

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЗАПОРІЗЬКА ДЕРЖАВНА ІНЖЕНЕРНА АКАДЕМІЯ

Історія України (від стародавніх часів до відновлення незалежності в 1991 р.)

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК

Запоріжжя 2018

Історія України / І.В.Саламаха: Навчально-методичний посібник. - Запоріжжя: ЗДІА, 2018 — 167 с.

Рецензент

Укладач: І.В.Саламаха, кандидат історичних наук.

АНОТАЦІЯ

У пропонованому навчально-методичному посібнику висвітлюються події вітчизняної історії з найдавніших часів і донині з урахуванням сучасних досягнень історичної науки.

ЗДІА, 2018 - 167 с.

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ

Базова нормативна дисципліна “Історія України” передбачає вивчення історії розвитку українського народу у державотворчому, соціально-політичному та економічному вимірах. Вона покликана допомогти студентам усвідомити суть сучасних поглядів на минуле, історичні корені свого народу, етапи його формування, цілісність та наступність історії - від Київської Русі, героїчної козацької доби й визвольних змагань ХХ ст. до відновлення і розбудови української державності на сучасному етапі. Викладання історії України подається у нерозривному зв’язку з історією інших країн та народів.

Вивчення історії України має не тільки пізнавальне, а й виховне значення, в якому закладено глибокий гуманістичний зміст. Зокрема, одним із головних завдань викладання вітчизняної історії є виховання у студентської молоді почуття патріотизму, громадянської свідомості, виховання майбутніх спеціалістів, яким належить утверджувати державність України.

Робочими навчальними планами вивчення дисципліни для студентів денної форми навчання передбачено: лекції, семінарські заняття, виконання творчих завдань, написання реферату та самостійної підготовки. В умовах кредитно-модульної системи організації навчального процесу по закінченню вивчення дисципліни передбачено проведення підсумкових контрольних заходів - іспиту.

Пропонований навчально-методичний посібник охоплює весь процес навчання. До нього входять: програма вивчення дисципліни, конспекти лекцій, плани семінарських занять, запитання для самоконтролю знань, завдання для самостійної роботи студентів, тестові завдання, список рекомендованої літератури, хронологія історичних подій, термінологічний словник.

Навчально-методичний посібник передбачає творче використання його складових викладачами та студентами у своїй практичній діяльності.

ПРОГРАМА ВИВЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ

Предмет, мета і завдання дисципліни

Програма навчальної дисципліни "Історія України" відповідає кваліфікаційним вимогам підготовки бакалаврів усіх спеціальностей та всіх форм навчання.

Предметом вивчення "Історії України" є сукупність політичних, суспільно-економічних, міжнародних, етнонаціональних, культурних та релігійних чинників, які в різні періоди історії формували українську націю, впливали на розвиток державотворення.

Мета дисципліни - формування історичної свідомості молоді, усвідомлення нею

нерозривного зв'язку між минулим і сучасністю, традиціями і досвідом різних поколінь українців, виховання громадянського патріотизму, відповідальності за долю своєї Батьківщини, спонукання до активної наполегливої праці в розбудові і зміцненні України.

Завдання дисципліни - допомогти студенту в оволодінні основами методики історичного дослідження, зокрема, принципами історизму, об'єктивності, діалектики, ретроспективного, порівняльного та іншими методами історичного дослідження. Виробити навички наукової роботи з історичними джерелами, різноманітною навчальною літературою. Допомогти студентам в оволодінні методикою самостійної роботи при підготовці до семінару, написанні реферату, складанні конспекту, навиками виступати з доповіддю, брати участь в дискусії, обґрунтовано і толерантно доводити свою позицію, враховуючи аргументи опонентів. Викликати справжню зацікавленість вітчизняною історією, практикуючи відвідання історичних музеїв, історико-культурних пам'яток, інформуючи про найактуальніші проблеми сучасної історії та політики.

Як наслідок вивчення і засвоєння основних положень дисципліни "Історія України" студент повинен **знати:**

- головні джерела вивчення вітчизняної історії;
- витоки українського етносу та його роль у загальнолюдських процесах;
- основні періоди історичного розвитку української нації, етапи формування її державності;
- основні історичні події, що вплинули на хід історії України, їх хронологію, найважливіші документи, що були прийняті у той час.;
- визначних діячів української історії — державотворців, політиків, полководців, провідників національно-демократичного та культурного руху.

Уміти:

- працювати з першоджерелами, науковою та методичною літературою;
- користуватись різноманітними методами дослідження, аналізувати історичні процеси, події, факти;
- аргументовано відстоювати свої погляди, брати участь у дискусіях з метою пошуку історичної істини;
- на основі вивчення історичних подій робити висновки і узагальнення, формувати свою громадянську позицію.

Вступ

Предмет курсу “Історія України”, його місце в університетській системі підготовки фахівців. Наукові основи, форми й методи вивчення. Наукова періодизація і характеристика основних етапів історії України. Сучасна концепція історії України. Джерела вивчення, історіографія та посібники з “Історії України”.

Тема 1. НАЙДАВНІША ІСТОРІЯ УКРАЇНИ.

Українські землі в епоху палеоліту, мезоліту. Пам'ятки трипільської культури.. Мідний вік та епоха бронзи. Залізний вік: формування цивілізованого суспільства. Антична цивілізація Північного Причорномор'я.

Східні слов'яни на території України. Розселення східних слов'ян. Війни з Візантією та їх наслідки. Праукраїнський етнос.

Тема 2. УТВОРЕННЯ І РОЗВИТОК ДЕРЖАВИ КИЇВСЬКА РУСЬ.

Концепції походження держави Київська Русь та її назви. Розширення і зміцнення Київської держави наприкінці IX-X ст. Розквіт Київської Русі наприкінці X- I половині XI ст. Запровадження християнство. Зовнішня і внутрішня політики київських князів Ігоря, Ольги, Святослава, Володимира Великого, Ярослава Мудрого. Русь і кочівники.

Причини і етапи феодальної роздробленості. Занепад Києва. Тимчасова політична стабілізація суспільства: Володимир Мономах, Мстислав Великий. Занепад Київської Русі з другої половини XI століття. Посилення удільних князівств. Культура Київської Русі.

Тема 3. ГАЛИЦЬКО – ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА.

Політичний, соціальний та економічний розвиток в XII - першій половині XIV століть. Правління династії галицьких Ростиславичів, Ярослав Осмомисл. Правління династії галицько-волинських Романовичів. Роман Мстиславич. Данило Галицький. Боротьба галицько-волинських князів з монголо-татарами. Занепад Галицько-Волинського князівства. Галицько-Волинське князівство як одна із форм української державності.

Тема 4. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ВЛАДОЮ ЛИТВИ ТА ПОЛЬЩІ (XIV - перша половина XVII ст.).

Включення українських земель до складу Литовської держави. Політика великих литовських князів на українських землях. Передумови польсько-литовської інтеграції. Кревська та Городельська унії. Боротьба руських князів проти польсько-литовського зближення. Ліквідація удільних князівств. Люблінська унія та її наслідки для України.

Культурно-релігійні рухи кінця XVI – першої половини XVII століть. П.Могила. Роль церкви у збереженні самобутності українського народу.

Причини та джерела появи козацтва. Створення Запорізької Січі. Д.Вишневецький. Устрій та військово-політична організація Запорізької Січі. Основні етапи розвитку козацької державності. Реєстрове козацьке військо. Піднесення козацтва в другій половині XVI століття. Повстання під проводом К.Косинського і С.Наливайка. Поразка повстань та тимчасовий занепад Запорізької Січі. Боротьба козацтва з турками і татарами. Гетьман П. Сагайдачний. Хотинська війна. Козацькі повстання 1620-1630-х рр. Причини поразки та наслідки повстань.

Тема 5. ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVII ст. УТВОРЕННЯ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ.

Причини, характер і рушійні сили. Основні концепції періодизації Визвольної війни. Початковий етап війни (1648-1649рр.). Перемоги козацько-селянського війська під Жовтими Водами, Корсунем, Пилявцями. Битва під Зборовом. Зборівський мир. Відновлення української державності. Формування державних інституцій і активізація зовнішньополітичної діяльності уряду Б.Хмельницького. Молдавські походи Хмельницького. Битва під Берестечком і Білоцерківський мир. Битви під Батогом і Жванцем. Зближення України з Московією. Переяславська Рада. Березневі статті Б.Хмельницького 1654 року. Вхід України під протекторат Московії. Завершальний етап Визвольної війни. Воєнні дії 1654-1657 рр. Становище Гетьманщини після смерті Б.Хмельницького. Основні напрями внутрішньої та зовнішньої політики І.Виговського. Гадяцька унія. Битва під Конотопом. Гетьманування Юрія Хмельницького. Поглиблення руйнівних процесів в Українській державі.

Тема 6. СОЦІАЛЬНО – ЕКОНОМІЧНИЙ ТА ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII - XVIII ст.

Зовнішньоекономічні зв'язки України в другій половині XVII- на початку XVIII століття. Посилення кризових явищ в соціально-економічному житті України внаслідок закріпачення селянства 1783 року.

Політичне життя в Україні в другій половині XVII століття. Спроби об'єднання українських земель. П. Дорошенко, І.Самойлович. Стабілізація політичного життя в Україні в кінці XVIII століття. Гетьман І.Мазепа. Союз І.Мазепи з Карлом XII. Полтавська битва. Ліквідація Запорізької Січі. Гетьман у вигнанні - П.Орлик. Конституція П. Орлика 1711 року. Обмеження Української автономії в першій половині XVIII ст. Діяльність Малоросійської колегії. Правління гетьманського уряду (1735-1750). Гетьман К.Розумовський. Ліквідація гетьманату Катериною II. Посилення антиукраїнської політики російського царизму. Ліквідація Запорізької Січі 1775 року і скасування козацької автономії.

Історичне значення Існування Української Гетьманської держави другої половини XVII-XVIII століття.

Становище українських земель під владою Речі Посполитої в кінці XVII-XVIII століттях. Визвольні повстання 1702-1704 рр. С.Палій. Гайдамацькі рухи 1730-1760-х рр. Коліївщина, Рух опришків. О.Довбуш. Занепад та поділи Речі Посполитої. Нове політичне розчленування України Російською та Австрійською імперіями.

Тема 7. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ВЛАДОЮ РОСІЙСЬКОЇ ТА АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЙ У XIX ст.

Адміністративно-територіальний устрій українських земель у складі іноземних держав.

Криза кріпосництва і розвиток капіталістичних відносин. Початок промислового перевороту. Місце України в зовнішній торгівлі Російської імперії.

Загострення соціально-економічних протиріч в Україні. Селянські повстання. У.Кармелюк.

Початок національного відродження наприкінці XVIII- початку XIX ст. Становлення української інтелігенції. Діяльність декабристів в Україні. Вплив польського повстання 1830-1831 років на національне життя в Україні. Кирило-Мефодієвське братство. Т. Шевченко.

Участь України в зовнішньополітичних акціях Російської імперії (російсько-турецька війна 1806-1812, приєднання Бессарабії до Росії, війна з наполеонівською Францією 1812 року).

Характер політики австрійського уряду щодо українців. Продовження реформ Марії-Терези Йосифом II, їх роль у розвитку національно-культурного життя Галичини та Буковини. Суспільно-політичний рух. "Руська трійця". Буржуазна революція 1848 року. Скасування кріпосного права. Головна Руська Рада.

Загострення соціально-класових протиріч. Селянські повстання. Скасування кріпосного права в Російській імперії. Буржуазні реформи 60-70 років та їх здійснення в Україні. Шляхи розвитку буржуазних відносин у сільському господарстві. Особливості завершальної фази промислового перевороту.

Культурно-просвітницький етап національного руху. Українофіли. В.Антонович. Громадівський рух і посилення репресій з боку царизму. Участь українців у польському повстанні 1863-1864 рр. в Україні, Валуєвський циркуляр. Емський указ. Криза громадівського руху. Діяльність російських народницьких груп в Україні. М.Драгоманов і зародження українського соціалізму. Революційно-демократичний рух. Поширення марксизму. Початок пролетарського руху.

Тема 8. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НА ПОЧАТКУ XX ст. УКРАЇНА В РОКИ ПЕРШОЇ

СВІТОВОЇ ВІЙНИ.

Україна у складі Росії та Австро-Угорщини. Місце української економіки в господарському житті двох імперій. Економічна криза 1900—1903 рр. Утворення монополістичних об'єднань.

Становище населення. Суперечливі процеси модернізації повсякденного життя. Доля жінки. Посилення міграції українського селянства.

Проблеми становлення та консолідації української нації. Процес політизації українського суспільства та визвольного руху. Українські й загальноросійські політичні партії.

Події російської революції 1905—1907 рр. в Україні. Українська громада у Державній думі. Земельна реформа П. Столипіна та її вплив на українські землі.

Україна в геополітичних планах країн Антанти і центральних держав. Ставлення населення і політиків до війни. Заснування Головної української ради. Союз визволення України. Формування легіону Українських січових стрільців.

Воєнні дії на території України у 1914 р. Захоплення російськими військами Східної Галичини та Північної Буковини. Воєнні дії на території України в 1915—1917 рр. Посилення економічної та політичної кризи в Російській та Австро-Угорській імперіях. Життя на фронті й у тилу.

Тема 9. УКРАЇНСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ (1917 – 1921 рр.).

Початок Української революції. Утворення Центральної Ради. Початок українізації армії.

Український національний Конгрес. I та II Універсали Центральної Ради. Зміни у політичних настроях, економічному та соціальному становищі населення. Загострення конфлікту Центральної Ради з Тимчасовим урядом Росії.

III Універсал ЦР. Проголошення УНР. Всеукраїнський з'їзд Рад. Боротьба більшовиків із УЦР. IV Універсал ЦР. Мирний договір з Центральними державами у Брест-Литовську. Вступ військ Німеччини та Австро-Угорщини на територію УНР.

Гетьманський переворот. П.Скоропадський. Внутрішня та зовнішня політика Української Держави і ставлення до неї в суспільстві. Анулювання Брестського миру і наступ військ РСФРР на Україну.

Утворення Директорії. Відновлення УНР в умовах збройного конфлікту з радянською Росією. С.Петлюра. Трудовий конгрес. Отаманщина. Поразки УНР. Боротьба з денікінцями. Об'єднання українських армій. Психологічний клімат у суспільстві, знецінення людського життя.

Проголошення ЗУНР. Є.Петрушевич. Злука УНР і ЗУНР. Українсько-польська війна.

Поглинення Північної Буковини, Бессарабії та Закарпаття іноземними державами.

Запровадження радянської державності та її характер. Х.Раковський. Білий та червоний терор. Повстанський рух. Н. Махно. Падіння радянської влади у 1919 р. Денікінський окупаційний режим.

Організація влади в Україні після приходу радянських військ восени 1919 року.

Формальне визнання радянською Росією незалежності УСРР. «Воєнний комунізм». Варшавська угода. Радянсько-польська війна і Україна.

Повстанські рухи, поразка українського визвольного руху. Нові тенденції та чинники розвитку культури в 1917—1921 рр. Релігійне життя.

Тема 10. ВСТАНОВЛЕННЯ Й УТВЕРДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ (1921 – 1939 рр.). ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ В 1921—1939 рр.

Державний статус України в 1921—1922 рр. Утворення СРСР. Статус УСРР у складі Радянського Союзу.

Голод 1921—1923 рр. Впровадження непу в Україні. Відбудова промисловості і сільського господарства. Грошова реформа. Початок індустріалізації народного господарства. Економічне, соціальне та повсякденне життя населення в роки непу.

Політика влади у царині культури. Українізація (коренізація). Ставлення влади та населення до українізації. Розвиток науки і культури. Освіта. Кампанія з ліквідації неписьменності.

Релігійне життя в Україні. Формування нового укладу повсякденного життя.

Перехід до форсованої індустріалізації. Директивна економіка. Життя і побут верств і груп населення.

Хлібозаготівельні кризи 1927—1929 рр. Перехід до суцільної колективізації. Розкуркулення. Доля приватних сільських господарів та їхніх господарств. Повернення до продрозкладки. Зміни у житті, побуті й психології селян.

Голодомор 1932—1933 рр. в Україні. «Закон про п'ять колосків». Хлібозаготівлі та їх суть. Масштаби та наслідки Голодомору.

Зміни в соціальному складі населення. Формування партійно-бюрократичної номенклатури. Масові репресії. «Великий терор». Пропагандистський ідеал радянської людини. Зміни у масовій психології та свідомості населення.

Становище у галузі освіти. Досягнення науки та гальмівні чинники її розвитку. Література і мистецтво. «Розстріляне відродження». Політика держави щодо церкви та її наслідки. Ліквідація УАПЦ.

Правовий статус Східної Галичини та українських північно-західних земель у складі

Польщі. Осадництво.

Політична ситуація. «Пацифікація». Розгортання українського націоналістичного руху. Утворення Української військової організації та Організації українських націоналістів.

Українські землі у складі Румунії. Економічне і соціальне становище українського населення. Діяльність українських політичних партій і рухів. Культурне життя.

Становище Закарпаття у складі Чехословаччини. Економічне, соціальне та культурне життя. Течії у громадсько-політичному житті українців: русофільство, русинство, українофільство. Карпатська Україна. «Карпатська Січ». А. Волошин

Тема 11. УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939—1945 рр.).

Україна у міжнародній політиці напередодні Другої світової війни. Радянсько-німецькі договори 1939 р. Початок Другої світової війни. Вступ Червоної армії на територію Західної України. Возз'єднання Хотинщини, Південної Бессарабії і Північної Буковини з УРСР. Радянізація нових територій. Становище в Україні в 1939-у першій половині 1941 рр. Напад Німеччини на СРСР. Відступ Червоної армії. Мобілізаційні заходи та евакуація. Військові події 1941—1942 рр. Окупація України.

Нацистський «новий порядок». Життя населення України в умовах окупації. Колабораціонізм. Концтабори та масове знищення людей. Голокост. Остарбайтери. Життя в евакуації.

Рух Опору та його течії. Розгортання радянського партизанського руху. Утворення УПА.

Початок визволення України. Бої на Лівобережжі. Звільнення Києва. Звільнення Правобережної та Південної України. Примусове виселення з Криму в східні регіони СРСР татар, греків, вірмен.

Завершення вигнання окупантів з України. Становище в західних областях. Завершення Другої світової війни. Героїзм українського народу. Ціна перемоги.

Тема 12. УКРАЇНА В ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ (1945 — ПОЧАТОК 50-х рр.) УКРАЇНА В УМОВАХ ПОЛІТИЧНОЇ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ЛІБЕРАЛІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА (СЕРЕДИНА 50-х — СЕРЕДИНА 60-х рр.)

Адміністративно-територіальні зміни. Україна в ООН та міжнародних організаціях. Внутрішньополітичне та економічне становище республіки. Відбудовчі процеси у господарстві. Голод 1946—1947 рр. Зміни в житті та побуті населення.

Відновлення політики радянізації в західних областях України. Становище церкви. Ліквідація УГКЦ. Партизанські дії УПА. Операція «Вісла».

Освіта. Наука. Література і мистецтво. Становище творчої інтелігенції. Ідеологічні

кампанії.

Внутрішньополітичне становище України у середині 50-х рр. Стан промисловості та сільського господарства. Соціальне та економічне життя населення. Вхідження Кримської області до складу УРСР.

XX з'їзд КПРС і початок лібералізації. Реабілітація жертв сталінських репресій. Ставлення в суспільстві до діяльності М. Хрущова. Загострення боротьби серед вищого партійного керівництва України.

Зміни в управлінні господарством. Розвиток промисловості. Аграрна політика у другій половині 50-х — першій половині 60-х рр. XX ст. Нові явища у соціальній сфері. Зрушення у повсякденному житті населення.

Науково-технічна революція. Реформи освіти. Здобутки науки. Посилення русифікації. «Відлига» в українській літературі та у мистецтві. «Шістдесятництво» в українській культурі.

Зародження дисидентського руху в Україні та його особливості. Релігійна політика.

Тема 13. УКРАЇНА У ПЕРІОД ЗАГОСТРЕННЯ КРИЗИ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ (СЕРЕДИНА 60-х — СЕРЕДИНА 80-х рр.). РОЗПАД РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ Й ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ (1985—1991 рр.)

Ідеологічні орієнтири партійно-радянського керівництва та зміни у його структурі. Конституція УРСР 1978 р.

Спроби реформування економіки в другій половині 60-х років. Економічне становище УРСР у 70-ті — на початку 80-х рр. XX ст. Матеріальний рівень життя населення.

Зміни в соціальній та у національній структурі населення. Здобутки і проблеми розвитку соціальної сфери. Привілейоване становище партійно - радянської номенклатури. Повсякденне „життя населення. Моральний стан радянського суспільства.

Освіта. Стан науки: здобутки і проблеми. Розвиток літератури. Формування опозиційних течій в культурі та реакція на них влади. Суперечливі тенденції в розвитку українського мистецтва.

Активізація опозиційного руху в другій половині 60-х — на початку 70-х років. Форми діяльності дисидентів.

Причини та початок «перебудови». Чорнобильська катастрофа. Політика «прискорення» та її наслідки в Україні. Стан економіки. Рівень життя населення. Розгортання страйкового руху.

Гласність та лібералізація. Зрушення у політичному житті України. Пожвавлення громадської активності. Формування багатопартійної системи.

Активізація національного руху у другій половині 80-х років. Формування національних громадських організацій і об'єднань. Початок та проблеми релігійного відродження.

Результати виборів до Верховної Ради УРСР і місцевих рад 1990 р. Декларація про державний суверенітет України. Україна у загальносоюзних суспільно-політичних процесах у першій половині 1991 року. Спроба державного перевороту в СРСР.

Проголошення, незалежності України. Розпад СРСР.

КОНСПЕКТИ ЛЕКЦІЙ

Тема 1 : Найдавніша історія України

1. Первісна епоха.
2. Державотворчі традиції на території України.
3. Стародавні слов'яни.
4. Східні слов'яни. Союзи слов'янських племен.
5. Заснування Києва.

Ключові слова: автохтонне населення, анти, археологічна культура, джерелознавство, історіографія, історичне джерело, історія, методологія, методологічні принципи, українська народність, українська національна ідея.

1. Первісна епоха.

Найдавніша людина з'явилася на території сучасної України в часи палеоліту (близько 1 млн. років тому). Слідами її перебування є палеолітична стоянка, біля села Королеве на Закарпатті. Вона існувала близько мільйона років тому. Поблизу села Лука-Врублівецька на Подністров'ї (Хмельницька область) знайдено стоянку, що датується часом приблизно 200 тис. років. Рештки жител доби середнього палеоліту (близько 45 тис. років тому) у вигляді каркасів з бивні і кісток мамонта зі слідами живопису на них виявлено біля села Молодове Чернівецької області.

Суспільною формою об'єднання людей було первісне людське стадо, спосіб життя - кочовий. Характерною рисою цього періоду є існування привласнюючого господарства.

Наприкінці пізнього палеоліту первісне людське стадо поступається місцем більш високій формі організації людей - матріархальній родовій громаді зі спільною власністю на засоби виробництва. У цей період вдосконалюються знаряддя праці. Стоянки пізнього палеоліту знаходять по всій території України. Їх виявлено близько 500. Найбільш досліджені з них: у Києві на Подолі, в селі Гінцях на Полтавщині, в селі Мізині на Чернігівщині, на Запоріжжі тощо. Культура цього періоду досягає високого рівня, не маючи аналогів у всій Європі.

Нових досягнень людське суспільство здобуло в добу мезоліту. Найважливішими серед них стали винайдення лука і стріли, початок приручення тварин, перші кроки до зародження

землеробства.

Розквіт родового ладу припадає на добу неоліту. У цей період здійснилась так звана “неолітична революція”, в основі якої лежав перехід від привласнюючого господарства до відтворюючого. Люди перейшли до осілості, навчилися ткати, виробляти керамічний посуд, свердлили камінь. Однією з найбагатших пам’яток образотворчого мистецтва і релігійних вірувань неолітичної доби є Кам’яна Могила поблизу Мелітополя, де знайдено безліч скульптурних зображень тварин, людей, цілих сюжетних композицій.

У період неоліту люди опанували технологію виробництва й обробки міді. У землеробстві на зміну мотичній обробці землі прийшла значно продуктивніша - використання рала та тяглової сили (волів і коней).

Надзвичайно багатою та яскравою археологічною культурою кінця неоліту та особливо енеоліту була трипільська. В Україні виявлено понад 1000 поселень трипільської культури.

Головним заняттям трипільців було хліборобство та скотарство. Вони вирощували пшеницю, просо, ячмінь. Жили трипільці у великих селах на родючих землях поблизу річок. Тут вони будували великі наземні житла з широким застосуванням глини й дерева.

Одночасно з відкриттям трипільської культури В. Хвойкою під Києвом, на острові Крит і в материковій Греції було відкрито культуру, що дістала назву егейської (крито-мікенської). Егейська культура існувала у той самий період, що і трипільська (IV - II тис. до н.е.) й залишила високохудожні пам’ятки (архітектура, кераміка тощо). Їх створили, скоріше за все, пеласги - найдавніше населення Греції. Дослідники звертають увагу на подібність і тісний зв’язок трипільської та егейської культур. М. Грушевський пам’ятки трипільської культури називав “протомікенськими».

Глибоке вивчення спадку трипільців дає підстави твердити про єдиний безперервний етнокультурний процес у межах річч Дніпра - Дністра - Дунаю, починаючи з IV тис. до н. е. Трипільська культура була важливою ланкою у цьому процесі.

Одночасно з існуванням трипільської культури на схід від Дніпра у племен степової зони йшло формування скотарського господарства, а в подальшому відбувся процес відокремлення скотарських племен від землеробських.

Наприкінці III тис. до н. е. люди винайшли бронзу - сплав міді з оловом та іншими металами. Розпочався бронзовий вік. Саме в цей час відбулося два великих суспільних поділи праці - відокремлення скотарських племен від землеробських. Виділення ремісників і торговців з маси землеробів, скотарів мало своїм наслідком виникнення майнової та суспільної диференціації, розклад первіснообщинного ладу.

В епоху бронзи відбулося перше велике переселення народів Євразії і проходило воно, насамперед, на території степової України.

З освоєнням виробництва заліза на початку I тис. до н. е. в Україні розпочався залізний

вік. Застосування знарядь праці із заліза сприяло дальшому розвитку продуктивних сил, появі додаткового продукту, загальному прогресу суспільства. Поглиблення майнової нерівності, соціального розшарування обумовило поділ суспільства на класи і виникнення держави. А це означало, що первісний лад, який базувався на колективній власності на засоби виробництва і зрівняльному розподілі продуктів серед членів в роду, племені, почав розкладатися. На зміну йому прийшло станово-класове суспільство.

2. Державотворчі традиції на території України

Серед найбільших досягнень стародавніх суспільств на території України - державотворча традиція, яка зародилася ще в бронзовому віці, а у повній мірі проявилася з початком залізного віку (I тис. до н.е.).

Зародження державотворчої традиції відбувається вже у кочових племен - кіммерійців, які на межі II - I тис. до н.е. населяли все степове Причорномор'я від Дону до Дністра.

Це - перший народ на території України, ім'я якого збережено історією. Зокрема, давньогрецький поет Гомер (VIII ст. до н.е.) в поемі "Одіссея", оповідаючи про північне узбережжя Чорного моря, називає його землею кіммерійців.

У VII ст. до н.е. військово-політичне об'єднання кіммерійців розпалося під натиском скіфських племен. Кіммерійці частково відступили у Передню Азію, частково, ймовірно, розчинилися у скіфському суспільстві. Скіфськими землями протікали Дніпро, Південний Буг, Дністер, Дон та інші ріки. Суспільне життя та побут скіфів або скитів, описав грецький історик Геродот (V ст. до н.е.) у праці «Історія».

Розквіт скіфської державності припадає на **VI - IX ст. до н.е.**, яскравим свідченням чого є, зокрема, феномен скіфських царських курганів, що сягає двадцяти з лишком метрів у висоту. Саме в них знайдено всесвітньо відомі шедеври скіфського мистецтва, зроблені із золота та срібла: посуд з кургану Куль-Оба, золота гривня і золотий гребінь з кургану Солоха, пектораль - нагрудна гривня із золота (курган Товста Могила) та ін. Курганні поховання засвідчують високий рівень матеріальної та духовної культури скіфів, їх зв'язки з античним світом, країнами Сходу.

Майже одночасно з появою скіфів в українських степах, тобто близько VII ст. до н. е., розпочалась колонізація Північного Причорномор'я греками. Особливості розвитку рабовласницьких держав Стародавньої Греції, її відносне перенаселення змушувало частину жителів періодично емігрувати і засновувати колонії на берегах Середземноморського басейну.

Перша з таких колоній виникла на острові Березань у Дніпро-Бузькому лимані - Борисфеніда (існувала близько 300 років, до III ст. до н.е.; археологічні розкопки почалися тут у 80-х роках XIX ст., тривають і нині). Пізніше виникають Ольвія, Тіра (сучасний Білгород-Дніпровський), Херсонес (біля м. Севастополя), Пантікапей (Керч), Фаногорія (Таманська

затока) та ін.

Грецькі колонії були своєрідними містами-державами, за винятком Боспорського царства, рабовласницькими демократичними республіками. В основі їхньої економіки лежала торгівля, хліборобство, виноградарство, ремесла. Греки вивозили до Еллади зі своїх колоній різноманітні товари, які вони одержували у скіфів та інших північних сусідів в обмін на золоті вироби, посуд, вино, оливкову олію, скло. Основним центром торгівлі була Ольвія, розташована в гирлі Бугу.

У III ст. до н.е. у Північне Причорномор'я зі сходу почали проникати кочові сарматські племена. Під їх тиском у II ст. до н.е. скіфи відійшли на Кримський півострів, частина з них була асимільована сарматами. До складу сарматських племен входили племена аланів, роксоланів, язигів та ін.

Сармати панували у степах Північного Причорномор'я близько шести століть (III ст. до н.е. - III ст. н.е.). У III ст. їх держава впала під ударами готів (вихідців з Прибалтики) і гунів (тюркські племена), а населення асимілювалося з іншими народами, у тому числі зі слов'янами. Сармати надовго залишили назву для України - Сарматія або Савроматія. На європейських картах аж XVI - XVIII століть територія нинішньої України часто означалась як "Сарматія".

На зміну гунам на територію України приходять інші тюркські племена: болгари, авари та ін. Потрібно мати на увазі, що греки під назвою "скитів", а пізніше - "сарматів" розуміли все населення України, у тому числі й праслов'янське. Геродотових скіфів-землеробів, скіфів-орачів Б. Рибаків і О. Знойко вважають протослов'янами.

3. Стародавні слов'яни

Слов'яни - одна з найчисельніших груп давньоєвропейського населення. Перші писемні відомості про слов'ян знаходимо в античних авторів у I ст. н.е. - Плінія Старшого, Таціта, у II ст. н.е. - Птоломея. Вони називають слов'ян венедями і визначають їх територію між Дніпром і Віслою. Північна межа їх території - Лівобережжя Прип'яті і, можливо, узбережжя Балтійського моря, південна - рубіж Лісостепу і Степу. Тацит підкреслює осілий, тобто землеробський спосіб життя венедів. Розміщуючи їх у придніпровських степах, де кочували сармати, Тацит писав, що венеди відрізняються від сарматів, оскільки споруджують будинки, а не проводять все життя на коні або на возі.

З другої половини II ст. н.е. територія, заселена венедями розширюється. Птоломей називає їх серед найбільших народів Східної Європи і розміщує на південному березі Балтійського моря, на схід від Вісли.

В археології після падіння Скіфії відповідає слов'янам так звана зарубинецька культура, залишена осілим землеробським населенням лісостепової смуги Східної Європи з рубежу III - II ст. до н.е. і до II ст. н.е., а також пшеворська культура у верхній течії Вісли (II ст. до н.е. -

ІУ ст. н.е.).

Основними категоріями пам'яток зарубинецької культури є поселення і могильники, а також укріплені городища. Найкраще вивчені поселення поблизу с. Лютежа у гирлі Ірпеня, Пилипенкова гора поблизу Канева, біля с. Зарубинців (тепер Канівський р-н Черкаської області) на Переяславщині, могильники Пирогів і Корчувате поблизу Києва та інші.

З початку нашої ери почалося розселення слов'ян. Пояснювалося воно як факторами внутрішнього розвитку їх суспільства, так і загальноісторичними обставинами, що склалася на той час у Східній Європі.

Для внутрішнього соціально-економічного розвитку слов'янського суспільства в перші століття нашої ери було характерним значне піднесення рівня господарської діяльності. Розвиток металургії і металообробки сприяв вдосконаленню знарядь землеробства. Це, у свою чергу, забезпечило спроможність сім'ї самостійно вести господарство. І сімейно-родова громада, заснована на кровній спорідненості, поступово замінюється територіальною.

Розвиток продуктивних сил і виробничих відносин сприяв як зміцненню міжплемінних контактів, так і руйнуванню родоплемінних структур, і, як наслідок, став основною причиною розселення слов'ян у Подніпров'ї і на прилеглих територіях.

У II ст. н.е. зарубинецька культура перестала існувати, але саме населення продовжувало розвиватися в нових історичних умовах, тривало його розселення. Зарубинецьку культуру в лісостеповій зоні сучасної України змінила так звана черняхівська (II - V ст. н.е.).

Археологічні матеріали свідчать про існування на цій території спадкоємності між черняхівською культурою, попередньою зарубинецькою, і наступною, слов'янською VI - VII ст. Усі ці культури були хліборобськими. Звичайно, у племен черняхівської культури був вищий рівень економічного розвитку, ніж зарубинецької.

Археологічні дослідження показали, що значну роль у господарському житті племен Лісостепу в перші століття нашої ери відігравала торгівля з населенням Північного Причорномор'я і римськими провінціями. Вивозили в Римську імперію та міста Північного Причорномор'я здебільшого хліб, мед, віск, хутра, шкіру. Предметами ввозу були глиняний, червоно-лаковий, скляний і бронзовий посуд, вино, олія тощо.

Структура соціальних відносин розвивалася від родової первісної общини в перших століттях н.е. до сусідської общини, тобто свідчила про розклад первісного ладу і зародження класового суспільства. Зокрема, вже є майнове розшарування всередині общини, виділення окремих заможних сімей, соціальної верхівки, яка складалася з вождів племен і старійшин. Про це говорять і писемні пам'ятки. Так, Іордан розповідає про існування наприкінці II ст. слов'янського (антського) вождя Буса (Божа) і його 70 вельмож.

Територіальні або сусідські общини черняхівців об'єднувалися в племена, племена

утворювали великі союзи племен під владою одного вождя. Саме такі тривалі союзи передували утворенню держави.

Слов'яни цього періоду, як свідчать письмові джерела, брали участь у боротьбі варварських племен з Римською Імперією, вели боротьбу з германськими племенами готів після їх переселення з Прибалтики на південний схід.

У другій половині I тис. н.е. завершилося розселення слов'ян зі своєї прадавньої території між Дніпром і Віслою, яке розпочалося на початку I тисячоліття. У південно-західному напрямі вони вийшли на Балкани, на заході досягли Ельби, на півночі - о. Ільмень, на північному сході - межиріччя Волги і Оки, на півдні - Північного Причорномор'я.

У процесі розселення в VI - VII ст. йде поділ слов'ян на східних, західних і південних. Східні розташувались на землях від о. Ільмень до Північного Причорномор'я, західні - від Повіслення до ріки Ельби та Середнього Дунаю, південні - на Балканському півострові. Згідно з дослідженнями О. Шахматова, на початок VII ст. із спільної мови слов'ян формується три підгрупи: західнослов'янська, з якої розвивалася польська, чеська та словацька мови, південнослов'янська, що дала болгарську, македонську та сербохорватську, східнослов'янська, з якої пішли українська, російська та білоруська мови.

4. Східні слов'яни. Союзи слов'янських племен у VI—IX ст.

Протягом VII та VIII століть східні слов'янські племена з Верхнього Подніпров'я продовжували розселятися на північний схід, на Оку й Волго-Окське межиріччя, а також у райони поблизу озер Псковське та Ільмень. У процесі розселення вони асимілювали неслов'янські етнічні групи: південна група східних слов'ян, від яких започинається український народ, асимілювала частину сармато-аланських і тюркських племен; північно-західна група племен (Верхнє Подніпров'я і Верхня Ока) - східно балтську етнічну групу; північно-східна група колонізувала й асимілювала угро-фінські племена.

На цій великій території, яку заселили східнослов'янські племена в VII-VIII ст., дослідники встановили райони, де протягом тривалого часу матеріальна культура східних слов'ян була спадкоємною. Це - межиріччя Середнього Дніпра і Дністра, також Верхнє Подніпров'я. Про спадкоємність культури людей, що населяли цю територію, свідчить порівняння пам'яток трипільської, зарубинецької, черняхівської та слов'янської культур VI - VII ст. У свою чергу це свідченням автохтонності слов'янського населення Середнього Подніпров'я.

Таким чином, у другій половині I тис. до н.е. завершилося розселення слов'ян - автохтонного населення Східної Європи. У процесі їх диференціації у VI - VII ст. утворилися східні, західні та південні слов'яни.

Про слов'ян у VI - IX ст. дають докладніші відомості як письмові, так і інші джерела. З письмових джерел слід виділити візантійських істориків VI - VII ст. Прокопія Кесарійського,

Менандра, Маврікія, готського історика Іордана, давньоруські літописи, твори авторів IX - X ст. - візантійського імператора Константина Багрянородного, арабського географа Аль-Масуді та ін.

Історики VI - VII ст., як уже сказано, називають слов'ян венетами (венетами), антами та склавінами (словенами). Склавінами називалися західна група слов'ян, антами - східна. У цілому, на підставі джерел можна зробити висновок, що в V - VII ст. на території сучасної України існувало два великих об'єднання - склавінів на заході та антів на сході. М. Грушевський, досліджуючи цей період історії слов'ян, робить висновок, що анти візантійських джерел (друга половина IV та початок VI ст.) були предками українського народу.

Слов'яни жили, як і в попередній період, переважно в поселеннях на південних схилах берегів рік. Тип житла — напівземлянка з кам'яною або глиняною піччю. Починаючи з VI ст. поширюються, крім відкритих, укріплені поселення-городища, які були ремісничими, торговельними та племінними центрами. З найбільш ранніх городищ VI ст. є городище в с. Зимному поблизу Володимира-Волинського. Багато більш пізніх городищ відкрито на Лівобережжі Дніпра, де існувала постійна загроза нападів кочовиків. Укріплювалися городища валами та ровами.

Основна галузь господарства, як і в попередній період, - орне землеробство. Проте на цьому етапі вже складаються різні системи землеробства. У степовій смузі - перелогова (земля використовувалася до повного виснаження), у лісостеповій - парова система з дво- або трипільною сівозмінами.

Крім землеробства, було розвинене скотарство, а також мисливство, рибальство, бортництво.

З ремесел найбільшого розвитку досягли металургія, ковальство та ювелірна справа. На території України виявлено спеціальні металургійні центри на Південному Бузі біля нинішнього Гайворона, де збереглися сліди 21 залізоплавильного горни, у с. Григорівці Могилів-Подільського району Вінницької області, де було 25 горнів. Про розвиток ковальської справи свідчить велика кількість залізних виробів, знайдених у поселеннях.

Результатом розвитку ремесла і торгівлі, поглиблення суспільного поділу праці стало у VI-VIII ст. виникнення міст. Міста, що виникали на місці укріплених і неукріплених поселень, були центрами ремісничого виробництва, торгівлі, а також місцями проживання племінних князів і їхніх дружин. Такими поселеннями - майбутніми містами були Григорівське городище (металургійний центр), городище в с. Зимному (зосереджувались ювеліри і каменерізи), Пастирське городище у верхів'ї р. Інгул (працювали металурги, ковалі, ювеліри, гончарі), городища і поселення на території Києва (розвинені ремесла і торгівля).

Про існування майнового та соціального розшарування суспільства у VII-VIII ст.

свідчить археологічний матеріал могильників. Більшість поховань, в яких збереглися глиняний посуд, недорогі прикраси або предмети побуту, належали рядовим общинникам. У частині поховань, що належали соціальній верхівці, знайдено коштовні золоті та срібні прикраси, посуд, зброю, візантійські монети. До багатих поховань VII ст., що належали племінним вождям, відносяться Глодоське (на Південному Бузі), Вознесенське (біля с. Вознесенки, нині територія Запоріжжя) та інші.

Общинна і племінна знать поступово привласнювала собі право збирати серед членів общини частину продуктів на загальні потреби і розпоряджатися ними. Це стало початковою формою феодалної експлуатації. Іншою формою експлуатації було патріархальне рабство (рабами ставали військовополонені). Проте воно не переросло у рабовласницьку формацію. Слов'яни, обминувши її, перейшли від первісного ладу до феодалного. Це можна пояснити, по-перше, тим, що на період зародження у них класового суспільства рабовласницький лад античного світу вже пережив себе, по-друге, при високому рівні розвитку продуктивних сил у слов'ян було вигідним експлуатувати не рабів, а феодално залежних селян.

Вірування східних слов'ян цього періоду є типовими язичницькими.

Приносились жертви богам і здійснювались релігійні обряди у спеціально споруджених храмах - святилищах, де стояли вирізані з дерева та каменю боги-ідоли. Такі святилища знайдено в ряді місць (під Житомиром, на р. Збруч тощо).

Обряди східних слов'ян присвячувалися порам року та сільськогосподарським роботам: приходу весни і початку польових робіт, літньому сонцестоянню (свято Івана Купала), зимовим святам родючості (колядки) та інші. Існували також обряди весільні та поховальні. Найпоширенішим поховальним обрядом було спалювання померлих.

Відповідно до літописів союзи племен мали назви: поляни, древліани, уличі, тиверці, дуліби, бужани, волиняни, хорвати, сіверяни, в'ятичі, радимичі, дреговичі, кривичі, ільменські словени. Ці союзи племен в істориків дістали назву «літописні». Великий союз об'єднував до десятка окремих племен, кожне з яких мало свою назву. Так, до союзу радимичів входило вісім племен, в'ятичів - шість. Усього у східних слов'ян у VI-VIII ст. могло існувати понад сто племен.

Серед перерахованих союзів племен літописець виділяє полян, які, за його, словами, були «мужами мудрими й тямущими» та «мали звичай своїх предків, тихий і лагідний». Їх назва походить від місця розселення - «поля». Поляни у своєму розвитку випереджали інші східнослов'янські племена з таких причин. Очевидно, поляни були нащадками праслов'ян Дніпровського Правобережжя, які протягом століть мали тісні зв'язки з кочовиками та грецькими містами Північного Причорномор'я, що сприяло їх соціально-економічному та політичному розвитку. Крім того, розвитку землеробсько-скотарської економіки полян сприяли природні умови чорноземного Лісостепу.

Слід підкреслити, що поляни були нащадками праслов'ян-антів. І степові сусіди їх - сармати, а також інші народи, що жили далі на південь, знали їх під назвою антів, а самі себе ці люди називали полянами.

Об'єднання «Русь» виникає після розпаду полянського союзу племен, що стався на початку 60-х років VI ст. внаслідок аварської навали. Назва «Русь» поступово замінює назви «анти», «поляни» (востаннє анти згадуються в письмових джерелах у зв'язку з подіями 602 р. - боротьба нижньодунайських слов'ян і візантійських військ з аварами). Стосовно полян літописець пише: «...поляни, яких нині звать Русь».

Зміну самоназви полян дослідники відносять до періоду, що почався з середини I тис. н.е.; іноземні письмові джерела раннього середньовіччя, згадуючи майже всі слов'янські об'єднання, нічого не говорять про полян, тому що їх як окремої цілісності в останній третині I тис. вже не існувало.

Відносно походження етноніму «Русь» в історіографії склалося кілька гіпотез. Найпоширенішими є такі.

Німецькі вчені XVIII ст. Г. Байєр, Г. Міллер доводили, що воно походить від фінської назви шведів, яка у свою чергу походить від шведського слова - грести. Далі автори цієї гіпотези припускали, що оскільки фінни перебували в тісних зв'язках як зі шведами, так і зі слов'янами, то свою назву шведів вони перенесли і на слов'ян. Так, згідно з цією гіпотезою, слово «русь» має північне, скандинавське походження. Цю так звану норманську теорію німецькі вчені обґрунтовували, спираючись на найдавніший східнослов'янський літопис «Повість временних літ» (XI ст.), в якому літописець Нестор стверджує, що ім'я «русь» прийшло з варягами зі Швеції, що слов'яни покликали варягів - русь княжити на їх землях.

Проти цієї норманської теорії виступили ряд істориків, у тому числі українські - М. Грушевський, М. Костомаров та інші. Вони наголошували на тенденційності Нестер-літописця, вказували на багато внутрішніх суперечностей в його розповіді. М. Грушевський, акцентує увагу на тому, що, дійсно, київські дружини в IX-X ст. склалися з місцевих людей та із заможних варягів, що були на службі у київських князів. Проте це не повинно було бути підставою для літописця писати, що й саме ім'я руське прийшло з варягами зі Швеції. «У нас же Руссю звалася Київщина,- пише М. Грушевський. - Здогад нашого старого літописця, що ім'я «руси» було принесено з Швеції, варяжською дружиною, не справджується: у Швеції такого народу не знати, і Шведів ніколи у нас сим іменем не звали. Звідки се ім'я взялося в Київщині, ми не знаємо й не будемо вгадувати. Але нам важно, що се ім'я тісно зв'язане з Києвом, і з того міркуємо, що звістки про Русь і руську дружину, які маємо у чужоземних джерелах IX і X в. в., належать до Київської держави: до тих князів і дружин, котрих столицею був Київ».

Інша гіпотеза проводить зв'язок між словом «Русь» і назвою кочового племені

роксоланів-кочовиків, які в I ст. н.е. утвердили свою владу у Середньому Подніпров'ї і пізніше зазнали асиміляції, слов'янізації. Зазнавши асиміляції, роксолани, згідно з гіпотезою, передали своє ім'я придніпровським полянам (назва «поляни», як уже було сказано, зникає десь у середині I тисячоліття), а також це ім'я закріпилося в гідронімії Правобережжя (річка Рось, її притоки - Росна, Роставиця, Росава). Отже, дана гіпотеза стверджувала південно-східне, степове походження назви «Русь».

Автори ще однієї концепції пов'язують слово «Русь» безпосередньо з назвами річок Рось і Росна.

Єдиних поглядів щодо цього питання на сьогодні немає. Однак, незважаючи на це, достовірним є те, що в період східнослов'янської політичної й етнокультурної консолідації назва «Русь» ототожнювалася з назвою «слов'яни». З'ясовано також, що поняття «Русь» і «Руська земля» мали два значення - широке, стосовно всіх східнослов'янських земель, що увійшли до складу давньоруської держави, і вузьке, що відноситься до південної частини цих земель у районі Середнього Подніпров'я.

Дослідники вважають, що в утворення «Русь» увійшли придніпровські руси (бувші поляни, які стали називати себе «руссю»), поляни (частина бувших полян, що утвердилися в районі Києва, які зберегли свою стару назву і за якими закріпилася назва «Поляни київські») та сіверяни Подесення. Політичними центрами утворення «Руська земля» (або первинної Русі, Середньодніпровської, на відміну від Київської Русі) стали Київ, Чернігів, Переяслав.

Протягом VII-VIII ст. відбувалася дальша консолідація населення Середньодніпровської Русі, йшло насичене військово-політичне, господарське та культурне життя. Свідченням цього є виникнення на кордонах Русі цілого ряду укріплених центрів - городищ-«градів». Центром етнополітичної групи полян київських був Київ, центром Західних сіверян у Подесенні - Чернігів. Південні кордони захищало Пастирське городище. В сіверській землі, на березі Псла, виникло Батицьке поселення.

Крім Руської, Середньодніпровської Русі, у VII-IX ст. існували й інші великі об'єднання східнослов'янських племен. На південному заході таким об'єднанням був дулібо-волинський союз, на півночі - об'єднання кривичів, куди входили три союзи племен - кривичі псковські, смоленські та полоцькі.

Про існування у східних слов'ян великих політичних об'єднань повідомляють арабські письменники ст. (Аль-Балхі, Аль-Істаррі та інші). Вони говорять про три групи русів: одна - з містом Куябою (в ньому всі дослідники вбачають Київ), друга називалася «Славія», третя - «Артанія».

Східні слов'яни у другій половині I тисячоліття межували з численними кочовими племенами, що просувалися зі сходу на захід або осідали в Причорномор'ї та Приазов'ї: аварами, аланами, болгарами, хазарами, печенігами, мадярами. З аварами, хазарами,

печенігами східним слов'янам довелося вести тривалу боротьбу. Особливо важкою вона була з Хазарією, центром якої був район нижнього Поволжя. У ході боротьби Лівобережжя підпало під її гніт. Існувала хазарська держава у VII-IX ст. Як свідчить літопис, певний час данину хазарам сплачували не лише сіверяни, а й київські поляни, які на кілька десятиліть у другій половині VIII ст. - на початку IX ст. потрапили в залежність від хазарів. Лише в 30-х роках IX ст. Давня Русь стає повністю незалежною від Хазарії.

Між східними слов'янами й аланськими та болгарськими племенами, які у VII-IX ст. переходили до осілости і займали південно-східні східнослов'янські землі, склалися переважно мирні стосунки. Частина аланів і болгар була асимільована слов'янами.

Таким чином, у другій половині I тис. н.е. йде інтенсивний процес суспільно-політичної та етнокультурної консолідації східних слов'ян, зародження і формування їх державності. Свідченням цього є виникнення переддержавних об'єднань у VII-IX ст. (союзів племен), а також великих політичних об'єднань державного типу - "Руська земля" та інші.

5. Заснування Києва

Археологічні дослідження свідчать, що людські поселення на території сучасного Києва існували ще в часи пізнього палеоліту (близько 40 - 10 тис. років тому). Місця стоянок первісної людини виявлені в 1893 р. на Подолі, на колишній Кирилівській вулиці (Кирилівська стоянка).

Населення, яке жило на території Києва в середині I тис. до н.е., мало обмін зі скіфами та античними державами Північного Причорномор'я, а на початку нашої ери встановилися інтенсивні торгівельні зв'язки зі Східними провінціями Римської Імперії.

Предками давніх слов'ян, які згодом заснували Київ, є носії зарубинецької, або зарубинецько-корчуватської культури (III ст. до н.е. - I - II ст. н.е.), її пам'ятки (напівземлянкові поселення, безкурганні могильники) виявлено на території Києва і, зокрема, в селищі Корчуватому, звідки й одна з назв цієї культури. Цікаве поселення зарубинецької культури виявлено на Оболоні, у верхів'ях літописної річки Почайни.

Перша датована згадка про Київ міститься в літописі «Повість временних літ» під 862 р. Але, як свідчать письмові джерела і археологічні дослідження, цю дату не можна вважати початком виникнення міста.

Про час заснування міста й етнічне походження його засновників в історичній літературі виникли різні гіпотези. Деякі дослідники в минулому пов'язували виникнення міста не зі слов'янами, а з сарматами, готами, гунами, аварами, норманами. Потрібно мати на увазі, що серед сучасних істориків української діаспори (О. Субтельний, О. Пріцак) існують думки, згідно з якими виникнення Києва можна вважати досягненням не лише слов'ян, а результатом складної слов'яно-скандинавської взаємодії. Проти названих тверджень виступали М. Ломоносов, М. Карамзін, пізніше - М. Грушевський, М. Костомаров, Б. Греков, М.

Тихомиров, Б. Рибаків. У своїх працях вони обґрунтували висновок, що Київська Русь, Київ виникли у результаті тривалого внутрішнього розвитку східнослов'янських племен на етапі розкладу первісного суспільства і виникнення соціально-класових відносин. Зміни в суспільному ладі східних слов'ян, викликані ростом продуктивних сил у землеробстві, розвитком ремесла, обміну, розпочалися ще в III - IV ст. Замість патріархально-родової общини з'являється сусідська. Центрами влади князів, старших «дружинників» стали укріплення - городища. Так, поступово, в процесі суспільного поділу праці й соціальної диференціації виникали гради-міста.

«Повість временних літ» говорить про трьох братів - Кия, Щека, Хорива та їхню сестру Либідь, які заснували на землі полян місто. Одні вчені дотримуються думки, що літописне оповідання про заснування Києва відповідає цілком реальним історичним подіям.

Щодо етнічної та соціальної належності Кия та його соціального становища, літописець Нестор стверджує, що він був представником князівської верхівки племені полян. Про це говорять й інші літописи, за виключенням новгородського, згідно з якими Кий був перевізником через Дніпро. М. Грушевський, узагальнюючи свідчення літописів, крім новгородського, пише: «Інші літописці казали, що Кий з братами Щеком і Хоривом поставили перший городок, перше укріплення на місці Києва і назвали його іменем старшого брата. Кий жив на Старім городі (де Десятинна церква), а Щек над Кирилівською вулицею (де були найстарші оселі людські) і ця гора звалася Щекавиця (тепер гора Скавика); третій брат жив на третій горі, що звалася Хоревицею (не знати саме де), а річка Либідь під Києвом, мовляв, прозвалася від сестри їх Либіді. Для охорони брати поставили собі спільними силами городок на горі, де сидів Кий і назвали його Києвом. І від них пішли полянські князі - «рід їх держав княженне у полян».

Безперервний розвиток Києва, як свідчать археологічні джерела, почався наприкінці V - на початку VI ст. Його вихідною територією була Замкова гора. Також в V - VII ст. була заселена Старокиївська гора, Детинка, частина Подолу. Саме в цьому районі спостерігається найбільше зосередження знахідок третьої чверті I тис. н.е. На Старокиївській горі в 1908 р. виявлено залишки давнього, обнесеного валом і ровом городища. На підставі уламків глиняного посуду так званого корчацького типу його відносять до V - VI ст., тобто до часу слов'янського князя Кия (дослідники вважають, що до спорудження фортеці на Старокиївській горі резиденція Кия розміщувалася на Замковій горі).

Виникнення Києва, як і інших слов'янських міст, співпало із зародженням ранніх форм державності. Саме в середині I тис. н.е. виникли східнослов'янські союзи племен. І Київ на початку другої половини I тисячоліття став важливим адміністративно-політичним центром Полянського союзу племен.

Важливими факторами, що спричинили виникнення Києва, були виключно сприятливі

географічні умови київської території. Розташування міста в середині течії Дніпра, поблизу впадіння Десни у Дніпро зумовило його значення як торговельного та стратегічного центру східнослов'янського світу, як центру міжплемінних контактів. Перебуваючи на межі ряду союзів племен (древлян, сіверян, полян, уличів), з їхніми різними культурами, Київ засвоював усі передові культурні елементи, що забезпечило його швидкий соціально-економічний розвиток. Крім того, у топографічному плані територія Києва не має собі рівних в Подніпров'ї. З усіх боків вона оточена природними рубежами. Круті та високі береги Дніпра піднімалися на 80 м над його рівнем. З боку поля територію Києва оточувала ріка Либідь, що була серйозною перепорою для ворогів. Велику роль відігравали й невеликі річки, що впадали в Либідь (Хрещатик, Клов) і Дніпро (Почайна, Глубочиця, Киянка), які разом з численними ярами створювали велику кількість природних укріплених гір (Замкова, Старокиївська, Детинка, Щекавиця, Лиса). Крім того, Київ мав першокласну річкову гавань - річку Почайну.

Важливим етапом у дальшому розвитку Києва був кінець VI - IX ст., коли почало формуватися і склалося державне об'єднання - Руська земля, або Середньодніпровська Русь. (Як уже було сказано, назва «Руська земля» спочатку вживалася тільки стосовно Середнього Подніпров'я і лише згодом поширилася на всі землі східних слов'ян). У період існування цього об'єднання, коли йому довелося вести боротьбу з Хазарією (VIII - X ст.) і на певний час втратити незалежність, саме Київ (місто київських полянських русів) стає центром консолідації усіх середньодніпровських слов'ян, що раніше входили до конфедерації «Руська земля». Під захист Києва та його князів стікається населення спустошених південних і східних окраїн - селяни, ремісники, воїни- дружинники. Поступово Київ і його князь стає символом захисту і єдності населення Середньодніпровської Русі. Не пізніше кінця VIII ст. руси з центром у Києві домінують серед усіх племен, головні ріки які текли до Києва: над древлянами (Ірпінь, Тетерів), дреговичами (Прип'ять, Дніпро), радимичами (Сож), сіверянами (Десна, Дніпро). Тут, однак, потрібно мати на увазі, що захист і покровительство Києва поєднували з тим, що київські русичі, пануючи над оточуючими їх, залежними від них слов'янськими об'єднаннями, брали з них данину, а відтак і утверджували своє панування над ними.

Залежність Руської землі від Хазарії, з одного боку, сприяло залученню київських русичів до системи східної торгівлі, розвитку товарно-грошових відносин, з іншого - сприяла мобілізації сил і концентрації коштів у руках поляно- руської верхівки і київського князя в умовах постійної загрози з боку хазарів. Все це вело до неминучого конфлікту слов'янської держави з Хазарським каганатом, до ствердження незалежності Русі, що сталося в 30-х роках IX ст.

Приблизно з середини IX ст., коли вже можна говорити про Русь Київську, політично незалежну, у літописі починається послідовний виклад династичної історії Київської Русі. Під

862 роком літописець називає київськими князями Аскольда й Діра.

На думку дослідників, вони були останніми князями зі слов'янської династії, початок якої поклав Кий.

У IX ст. Київ стає політичним центром східнослов'янських племен, столицею великої ранньофеодальної держави - Київської Русі.

Отже, виникнення Києва - одного з найдавніших слов'янських міст - може бути віднесено до середини I тис. н.е. Воно стало результатом взаємодії соціально-економічних, політичних та етнічних процесів, що протікали у Середньому Подніпров'ї. У 1982 р. було відзначено 1500-ліття заснування Києва.

Дослідження стародавньої історії України дає підстави стверджувати, що український народ - автохтон на своїй землі. Його далекі предки жили на ній, починаючи з доби неоліту та їх переселень з відривом від первісного етнічно-територіального коріння (на відміну від багатьох інших народів, що в силу різних причин мігрували, переселялися).

Український народ успадкував неолітичну трипільську культуру, культуру кіммерійців, скіфів, сарматів та інших народів. Проте вплив зовнішніх, привнесених культур племен і народів, що протягом тисячоліть населяли українські землі, ніколи не перемагав корінного, природного начала - культури самобутньої спільності, що поступово оформилася в українську.

На всіх етапах формування протоукраїнців територіальним ядром цього складного процесу виступало Подніпров'я. Саме тут, в середині I тис. н.е. проходить процес формування державності у східних слов'ян, який завершився утворенням у IX ст. ранньофеодальної держави - Київської Русі.

Тема 2: Утворення та розквіт Київської Русі

1. Політичний устрій, економічний розвиток, суспільна організація та зовнішня політика.
2. Політична роздрібненість Київської Русі та її наслідки.

Ключові слова: Віче, децентралізація, дружина, заупи, князь, норманська теорія, рада бояр, ранньофеодальна монархія, «Руська правда», рядовичі, смерди, удільне князівство, холопи, челядь.

1. Політичний устрій, економічний розвиток, суспільна організація та зовнішня політика

Державотворення - це результат поєднання соціально-етнічного і етнокультурного розвитку народу в певний історичний період. Саме з цього погляду і можна науково-

об'єктивно дослідити генезис формування давньоруської державності.

Давньоруська держава утворилася наприкінці IX ст. н.е. у результаті об'єднання східнослов'янських племен. У VI - VIII ст. на основі розкладу родоплемінної системи на Східноєвропейській рівнині утворюється ряд союзів слов'янських племен, які еволюціонували у протодержавні утворення - племінні князівства, серед яких виділялися об'єднання дулібів і полян.

Автор «Повісті временних літ» свідчить, що слов'яни поділялися на 14 племен.

Політична консолідація племінних союзів, їх економічний розвиток, соціальна диференціація населення, зростання ролі й посилення впливу еліти - усе це сприяло виникненню племінних князівств, які на півдні почали з'являтися у VIII, а на півночі - у IX століттях. Ці князівства були додержавними об'єднаннями. Вони стали фундаментом Київської держави, що створювалася в процесі їх підкорення з боку Київського князівства або входження до нього племінних князівств, які визнали над собою владу київського князя. У VIII - середині IX ст. у середньому Подніпров'ї сформувалось державне об'єднання - Руська земля. Її етносоціальним і політичним осередком, навколо якого почала формуватися Давньоруська держава, було Київське князівство Аскольда. Давньоруська Київська держава утворюється в останній чверті IX ст. Хронологія дозволяє стверджувати, що Давньоруська держава пішла з півдня, значно випередивши аналогічний процес на півночі. Засновником Київської держави вважають князя Олега. Державницькі процеси продовжували всі наступні князі : Ігор (912-945 рр.), Ольга (945-964 рр.), Святослав (964-972 рр.).

ОЛЕГ (882-912 рр.) У 882 році Олег організовує похід на Київ. Підступно вбивши київського князя Аскольда, захоплює владу і утверджується в Києві як великий князь. Формально Олег правив від імені Ігоря, регентом якого був, але фактично він був повновладним князем. Олег об'єднав Руську Північ з Півднем і проголосив Київ столицею цієї держави. Звідси літописне з його вуст «Се буде мати градам руським». Олег крок за кроком приєднував до Київської держави племінні союзи древлян, сіверян, радимичів, а також інші менші етнічні об'єднання. Водночас започатковується процес державотворення, вдосконалюються управлінські структури, судочинство, посилюється збирання з князівств на користь держави данини.

ІГОР (912-945 рр.). Після смерті Олега на чолі Давньоруської держави став син Рюрик - Ігор. Започаткована Олегом політика знаходить своє продовження в часи князювання Ігоря, яке він розпочав традиційно для князів цього періоду - із жорстокої боротьби проти автономістських настроїв. Найбільш суттєвою відміною його князювання від свого попередника було перетворення збирання данини у своєрідну карну політику відносно непокірних, за що він був убитий древлянами. Все це дозволяє зробити висновок, що Олег та Ігор виступили будівниками першого етапу Київської держави.

ОЛЬГА (945-964 рр.). Після смерті Ігоря залишився малолітній син Святослав, тому правління державою перейшло до його дружини Ольги. Своє князювання вона розпочала з придушення древлянського повстання. Проте смерть Ігоря гостро ставила питання про форми і методи державного управління. За князювання Ольги відбуваються деякі принципові зміни в процесі державотворення. Вона прийняла ряд рішучих заходів, спрямованих на впорядкування стягнення і норм данини, введення замість неї урочної системи. «Полюддя» замінюється так званим «повозом», який був своєрідним першим кроком на шляху до постійного державного податку. Створюються осередки централізованої князівської влади на місцях - „становища” і „погости”. На всіх землях вводиться єдина, по суті, адміністративна і судова системи. Це сприяло активному одержавленню князівств, поступовому перетворенню їх на державну територію Київської Русі. Не можна не згадати найвизначнішу в житті Ольги подію: її хрещення. Відсутність точних фактів викликало кілька припущень, де й коли хрестилася Ольга: в Києві чи в Царгороді, куди приїхала вона - за літописом - у 955-му році. Однак, в документах про перебування Ольги в Царгороді імператор Костянтин не згадує такої видатної справи, як її хрещення. Отже, треба гадати, що охрестилася Ольга до подорожі, можливо, 955 року в Києві.

СВЯТОСЛАВ (964-972 рр.) Наступником Ольги був її син - Святослав. Правління його припало на час становлення ранньофеодальних держав у Європі та завоювання ними нових земель. Святослав був мужній, войовничий князь з лицарською вдачею. Тому його войовничий характер цілком відповідав епосі. За роки свого князювання Святослав пройшов походами тисячі кілометрів зі Сходу на Захід, від Каспійського моря до Балкан, вписавши молоду Давньоруську державу в геополітичний простір Євразії.

Процес державотворення був законодавчо закріплений адміністративною реформою князя **Володимира (980 - 1015 рр.)**, яка перетворила князівства у невід’ємні частини єдиної великої європейської імперії, що називалася Київська Русь. Складовою частиною формування Давньоруської держави стало приєднання неслов’янських племен. Це була, в основному, мирна колонізація, у процесі якої неслов’янські землі заселялися і освоювалися слов’янами.

У перші роки формування Київська Русь була надплемінною державою. З часом вона перетворилася на державу територіальну. В цьому процесі змінювались і форми державності. Спочатку це була дружинна державність, за часів князювання Володимира Великого та його адміністративної реформи - ранньофеодальна, великокнязівська, монархічна держава, в якій дружина перестала відігравати свою привілейовану попередню роль і при Ярославі Мудрому перетворилася на військову силу.

Про монархічний характер держави свідчить те, що поступово із набуттям спадковості великокнязівська влада стає одноосібною. На чолі держави стояв Великий князь київський - власник усієї землі, тобто найбільший феодал. При ньому діяла рада світлич і великих князів

(вожді племінних князівств) і великих бояр - князівська верхівка, що разом з Великим князем уособлювала державну владу в Київській Русі. Адміністративне управління державою Великий князь, як і місцеві князі, здійснював за допомогою значного чиновницького апарату - посадських, тисяцьких, соцьких, мечників та інших служилих людей.

Збройні сили Давньоруської держави склалися з власної дружини Великого князя, а також дружин підлеглих йому князів і бояр.

У політичному розвитку Київської Русі неабияку роль відігравав інститут віче як своєрідний показник поєднання великокнязівської авторитарно-монархічної влади з демократизмом. Про віче в літописах залишилося дуже мало відомостей, що й породило різні трактування його природи. Важко нині остаточно визначитися з цієї проблеми, але демократизм віче підтверджується, зокрема, вигнанням за його рішення із Києва Великого князя Ізяслава Ярославовича після поразки у битві з половцями. Незаперечно відомо лише те, що з часом віче стало своєрідним органом боротьби великого боярства проти князів.

Розмірковуючи про державний устрій Київської Русі, слід згадати про її столицю, що нею у X ст. стає місто Київ, загальна територія якого сягала майже 400 га, а населення - приблизно 50 тис. чоловік. На той час це було велике місто. У такому центрі середньовічної Європи, як Лондоні мешкало 30 тис. осіб, у Гамбурзі і Гданську - по 20 тисяч жителів. До того ж давній Київ був містом з високо розвинутим ремеслом, писемністю та архітектурою.

Київська Русь мала свою символіку у вигляді тризуба. Вперше його зображення знаходимо на печатці Святослава, сина Ігоря. На монетах цей знак почали карбувати при Володимирі Великому (Красному Сонечку). Згодом він стає фактичним гербом Київської Русі. Останнім з князів, хто додержувався тризуба, був Ярослав Мудрий. Його сини використовували двозуби. На деякий час тризуб повертає із забуття Володимир Мономах, а потім з розпадом Київської Русі цей знак поступово витісняється з Київської держави. Щодо прапора, слід зазначити, що донині не відомо жодного прапора Київської Русі. З XIII ст. жовто-блакитний прапор стає переважним на західноукраїнських землях. Але поєднання цих кольорів сягає далеких глибин української історії. Наочне свідчення цьому - кольорові композиції давньоруських літописів «Слово о полку Ігоревім», «Ізборник Святослава», «Кенігсберзький літопис» та ін. Це дає підстави стверджувати історичну традицію поєднання синього та жовтого кольорів і на прапорах Давньоруської держави.

Внутрішня політика Київських князів, передусім, полягала в об'єднанні всіх східнослов'янських і неслов'янських земель, створенні та зміцненні держави, збройних сил, виробленні феодально-правових норм, необхідних для закріплення і збереження держави. Ці проблеми успішно вирішувались у роки князювання Олега, Ігоря, Ольги і Святослава. Значне посилення Київської держави належить до періоду князювання Володимира Святославовича. При ньому Київська держава стала однією з найбільших імперій Європи.

ВОЛОДИМИР ВЕЛИКИЙ (980-1015 рр.) Заслуга Володимира у тому, що він поклав край автономії земель і встановив жорстку централізацію, ліквідувавши владу місцевих князів. Не менш важливим напрямом внутрішньої політики, яку проводив Володимир, було будівництво укріплень на кордонах Русі. Із фортець, які були побудовані в ті часи, можна назвати Білгород, Васильків, Переяслав, та ін. Слід зазначити й те, що Володимир першим використав для оборони так звані «змійові вали», які тяглися на сотні кілометрів понад річками, що впадали в Дніпро. Територія Київської Русі за Володимира стала найбільшою в Європі, охоплюючи близько 800 тис. кв. км.

Найголовніше досягнення Володимира - введення християнства 988 року. З точки зору внутрішньої політики християнство ставало могутньою ідеологічною силою в руках держави. Згодом і сама церква стає державним атрибутом. Християнство сприяло зміцненню політичної єдності давньоруських земель і остаточній ліквідації племінної відокремленості. Введення християнства - релігії, загальноприйнятої в Європі, зближало Київську Русь з європейськими країнами, зміцнювало й позиції на міжнародній арені. Християнство справило значний вплив на розвиток духовного життя Київської Русі.

ЯРОСЛАВ МУДРИЙ (1019-1054 рр.) Після смерті Володимира його нащадки розпочали боротьбу за великокняжий стіл. У ході чотирирічного братовбивчого протистояння загинули Борис, Гліб, Святополк, Святослав, і 1019 р. у Києві став князем Ярослав, який всі свої зусилля направив на продовження справи батька - посилення єдності, централізації держави, її європеїзацію. Значну увагу Ярослав приділяв безпеці кордонів держави. Для посилення ролі Києва, як політичного центру Давньоруської держави, Ярослав Мудрий розгорнув широку розбудову та укріплення міста. Воно було обведене величезними валами і рубленими стінами. Межі Києва часів Ярослава окреслювались з півдня майданом Незалежності, вулицями Мала Підвальна і Ярославів вал, з заходу - Львівською площею, з північного сходу - Великою Житомирською вулицею та схилами Дніпра. В системі укріплень міста було троє воріт : Золоті, Лядські та Жидівські. Ярослав Мудрий багато уваги приділяв зміцненню християнства. За його розпорядженням Київським митрополитом було призначено відомого громадського і культурного діяча Іларіона, що мало на меті вивести вітчизняну церковну ієрархію з-під впливу Візантії. З ім'ям Ярослава пов'язано створення першого писаного зведення законів Київської Русі, пам'ятки руського права - «Устава Ярослава», або «Руської правди», яка регламентувала внутрішньодержавні феодалні відносини.

Значну увагу Ярослав приділяв розвитку культури і освіти. Насамперед, слід зазначити появу писемності, яка за останніми дослідженнями виникла ще до введення християнства. Пізніше був створений Кирилом і Мефодієм слов'янський алфавіт, який став називатися „Абетка” або „Кирилиця”. Поширення писемності сприяло створенню шкіл як для знаті, так і для дітей нижніх верств населення. Київська Русь мала школи як для хлопчиків, так і дівчат.

Перша жіноча школа в Європі була організована у Києві при Андріївському монастирі 1068 року дочкою Всеволода Ярославовича. За часів Ярослава Мудрого при Софійському соборі в Києві була заснована перша на Русі бібліотека, де писалися літописи і перекладалися книги, особливо з грецької мови. Давньоруській державі було добре відоме музичне і театральне мистецтво, знання з основних правил арифметики, геометрії, географії.

Розвиток східнослов'янської культури знайшов своє втілення в монументальних пам'ятках зодчества Київської Русі. Це, передусім, Десятинна церква Богородиці, побудована Володимиром у кінці X ст.

Чудовим пам'ятником архітектури давньокиївської пори є величний Софійський собор, побудований 1037 р. Ярославом Мудрим. Гордістю Києва був двоповерховий князівський палац, прикрашений мармуром, мозаїкою та фресками. За часів Ярослава збудовано знамениті Золоті ворота, повністю відтворені у 1982 р. на честь святкування 1500-річчя Києва. Серед інших архітектурних пам'яток слід назвати Софійські собори в Новгороді й Полоцьку, Спаський - у Чернігові та ін.

Провідною галуззю економіки Київської Русі було сільське господарство, особливо землеробство. На той час були відомі такі землеробські знаряддя, як плуг, борона, рало, заступ, мотика, серп, коса, сокира тощо. У лісових районах широко застосовували підсічну систему землеробства. Хліб молотили ціпом, який майже зберіг свій вигляд донині.

Головними сільськогосподарськими культурами були жито, пшениця, просо, ячмінь, овес. З поступовим вдосконаленням землеробства виникла система парів з двопільними сівозмінами. У Київській Русі був досить поширений такий вид сільськогосподарської діяльності, як скотарство.

Серед промислів особливо розвинутими були мисливство, рибальство і бортництво. Мисливство не лише годувало людей, а й давало сировину для ринку. Існувала приватна власність на угіддя; водночас були такі угіддя, що належали сільській общині.

Далеко по світах славилась Київська Русь ремісництвом, у якому головне місце належало обробці металів. Найбільшими центрами з виробництва чорних металів були Київ, Новгород, Смоленськ, Галич, Вишгород.

З ряду галузей - техніки емалевого виробництва, золотого розпису на міді, скані, черні - давньоруські майстри посідали провідне місце в Європі.

Яскравим свідченням високого рівня економічного розвитку Давньоруської держави була внутрішня і зовнішня торгівля, що велась, як правило, через ринок місцевого і загальнодержавного характеру. Ринки були тимчасові й постійні (погости). Торгівля зумовила появу значного прошарку купців, виникнення торгових корпорацій.

Значно більше літописи та мандрівні вчені розповідають про зовнішньоекономічні зв'язки Київської Русі X - першої половини XIII ст. Ці джерела засвідчують три шляхи

торгових зв'язків Русі з іншими країнами: Грецький, Соляний і Залізний. Першим Русь підтримувала торговельні зв'язки з Північними країнами і Візантією, другим - Подніпров'я зв'язувалось з Галицькою землею, третій проходив від Подніпров'я до Азовського моря і далі на Кавказ. Київська Русь торгувала не лише з сусідами, а й з далекими державами Сходу і Заходу - Арабським Сходом, Хазарським каганатом, Волзькою Булгарією, скандинавськими і центральноєвропейськими країнами. Київ був перехрестям торгових шляхів: русичі вивозили на зовнішні ринки мед, віск, зброю, ремісничі вироби, шкіру і т.п. Ввозила Русь золото, олово, свинець, мідь, тканини, вино, олію, посуд, предмети християнського культу.

Головними платіжними засобами внутрішньої і зовнішньої торгівлі Русі IX - XI ст. були іноземні монети. При Володимирі з'явилися срібні злитки - гривні масою 95 -197 г, карбували також срібляники і златники. Відповідно до головного напрямку розвитку господарства в Київській Русі формувалась соціальна структура. Основною масою населення були феодально залежні селяни, відомі на Русі як люди, смерди, закупи, рядовичі, холопи, а також їхні господарі - феодалі. У X - XIII ст. на Русі з поглибленням процесів феодалізації, з одного боку, ускладнювалась ієрархічна структура панівного класу, основними категоріями якого були князі, бояри та дружинники, з другого, - активно відбулась диференціація феодально залежного населення.

Розвиток ремісництва й торгівлі, виникнення прошарку купців і ремісників, сам характер виробництва зумовлювали появу міст, спочатку як центрів ремісництва і торгівлі, а з часом — політичних, релігійних і культурних центрів. Перші відомості про міста (гради) належать до IX ст. «Повість временних літ» називає вже понад 20 міст, у тому числі Київ, Новгород, Переяслав, Білгород, Вишгород, Любеч, Смоленськ, Псков, Ладогу та ін., а на середину XIII ст. вже налічується близько 300 міст. У соціальному складі міського населення чітко виділяються дві основні групи: міські низи і міська аристократія.

На міжнародній арені авторитет Київської Русі зріс до рівня провідних країн середньовіччя, з нею змушені були рахуватися такі могутні держави, як Візантійська імперія і Арабський халіфат.

З Візантією взаємовідносини були складними. З одного боку, Київська Русь підтримувала з нею тісні торговельні, культурні й політичні зв'язки, з другого, молодій державі нерідко доводилось силою зброї відстоювати свої права. Це зумовлювалось тим, що Візантія, маючи 120- тисячну армію і підкоривши понад 20 народів, проводила політику, спрямовану на послаблення Русі та ліквідацію її зовнішньополітичної самостійності. Найгострішою була боротьба за обмеження торговельних зв'язків Київської Русі та сфер її впливу у Причорномор'ї. Спірні питання між Візантією і Руссю вирішувались на основі «Закону руського».

Міжнародні відносини Київської Русі значно розширила княгиня Ольга. Вона

встановила тісніші зв'язки з Візантією, зокрема й прийнявши християнство. Активізувались дипломатичні стосунки Київської Русі з Німецькою імперією, про що засвідчив обмін посольствами між двома державами.

Значно розвинулась зовнішня політика Київської Русі за князювання Святослава, який зайняв великокняжий престол 965 р. З його ім'ям пов'язані найяскравіші сторінки її воєнної історії. Більшу частину свого життя, як зазначалося, Святослав провів у походах і війнах. Перші вдалі походи Святослава на Схід проти Хазарського каганату і булгар закінчилися розширенням і зміцненням східних кордонів, зосередженням в руках князя контролю над торговельними шляхами по Волзі, Дону, Керченській протоці, створенням реальних можливостей для торгівлі з багатими країнами Сходу. У 968 р. Святослав організував похід проти Дунайської Болгарії, майже всю її підкорив, зайнявши по Дунаю близько 80 міст. Друга балканська кампанія для Святослава була невдалою і закінчилася підписанням у 971 р. миру. За часів князювання Святослава Київська Русь зміцнила відносини також з західноєвропейськими країнами - Чехією, Польщею, Німеччиною.

Трагічно закінчилось життя Святослава. Навесні 972 р. біля Дніпровських порогів печеніги напали на його військо і розгромили, а князя вбили. За свідченням літописця, печенізький князь наказав обкувати череп Святослава золотом і використовував його як чашу.

Князь Володимир, був сильним і войовничим правителем. У відносинах з сусідніми державами спирався на активні дипломатичні контакти, застосовував традиційну для того часу практику династичних шлюбів. Його політика сприяла значному посиленню зв'язків з найвпливовішими країнами Європи, зростанню авторитету Київської Русі на міжнародній арені, особливо після хрещення Русі. Значно зміцнилися за князювання Володимира добросусідські відносини з Польщею, Угорщиною, Чехією.

За князювання Ярослава Мудрого становище Київської держави на міжнародній арені характеризувалося стабільністю. Зовнішньополітична діяльність Ярослава спиралася, насамперед, на слово дипломата, а не на меч воїна. У досягненні своєї мети він використав західноєвропейський досвід династичних зв'язків. Зокрема відбулося подальше зближення Київської Русі з Польщею завдяки шлюбові польського короля Казимира з сестрою Ярослава Марією Доброневою. Водночас польський король Казимир видав за сина Ярослава Ізяслава свою сестру. Другого свого сина Ярослав оженив на сестрі трірського єпископа. Тісні зв'язки були встановлені зі скандинавськими країнами: сам Ярослав одружився з дочкою норвезького короля Олафа - Іриною, а дочку видав заміж за норвезького принца, у майбутньому короля Геральда. Ще тісніші династичні зв'язки зумів зав'язати Ярослав з Францією, віддавши заміж за французького короля Генріха I свою дочку Ганну, яка після смерті чоловіка стала королевою-регентшою при малолітньому сині. Складнішими були взаємовідносини Ярослава з Візантією.

Княжіння Ярослава Мудрого стало вершиною міжнародної політики, авторитету і сили Київської Русі, яка зайняла почесне місце серед великих країн Європи.

2. Політична роздрібненість Київської Русі та її наслідки

Зі смертю Ярослава Мудрого у 1054 р. розпочався новий період в історії Київської Русі - період феодальної роздрібненості. Щодо її причин в історіографії існують різні погляди. Більшість істориків стверджує, що головною причиною цього процесу став соціально-економічний розвиток Київської Русі, економічне і політичне зміцнення окремих князівств, посилення місцевої феодальної знаті, створення нових політичних і культурних центрів. Поширення великого феодального землеволодіння зумовлювало зростання відцентрових тенденцій з боку окремих областей Давньоруської держави, зміцнення сепаратистських прагнень місцевих князів. Ці прагнення активізувалися зростанням економічної могутності князівств, які в умовах господарської замкненості все більше відособлювалися від центру і прагнули незалежності. Цьому сприяло також зростання міст як торговельно- ремісничих і культурних центрів окремих областей.

М. Грушевський та його послідовники вважали, що головним чинником розпаду Київської Русі стала боротьба спадкоємців за великокняжий стіл і їх настирливе бажання до створення окремих, незалежних одна від одної земель. На думку вченого, цей процес тривав майже два століття, за часів Ярослава Мудрого. Перший період роздрібненості, за М. Грушевським, закінчується княжінням Мстислава Великого (1132 р.). Це етап боротьби двох тенденцій у відносинах між князями: першої - сепаратистської, автономістської, другої - централістської до об'єднання зусиль у боротьбі з зовнішніми ворогами, передусім половцями. Після смерті Мстислава настає другий період, що тривав до монголо-татарської навали. Це період безпосередньо феодальної роздрібненості, повного ослаблення й занепаду Києва, формування біля нових центрів на іншому політичному ґрунті нових сил і впливів. Переломним моментом в існуванні Київської Русі М. Грушевський вважав 1169 р., коли Володимиро-Суздальський князь Андрій Боголюбський повністю сплюндрував Київ.

Всі причини розпаду Київської Русі досить вагомі, але лише їх комплексний взаємовплив і вплив на історичні процеси, що відбувалися в Київській Русі, зумовили перемогу сепаратизму над централізмом, а отже, і загибель Давньоруської держави.

Останню спробу об'єднати Руські землі й відновити колишню велич держави зробив *Володимир Мономах (1113-1125 рр.)*. На деякий час йому вдалося об'єднати князівства у могутню державу. Він створив могутні військові сили, зміцнив зв'язки Києва з іншими князівствами, обмежив свавілля феодалів, виступив на захист народу, суворо спинив спроби непокори, зміцнив міжнародне становище Київської Русі. Володимир Мономах стримав розпад Русі, підтримав духовенство, обмежив використання рабської праці, встановив єдиний відсоток на взяті у позику гроші, розвинув господарство і торгівлю, видав збірник законів

«Устав» та твір «Повчання дітям».

Після смерті Мономаха його справу продовжив син Мстислав Великий (1125-1132 рр.). Йому ще на досить короткий час вдалося підтримати єдність руських земель.

Після відходу Володимира Мономаха і Мстислава сепаратизм бере верх над традиціями централізму. В XII ст. на політичній карті Русі з'являються 15 незалежних та ще й «великих» князівств (земель), п'ять з яких - Київське, Переяславське, Чернігівське, Володимир-Волинське і Галицьке - перебували в межах сучасної території України. З часом і ці князівства продовжували дробитися. У кожного з них з'являлися свої невеликі князівства-васали. На початок XIII ст. кількість князівств сягнула 50. Тривали процеси послаблення влади, посилення князівських амбіцій та міжусобиць.

На цей час серед північних князівств вирізнялась тенденція до єдності, створення спільного сильного центру, що зумовило заснування міцної централізованої влади навколо Москви.

Отже, феодалну роздрібненість спричинили кілька факторів: велика територія держави та етнічна неоднорідність населення; зростання великого феодалного землеволодіння; відсутність чіткого незмінного механізму спадкоємності князівської влади; зміна торговельної кон'юнктури, частковий занепад Києва як торгового центру і поява поліцентрії у зовнішній торгівлі; посилення експансії степових кочівників (печенігів, половців та ін.).

Припинення існування Давньоруської держави було прискорено монголо-татарською навалою, яка утворилася наприкінці XII - на початку XIII ст. у результаті об'єднавчої політики монгольського хана Темучіна. У 1206 р. йому було надано титул Чингізхана (самодержавного володаря). Невдовзі він напав на тунгусів, китайців, туркестанців. Частину цих народів Чингізхан знищив, частину підкорив. Створивши могутню військово-тоталітарну державу, Чингізхан на початку 20-х років XIII ст. влаштував великий похід у Каспійсько-Чорноморські степи, де тоді володарювали половці. У битві на річці Калці в 1223 р. руське і половецьке війська, які в цій битві виступали союзниками, зазнали нищівної поразки. Сталося це тому, що навіть воєнні борці, руські князі діяли не спільно, а кожен сам по собі. Величезних втрат у цій битві зазнали і монголо-татари, тому вони повернули назад, спустошуючи землі Поволжя і Туркестану.

Нова хвиля монгольського нашествя на Русь розпочалося 1237 р., коли на прикордонних межах Русі з'явилося військо онука Чингізхана - Батия. Навесні 1238 р. монголо-татари вторглися у Південну Русь, захопили Чернігів і Переяслав. Слідом за цим у 1239 р. один з полководців Батия Менгухан з військом підійшов до Києва, але взяти його не наважився. Не маючи достатніх сил, він повернув від Дніпра назад, а через рік величезна орда Батия підійшла до Києва і оточила місто.

Загарбання Києва почалося з Лядських Воріт. Поступово монголо-татари тіснили

героїчних захисників міста, які перейшли на другу лінію оборони біля града Володимира. Тут з новою силою закипіла битва, було поранено воєводу Дмитра. Перший день не приніс перемоги монголам, але й втрати їхні були величезні. Лише на другий день війську Батия вдалося прорватися в місто біля Софійських воріт і вдертися до самого центру. Останнім оплотом киян стала Десятинна церква, де було знищено і під стінами якої поховано безліч киян. Героїчна оборона Києва тривала з вересня до початку грудня 1240 р. Оволодівши містом, монголо-татари фактично знищили його. Після розгрому Києва частини монголо-татар під командуванням Батия рушили на Володимир і Галич, інші загони напали на південно-західні райони Русі. Криваві сліди полишила по собі монголо-татарська навала на землях давніх Русі, Польщі, Угорщини, Словаччини та Чехії. Своїми мужністю і героїчним опором слов'яни не тільки зупинили монголо-татарську орду, перетнувши їй шлях на Захід, а й змусили її повернути 1242 р. назад у пониззя Волги, в місця заснування Золотої Орди. З цього часу Давньоруська держава припиняє своє існування.

Наслідки завойовницьких походів монголо-татар були катастрофічними для слов'янських земель: відбулися руйнація та падіння міст, занепад ремесел і торгівлі, нечувані демографічні втрати, знищення значної частини феодалної еліти та ін. Захопивши Південно-Східну Русь, монголо-татари не приєднали її до Орди, а залишивши деяку видимість автономії, проводили політику переманювання на свій бік окремих князів та підтримки так званих татарських людей. Київ офіційно продовжував бути головним економічним і культурним центром. Зовнішньо монголо-татари не зачіпали православну церкву і навіть більше - дозволяли їй функціонувати, перевівши метрополію до столиці Золотої Орди - Сараю. Лише в 20-х роках XIV ст. патріарх переїхав до Москви, де отримав титул „Митрополита Київської і всея Русі”.

Здається, що ординці повністю унеможливили боротьбу з ними, але це було не так: значна частина князів і простого люду, що вистояв і залишився на руській землі, героїчно боролася із загарбниками, використовуючи для цього всі засоби. Життя в Києві, як і в Південній Русі, не лише не припинилося, як стверджують деякі історики, а поступово почало налагоджуватися і розвиватися. Монголо-татарам не вдалося підкорити Русь, вона була лише поневолена.

Послаблення обороноздатності Русі призвело до того, що у ХМ - XV ст. південні та західні руські землі опинились у складі Литовського князівства та Польського королівства, а Північно-Східна Русь та Новгородська земля залишаються під владою Орди.

Тема 3. ГАЛИЦЬКО – ВОЛИНСЬКА ДЕРЖАВА.

1. Галицько-Волинська держава - правонаступниця і спадкоємиця Київської Русі

Ключові слова: Віче, децентралізація, дружина, закупи, князь, норманська теорія, рада бояр, ранньофеодальна монархія, «Руська правда», рядовичі, смерди, удільне князівство, холопи, челядь.

Велика історична заслуга в боротьбі проти монголо-татар, спробах відродження єдиної держави належить Галицько-Волинському князівству, що стало безпосереднім спадкоємцем і правонаступником Київської Русі. Особливістю його історії було формування не внаслідок розпаду Давньоруської держави, а з огляду на внутрішні причини розвитку його території.

Тут ще до Київської Русі місцеві феодали зуміли об'єднати землі, населені дулібами, тиверцями, білими хорватами, волинянами та іншими племінними структурами. Два князівства - Галицьке і Волинське - мали вдале географічне розташування, мало доступне для кочівників - передгір'я Карпат і великі лісові масиви Волині.

Наприкінці X ст. Володимир Великий (Красне Сонечко) відвоював Волинь і Галичину у поляків і приєднав до Київської Русі; столицею Волині зробив місто Володимир, столицею Галичини - Галич.

Аристократія Волинського князівства, на відміну від Галицького, була більш схожа на бояр основної частини Київської Русі. Сформована переважно з дружинників, вона залежала від князя і тому виступала прибічницею централістської ідеї державного будівництва. Сепаратистські настрої галицького боярства зумовили те, що саме Галичина першою з усіх князівств відокремилася від Київської Русі. Це сталося у 1124 р. при галицькому князі Володимирові, який зумів, зміцнивши князівство, протистояти домаганням київських князів. Ще стійкішим і багатшим зробив князівство його наступник Ярослав Осмомисл (1153-1187 рр.).

Волинське князівство ще деякий час перебувало у складі Київської Русі і лише після смерті Володимира Мономаха набуло самостійності. В ньому закріпилася старша лінія Мономаховичів, які не полишили таємної думки про оволодіння Київським столом. Лише з приходом на князювання Романа Мстиславича відбувається поворот у бік Галичини. У 1199 р. Роман Мстиславич, спираючись на дружинників, дрібних бояр і міщан, об'єднав Волинську землю з Галичиною і утворив Галицько-Волинську державу, яка стала українським політичним центром, що його втратив Київ. Створивши Галицько-Волинську державу, Роман Мстиславич плекав ідею об'єднання навколо неї князівств Київської Русі і відновлення єдиної могутньої держави. На початку XIII ст. він оволодів Києвом і Переяславом. У 1205 р. Роман Мстиславич загинув у поході проти польських князів, залишивши по собі двох малолітніх синів - Данила і Василька.

Під впливом сепаратистських дій галицьких бояр Галицько- Волинська держава розвалилася на два самостійні князівства.

З досягненням повноліття Данило і Василько продовжили справу батька. Поступово

оволодівши Волинню, розпочали боротьбу з угорцями за звільнення Галичини, а також з боярським самоуправством. Вони у 1238 р. відновили велике Галицько-Волинське князівство.

Невдовзі Данило Галицький організував похід на Схід, оволодів Києвом і відродив ідею об'єднання розрізнених земель у єдину Київську державу. Однак це був лише короточасний успіх. Наступ орд Батия примусив його повернутися назад. Запропонувавши Угорщині і Польщі укласти союз для боротьби проти ординців, він не одержав позитивної відповіді. У цей же час посилилась внутрішня опозиція, яку Галицький розгромив у 1245 р. у битві біля міста Ярослава.

Великою перешкодою у справі зміцнення Галицько-Волинської держави стали монголо-татари. У жовтні 1245 р. Данило Галицький був змушений поїхати до Орди, витримати там витончені знущання, визнати залежність від хана і, таким чином, на деякий час зберегти цілісність держави. Слідом за цим він активізував об'єднання європейських держав проти Орди. Йому вдалося помиритися з Угорщиною і Польщею, привернути до себе увагу Папи Римського. Але, як з часом з'ясувалося, ні угорці, ні поляки не збиралися допомагати Данилу Галицькому воювати з ординцями, а Папа Римський мав на меті запровадити католицтво на Русі. На початку 50-х років XIII ст. Данило Галицький оголосив і мав очолити Хрестовий похід проти монголо-татар. Він закликав до участі в ньому християн Польщі, Чехії, Моравії, Сербії, Померанії та інших країн. Щоб посилити свій авторитет в антиординській коаліції, погодився на прийняття королівського титулу. Проте плани виявилися нежиттєздатними.

Своїми діями Данило Галицький викликав велике незадоволення Орди. У 1254 р. монголо-татари розпочали наступ на Волинь, але зазнали поразки і змушені були відступити. Перемога окрилила галицько-волинське військо, яке, в свою чергу, наприкінці цього ж року почало великий наступ проти ординців. Війська Данила Галицького, його сина Лева і князя Василька, розбивши ординців, оволоділи Побужжям і вступили у Болховську землю, люди якої підтримували переможців. Подальшим етапом боротьби проти монголо-татар, за задумом Данила Галицького, було оволодіння Київською землею. На жаль, похід туди не відбувся через те, що союзник Данила Галицького литовський князь Міндовг зрадив його. Надії Данила Галицького об'єднати південно-руські землі загинули.

1258 р. на допомогу раті хана Куремси прийшла величезна рать воєначальника Бурундая. Під натиском Орди, не сподіваючись на будь-яку допомогу, Данило Галицький, і його брат Василько були змушені підкоритися і виконати ультиматум нападників. Згідно з ним знищувалися фортифікаційні споруди у Львові, Кремінці, Луцьку, Володимирі, укріпленим залишався один Холм. Ці події стали убивчими для Данила Галицького і у 1264 р. його не стало.

Отже, велика історична заслуга в боротьбі проти монголо-татар, спробах відродження

єдиної держави належить Галицько-Волинському князівству, що стало безпосереднім спадкоємцем і правонаступником Київської Русі. Особливістю його історії було формування не внаслідок розпаду Давньоруської держави, а з огляду на внутрішні причини розвитку його території.

Хоробрість, великий державницький хист Данила Галицького, народне піднесення, не змогли повалити монголо-татарське іго. Але своїми мужністю і героїчним опором слов'яни зупинили монголо-татарську орду, перетнувши їй шлях на Захід.

Послаблення обороноздатності Русі призвело до того, що у ХМ - XV ст. південні та західні руські землі опинились у складі Литовського князівства та Польського королівства, а Північно-Східна Русь та Новгородська земля залишаються під владою Орди.

Тема 4. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ВЛАДОЮ ЛИТВИ ТА ПОЛЬЩІ (XIV - перша половина XVII ст.).

1. Особливості політичного та соціально-економічного становища українських земель в складі Литви та Польщі.

2. Українське козацтво. Запорозька Січ.

Ключові слова: Андрусівське перемир'я, «Березневі статті», військо запорозьке, «Вічний мир», воєвода, Гадяцький мир, гетьман, гетьманщина, генеральна канцелярія, інкорпорація, канцлер, кіш, козак, козацькі літописи, кріпосне право, курінь, Литовські статuti, Магдебурзьке право, магнати, Малоросія, Малоросійська колегія, міщани, осавул, обозний, паланка, писар, підскарбій, полемічна література, полк, реєстр, Руїна, сейм, Січ, сотник, староста, церковні братства, хорунжий, шляхта, унія.

1. Особливості політичного та соціально-економічного становища українських земель в складі Литви та Польщі.

Велике Князівство Литовське стало федерацією земель-князівств, в тому числі і руських: Київщини, Чернігово-Сіверщини, Волині, Поділля. Тут сиділи князі з литовської династії Гедиміновичів. На руських землях збереглася стара система управління. Лишилися в силі руські закони і звичаї, за боярами-воїнами закріплювалися родові землі.

Однак в силу політичних причин литовський князь Ягайло погодився на шлюб з польською королівною Ядвігою. 1385 р. між Польщею і Литвою була підписана Кревська унія. За її умовами Велике Князівство Литовське мало приєднатися до Польської держави.

Проведення Ягайлом відкритої пропольської політики щодо навічного приєднання всіх своїх земель литовських та руських до Корони Польської, активний наступ на інтереси литовсько-руської шляхти призвів до формування політичної опозиції, яку очолив литовський

князь Вітовт. Намагаючись подолати місцевий сепаратизм та зміцнитися на троні, Вітовт розпочав політику централізації, ліквідовуючи удільний, автономний статус Волинського, Київського, Новгород-Сіверського та Подільського князівств.

Литовська держава почала поступово послаблювати руський елемент за рахунок посилення польського. Після смерті Вітовта 1430 р. великим князем литовським став молодший Ольгердович - Свидригайло, який відразу розпочав боротьбу з Польщею за Західне Поділля. Однак справу не було доведено до кінця. З 1440 р. престол перейшов до Казимира, який згодом став також і королем польським. Для того щоб запобігти місцевому сепаратизму, Казимир поновлює обласні привілеї, в результаті чого встановлюється федеративний принцип територіального устрою ВКЛ.

Наприкінці XV ст. - початку XVI ст. у боротьбу за українські землі активно включилося Московське царство. Московсько-литовське протистояння тривало з перервами протягом 1500-1503, 1507-1508, 1512-1522 рр. У цій війні 1503 р. Литва втратила 19 міст Чернігово-Сіверщини, які відійшли до Московської держави.

Спробою згуртували суспільство перед постійною зовнішньополітичною загрозою стали Литовські Статути 1529, 1566, 1588 рр., у яких було синтезовано норми звичаєвого права Литви, "Руської Правди", польських, західноєвропейських судебників, римського права тощо. Литовські статути закріплювали ті соціально-економічні зрушення, які сталися протягом XIV - XVI ст.

Розвиток товарно-грошових відносин призвів до розвитку фільварків (хутір). Фільварок - багатогалузеве господарство, орієнтоване на ринок і основане на панщині та кріпацькій праці селян. Поширенню фільваркової системи сприяла земельна реформа т.зв. "волочна поміра", запроваджена згідно з "Уставом на волоки" (1557 р.). Волочна поміра підривала общину. Згідно з земельною реформою збільшувались повинності та податки селян, інтенсивно йшов процес їх покріпачення.

З метою збільшення прибутків від міст, розвитку ремесла і торгівлі уряд видавав окремим містам "хартії" (грамоти) на т.зв. Магдебурзьке право, за яким дарувалось право на створення органів місцевого самоуправління. У XIV-XV ст. Магдебурзьке право дістали міста Санок, Львів, Кременець, Кам'янець-Подільський, Кам'янець, Берестя, Дорогочин, Більськ, Луцьк, Житомир, Київ та ін. Отримання Магдебурзького права стало для міського населення способом здобуття певної автономії від держави та великих феодалів, сприяло економічному процвітанню міст.

Логіка політичних змагань Великого Князівства Литовського та Польщі знайшла своє завершення в об'єднанні цих держав у "єдину спільну Річ Посполиту". Згідно з актом від 1 липня 1569 р. відбулося злиття двох держав, які управлялися одним загальнообраним володарем, котрий коронувався в Кракові як король польський і князь литовський. Литва

втратила право на власні сейми та зовнішні відносини, хоча свого державного існування не припинила. Однак всі українські землі (Підляшшя, Волинь, Брацлавщина, Київщина) відійшли до Польщі. Порушення моделі та логіки політичного розвитку, відмова від релігійної толерантності (Берестейська унія 1596 р., що запровадила нову християнську конфесію - греко-католицьку церкву) наприкінці XVI - початку XVII ст. призвели до кризи, а потім і занепаду Речі Посполитої.

2. Українське козацтво. Запорозька Січ.

М. Грушевський вважав головною причиною виникнення козацтва необхідність захисту українських земель від турецько-татарських набігів та колонізацію дикого степу, що була викликана суто економічними, господарськими причинами.

Спустошені татарами колишні землі Київської Русі, що лежали по Дніпру і аж до Криму на півдні, були надзвичайно родючими та привабливими для землеробства і скотарства, надзвичайно багатими на рибу та звіра, що приводило сюди цілі ватаги так званих “уходників”.

Цих людей вже наприкінці XV ст. намножилося стільки, що вони склалися в окрему суспільну верству й мали свою окрему назву: їх звали „козаками”.

Слово «козак» - тюркського походження. Воно означає вільного незалежного чоловіка, одинокого воїна, шукача пригод. У словнику половецької мови, що був складений італійцями ще у 1303 році, зустрічається слово „козак” у значенні страж, конвоїр, воїн. В XV столітті в різних історичних працях та документах вже безліч згадок про козаків як татарських, так і українських. Зокрема в 1492 р. кримських хан скаржився великому князю литовському, що кияни й черкаські розбили при гирлі Дніпра турецький корабель і у відповідь на це обіцяв потрусити козаків.

Окрім уходництва, як суто економічної причини формування козацтва, слід назвати й соціальні причини і, перш за все, втечі українського населення від покріпачення.

Неабияку роль в процесі формування козацтва відігравала Запорозька Січ. На початку XVI ст. Запорожжя стає осередком козацьких „уходів”. Січ була центром діяльності, управління військовими та господарськими справами, резиденцією всіх головних старшин, котрі очолювали козацтво. На протязі свого двохсотрічного існування запорожці змінили 8 січей: Хортицьку, Базавлуцьку, Томаківську, Микитинську, Чортомлицьку, Олешківську, Кам'янську й Нову, або Підпільненську. Заснування першої Січі на острові Хортиця пов'язано з іменем легендарного князя Дмитра Івановича Вишневецького, прозваного в народі Байдю. Вишневецький, що був православним канівським старостою у 1553-1554 рр., зібрав розрізнені козацькі ватаги і збудував на віддаленому, стратегічно розташованому за дніпровими порогами острові Мала Хортиця, форт, що мав стати заслоном від татар. Незабаром він зі своїми козаками організував кілька походів у Крим, воював з турками-

оттоманцями, був їм підступно виданий у Молдавії і страчений у Константинополі в 1563 р.

Всього на Січі налічувалось 38 куренів - тобто військових підрозділів, організованих за територіальним принципом. Кожен курінь, крім військової, мав і господарську організацію-арсенал, ремісницькі майстерні, торговельні лавки, свої риболовецькі місця. Важко сказати, коли зародилися паланки, але на початку XVIII ст. їх було п'ять, а пізніше - вісім. Паланки займали велику територію уздовж Дніпра та його притоків. Важко точно визначити чисельність запорозького війська, бо вона не була сталою. У 1594 р. запорожці в листі до австрійського імператора писали, що кількість їх війська сягає 6 тисяч, не рахуючи хуторян, що живуть на кордонах. Д. Яворницький наводить такі дані: в 1534 р. всіх козаків налічувалось 2 тис., 1594 р. - 3 тис., в 1675 р. кошовий отаман Сірко зібрав 20 тис.

Основна маса запорожців, звичайно, проживала за межами Січі та займалася господарством зі своїми сім'ями і збиралася на Січ за виняткових обставин - вибори старшини чи підготовка до військового походу. Вітчизняні та іноземні автори з подивом зазначали, що в разі небезпеки Січ за короткий час перетворювалася на справжній мурашник - ядро січовиків з кількох сотень виростало у багатотисячну армію. На заклик старшини з усіх паланок, з найвіддаленіших річок та віток сходилися козаки. Був на Січі і флот з великих човнів „чайок” або „байдаків”.

Польський король і великі магнати прагнули використати козацтво в своїх цілях. У 1524 р. Сигізмунд I запропонував створити для захисту південних кордонів держави наймане військо з запорозьких козаків. Після Люблінської унії з'явилась і реальна можливість організації такого війська. У 1572 р. коронний гетьман Ю. Язловецький за наказом короля Сигізмунда II Августа набрав на державну службу загін з 300 козаків. Вони вносились в спеціальні списки „реєстри”, звідси пішла їхня назва - реєстрові козаки.

Чисельний склад реєстрового війська змінювався від обставин війни та вимог повсталих козаків. Так, наприклад у 1617 р. в реєстрі налічувалося тисяча козаків. У 1618 р. під час походу польського війська на Москву до реєстру було вже записано 10600 козаків.

Очевидно, що між реєстровими козаками і запорожцями існували великі розбіжності, стосунки між ними нерідко досягали крайнього напруження. На думку Ореста Субтельного на початок XVII ст. існувало три чітко не розмежованих категорії козаків: заможні реєстрові козаки, які пішли на службу до уряду; запорожці, що жили поза межами Речі Посполитої, та величезна більшість козацтва, яка мешкала у прикордонних містах, вела козацький спосіб життя, але не мала офіційно визнаного статусу.

Тема 5. ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ СЕРЕДИНИ XVII ст.

УТВОРЕННЯ КОЗАЦЬКОЇ ДЕРЖАВИ.

1. Утворення Української козацько-гетьманської держави.

2. Головні події національно-визвольної війни.

Ключові слова: Андрусівське перемир'я, «Березневі статті», військо запорозьке, «Вічний мир», воєвода, Гадяцький мир, гетьман, гетьманщина, генеральна канцелярія, інкорпорація, канцлер, кіш, козак, козацькі літописи, кріпосне право, курінь, Литовські статuti, Магдебурзьке право, магнати, Малоросія, Малоросійська колегія, міщани, осавул, обозний, паланка, писар, підскарбій, полемічна література, полк, реєстр, Руїна, сейм, Січ, сотник, староста, церковні братства, хорунжий, шляхта, унія.

1. Утворення Української козацько-гетьманської держави Хмельниччиною прийнято називати період національно-визвольної війни українського народу, очолюваної визначним діячем української і Європейської історії Богданом Хмельницьким. Відповідно до життя і діяльності гетьмана хронологічними межами цього періоду більшість істориків визначають 1648 рік (початок війни) та 1657 рік - смерть Хмельницького.

Причини війни найпростіше визначити трьома словами - ополячення, покатоличення, покріпачення. В середині XVII ст. політика правлячої верхівки Речі Посполитої була спрямована на денаціоналізацію українського населення, позбавлення його національної, культурної, релігійної ідентичності. Перш за все це позначилось на спольщенні національної еліти, яка на вигідних для себе умовах консолідувалась з елітою Речі Посполитої навколо польської державної ідеї. Українська шляхта, магнати, торгівці, заможні та освічені міщани спольщувались під тиском політичних та економічних обставин, козацька верхівка була обмежена Ординаціями 1638 р., які поставили козацтво під повний контроль влади, суттєво обмежили його кількісний склад.

Однією з найсуттєвіших була проблема релігії. Польща виступала східним плацдармом європейського католицизму і контрреформації, традиційне українське православ'я значною частиною владної верхівки сприймалось як схизма, яку слід викорінювати серед культурного, насамперед міського населення. Таким чином, релігійні утиски вели до культурної асиміляції, дискримінації в сфері мови та освіти.

Найбільш суворих визисків зазнавало українське селянство і значна частина козацтва в соціально-економічній сфері. Магнати і польська шляхта, захоплюючи землі в Україні, впроваджували тут фільваркове господарство, покріпачували місцеве населення, чинили несправедливість і насильство, від якого була незахищена навіть козацька верхівка.

Стосовно характеру Хмельниччини, то виходячи з попередніх причин, це було загальнонаціональне повстання і війна за визволення, яку вели всі верстви і стани українського населення, кожен з яких на свій розсуд сприйняв державницьку чи національну ідею.

Серед рушійних сил Хмельниччини найбільшою активністю і послідовністю відрізнялось козацтво. Воно висунуло всіх ватажків війни, його лідера, становило кістяк збройних сил, боротьба за збереження “козацьких прав і вольностей” була головною умовою всіх переговорів. Участь селянства і міщанства надала повстанню масового характеру, була запорукою великих перемог на першому етапі.

Особистість Богдана Хмельницького (1595-1657) без перебільшення справила вирішальний вплив на перебіг подій. Мало кому відомий на початку повстання, він завдяки природним здібностям, розумові, освіченості, воєнному хисту, дипломатії, невдовзі перетворюється на справжнього лідера нації, визначного світового політика. Його життєвий і культурний досвід складається з навчання у Львівській єзуїтській колегії (1609-1615), участі в Цецорській битві (1620), у якій він втратив батька, а сам потрапив до дворічного турецького полону у Стамбулі, численних битв і походів проти турків, татарів, Московії, був учасником селянсько-козацьких повстань Т. Федоровича (1630), П. Павлюка (1637), Я. Остряниці та Д. Гуни (1638), дипломатичних переговорів з польським королем (1638), французьким послом у Варшаві (1644), у складі посольської місії відвідав Францію (1645). Лише наведені факти свідчать про те, що Хмельницький добре розумів європейську дипломатію, із середини пізнав сутність польської, турецької, татарської ментальності та культури, блискуче володів п'ятьма мовами, добре знав прагнення і надії власного народу, загартувався у багатьох небезпеках. Мабуть найважливішою рисою Богдана було вміння використати максимум можливого в навіть найнесприятливіших умовах.

2. Головні події національно-визвольної війни.

29 квітня - 16 травня - битва під Жовтими водами. Передовий загін польського війська під командуванням Стефана Потоцького (близько 8 тис. чол.) посланий на придушення повстання. Після переходу реєстровців на сторону повсталих загін оточений і повністю розбитий в урочищі Княжі Байраки.

Битва під Корсунем 24-26 травня. Основні сили поляків на чолі з коронним гетьманом Миколаєм Потоцьким потрапили в засідку під час відступу з Корсуня в Гороховій Діброві. У полон взято понад 8 тис. жовнірів і офіцерів. Польська армія в Україні ліквідована.

Влітку в Україні поширюється загальнонаціональне повстання. Київське, Чернігівське, Брацлавське, частина Подільського воєводства були звільнені з-під влади шляхетської Польщі. Повстанський рух поширюється на Волині, в Галичині.

Пилявецька битва - вересень 1648 р. розгром польського війська, що налічувало понад 40 тис. воїнів українською армією на чолі з Б. Хмельницьким та М. Кривоносом. Звільнені Волинь і Поділля.

У жовтні-листопаді 1648 р. армія Хмельницького, яка налічувала вже приблизно 100 тис. чоловік, йде походом у Західній Україні, бере в облогу Львів, Замостя, але 21 листопада

укладає перемир'я з польським королем Яном Казимиром. Згідно з його умовами Західна Україна фактично залишається під владою Польщі. 23 грудня 1648 року тріумфальна зустріч Хмельницького біля Золотих воріт у Києві. Тоді ж початок переговорного процесу з поляками (Посольство Адама Киселя). В оточенні Хмельницького визрівають ідеї державної незалежності України.

Усерпні 1649 р. після переможної битви над військом короля Яна II Казимира під Зборовом неподалік Збаража, Хмельницький змушений припинити наступ і під тиском хана Іслам Гірея укласти мир з поляками.

У конкретно історичних умовах Хмельницький зробив максимум можливого для створення української державності. Оскільки програма створення незалежної держави зазнала цілковитої невдачі через зраду союзників (Іслам Гірей готовий був підписати воєнно-політичний союз із Польщею), а також через виснаження сил, Хмельницький добився автономії для України, залишивши тим самим собі шанси в подальшій боротьбі за незалежність.

Основні положення Зборівського миру:

1. Територія Гетьманщини, тобто підпорядкована владі Хмельницького, визнається польським урядом в межах Київського, Чернігівського і Брацлавського воєводств.
2. Політичну владу на визначеній території здійснює гетьман та його адміністрація, резиденція глави держави - Чигирин.
3. Вольності Війська Запорозького зберігаються, число реєстрових козаків становить 40 тис. чол. Проголошується амністія всім учасникам війни.
4. Католицька і православна шляхта зрівнюються у правах, а православний київський митрополит мав увійти до польського Сенату. Питання про унію передається на розгляд сейму.

Не зумівши реалізувати мирні умови Зборівського договору, українці і поляки в 1650-1653 роках вели війну на виснаження. Ні поразки (Берестечко 1651), ні перемоги (Батіг 1652) не вносили суттєвих змін. Тривале лихоліття війни до кінця 1653 року призвели українське суспільство та економіку до критичного стану, помітно погіршилося міжнародне становище України. Ставало очевидним, що виграти війну з Річчю Посполитою можливо лише з сильними союзниками. Врешті, українська верхівка зробила вибір у бік, як здавалось, більш надійного союзника і протектора - православного Московського царя. 18 січня 1654 р. в Переяславі відбулася рада козацької верхівки, яка остаточно ухвалила рішення про перехід України під протекторат царя. У той же день оточення Хмельницького присягало на вірність царю. Незабаром таку ж присягу по різних містах України склало понад 127 тисяч козаків і міщан.

Рішення Переяславської Ради були юридично оформлені під час візиту українського

посольства до Москви і отримали назву “Березневих статей” (1654 рік), інші назви “Статті Богдана Хмельницького”, “Статті війська Запорозького”.

Окремо в документі визначалась загальна кількість козацького реєстрового війська у 60 тис. чол. Згідно з Березневими статтями Україна зберігала значні права - мала власний адміністративно-територіальний устрій та управління, користувалася власним правом. Однак відчутним було обмеження її економічного та політичного суверенітету: гетьманське управління було підпорядковане московському уряду, заборонялось підтримувати дипломатичні відносини з Річчю Посполитою та Туреччиною, гетьманська скарбниця, з якої, власне, і утримувалось козацьке військо, контролювалась царськими чиновниками.

Тема 6. СОЦІАЛЬНО – ЕКОНОМІЧНИЙ ТА ПОЛІТИЧНИЙ РОЗВИТОК УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XVII - XVIII ст.

1. Руїна, її ознаки та наслідки.
2. Доба Мазепи. Поступове обмеження та ліквідація української державності.

Ключові слова: Андрусівське перемир'я, «Березневі статті», військо запорозьке, «Вічний мир», воєвода, Гадяцький мир, гетьман, гетьманщина, генеральна канцелярія, інкорпорація, канцлер, кіш, козак, козацькі літописи, кріпосне право, курінь, Литовські статuti, Магдебурзьке право, магнати, Малоросія, Малоросійська колегія, міщани, осавул, обозний, паланка, писар, підскарбій, полемічна література, полк, реєстр, Руїна, сейм, Січ, сотник, староста, церковні братства, хорунжий, шляхта, унія.

1. Руїна, її ознаки та наслідки

Хронологічно ця доба тривала протягом тридцяти років: з 1657 р. до 1687 р. Характерною рисою Руїни стала *боротьба між різними формами політичного управління: монархічною, започаткованою ще за життя Б. Хмельницького через введення інституту спадкового гетьманату, і республіканською, яка була відновлена генеральним писарем Іваном Виговським (1657-1659). І. Виговський намагався зміцнити державу, обравши для цього модель республіканського розвитку. Прорахунки І. Виговського в соціально-економічній сфері призвели до поновлення кріпацьких порядків в Україні, що викликало невдоволення широких верств населення. Внутрішньою нестабільністю скористались як окремі угруповання української шляхти, так і сусідні держави, що прагнули поширити свій вплив в Україні. Так розпочалася довготривала громадянська війна, яка обернулася для України національною трагедією.*

В непростих умовах І. Виговський зважився на укладання Гадяцького договору (16 вересня 1658 р.) з Річчю Посполитою, який припиняв дію “Березневих статей Б. Хмельницького”. Гадяцький договір передбачав утворення Руського князівства в складі

Брацлавщини, Київщини і Чернігівщини, які на правах формально рівноправного суб'єкта входили до Речі Посполитої, але не як державна одиниця, а як руський народ, рівноправний з поляками і литовцями.

Підписання Гадяцької угоди призвело до україно-московського військового конфлікту. У листопаді 1658 р. в Україну була направлена московська армія, яка налічувала понад 100 тис. чол. Вирішальна битва відбулася 8 липня 1659 р. під Конотопом. Вона закінчилася блискучою перемогою армії І. Виговського. Однак скористатися перемогою І. Виговський не зміг. Він був вимушений зректися гетьманської булави.

Новим гетьманом козацька старшина обрала Ю. Хмельницького (1659-1663), який під тиском московського війська 27 жовтня 1659 р. підписав новий Переяславський договір. За умовами договору Україна мала обмежену автономію. Розчарувавшись у промосковській орієнтації, Ю. Хмельницький перейшов на польський бік, підписавши 18 жовтня 1660 р. Слободищенський трактат, який був погіршеним варіантом Гадяцького договору. Намагаючись об'єднати Україну, Ю. Хмельницький виступив проти Москви, завдавши поразки московському війську 1661 р. під Бужином на Дніпрі. Однак супротив лівобережної старшини призвів до нового спалаху громадянської війни, внаслідок чого новим лівобережним гетьманом 1662 р. був обраний Я. Сомко. У 1663 р. Ю. Хмельницький зрікся булави. Отже, 1663 р. в Україні стався *внутрішній територіальний розкол* на Правобережну і Лівобережну Україну.

Не кращим гетьманом виявився й І. Брюховецький, який проводив запопадливу промосковську політику. Гетьман підписав не вигідний для України договір з Москвою, який зробив автономію України номінальною. Відкрита промосковська орієнтація, занедбання власних інтересів призвели до втрати популярності І. Брюховецького на Лівобережжі. Не додало авторитету гетьману й Андрусівське перемир'я, підписане між Польщею і Московією 1667 р., про територіальний розподіл українських земель. В умовах братовбивчої громадянської війни з'являється діяч, який зумів піднятися над особистими амбіціями та інтересами, послідовно відстоюючи загальнодержавні пріоритети. Це був гетьман Правобережної України Петро Дорошенко (1665-1676). Саме він, прихильник спадкового гетьманату, зумів відмовитися від цього плану та відновити, забуту з часів Б. Хмельницького, ідею соборної незалежної України в етнічних межах. Однак війна П. Дорошенка проти Москви та Польщі, союз з Туреччиною, намагання сусідніх держав контролювати хід української історії послабили авторитет гетьмана, сприяючи його відставці. Залишившись без підтримки народу, без своїх однодумців і друзів, він 1676 р. у Чигирині склав гетьманську булаву і здався московському цареві. З відставкою Дорошенка завершилась Українська революція, розпочата Б. Хмельницьким.

Водночас П. Дорошенко залишався чи не єдиним послідовним речником незалежної

української державності. Бучацький мирний договір (1672 р.), підписаний ним з Туреччиною, визнав створення удільного Руського князівства в межах південної Київщини та Брацлавщини, хоча Поділля передавалось Оттоманській Порті. Вперше у міжнародно-правових актах, Бучацький договір застосовував до Правобережжя назву “Українська держава”.

Певний час ідея “Руського князівства” підтримувалась Туреччиною, на чолі якого було поставлено Ю. Хмельницького (1677-1681). Гетьман іменувався “князем удільним руським”, “князем України”, “князем Малоруської України” і вождем Війська Запорозького. Однак за умовами Бахчисарайського мирного договору (1681) Оттоманська Порта скасовувала удільність “Руського князівства”, а невдовзі стратила і самого гетьмана. Подальші спроби відновити князівство успіху не мали.

Противниками П. Дорошенка у політичній боротьбі виступали Петро Суховій - кошовий отаман Запорозької Січі та Дем’ян Многогрішний - наказний гетьман Лівобережної України (1668-1672). Вони також прагнули відновити українську державність, але розуміли її по-своєму. Так, Д. Многогрішний спочатку домігся розширення автономії, а згодом взяв курс на розвиток стосунків з Москвою, за що був закатований.

Намагався відстояти українську державність й Іван Самойлович - гетьман Лівобережної України (1672-1687). Прийшовши до влади за допомогою Москви, він швидко змінив свої політичні симпатії. Однією з причин стало підписання між Москвою і Польщею “Трактату про Вічний мир” (6 травня 1686 р.), за яким іноземні держави *розподіляли територію України*: Правобережна Україна залишалася за Польщею, Лівобережна разом з Києвом та Запоріжжям - за Москвою. Туреччина утримувала лише Поділля, яке в 1699 р. було передано до Польщі.

Наслідки Руїни для України були жахливими. Вона втратила територіальну цілісність і державну незалежність. Національно-державна ідея поступилися регіональним інтересам. Назва держави Військо Запорозьке почало розмиватися і дедалі активніше замінюватися на Малоросію на Лівобережжі та Україну на Правобережжі. Внаслідок кровопролитної громадянської війни та іноземної агресії українські землі зазнали страшних матеріальних втрат, масового знищення культурних пам’яток і найстрашніше - значних людських жертв. Але, мабуть, найтяжчим випробуванням стала духовна руїна, яка виявилася в деградації особистості, закріпленні в національному менталітеті ідеології провінційності та меншовартості, що негативно вплинуло на подальший перебіг подій української історії.

2. Доба Мазепи. Поступове обмеження та ліквідація української державності.

Трохи більше двадцяти років (1687-1709) припадає в історії України на добу Мазепи. Це був порівняно з попередніми часами Хмельниччини та Руїни відносно спокійний і мирний час: загоювались рани воєнного лихоліття, народ працював на власний добробут, зводив

церкви, відкривались школи. Разом з тим, від України “по обидва боки Дніпра” про яку мріяв і за яку боровся Богдан залишився лише уламок, який не змогли загартувати великі сусіди. Епіцентр політичного, економічного, культурного життя перемістився саме сюди - в Гетьманщину, де в зазначене двадцятиліття вирішувалась доля нації і держави.

Устрій Гетьманщини. Гетьманщина являла собою ті українські землі, що підпорядковувались гетьману, мали своє судочинство, зберігали права і вольності козацтва.

Територія Гетьманщини була визначена в результаті переговорів між Польщею і Росією (Андрусівська угода 1667 р., Вічний мир 1686 р.), що поділили знекровлену Україну навпіл по Дніпру. Вона становила приблизно одну шосту площі сучасної України і одну третину від тої, що колись була підвладна Хмельницькому. Це були землі уздовж лівого берега Дніпра на яких проживало близько 1.2 млн. чоловік. Гетьманщина налічувала 11 великих (полкових) міст, зокрема Стародуб, Глухів, Чернігів, Ніжин, Прилуки, Київ, Переяслав, Гадяч, Лубни, Миргород, Полтава, крім того 126 містечок, близько 1800 сіл.

Система управління гетьманщиною мало відрізнялась від часів Хмельницького. Вона поєднувала жорстку воєнну централізацію і монархічні засади керівництва з козацькою демократією. Главою держави був гетьман, що обирався козацькою верхівкою і підписував із царем васальні статті. Функції уряду виконувала генеральна старшина (її називали також правительством) куди входили генеральні - обозний, судді, осавули, писар, хорунжий, бунчужний і підскарбій. Основними адміністративно-територіальними одиницями були полки, яких налічувалось 10, на чолі з полковниками та їх адміністрацією. Офіційною резиденцією гетьмана й адміністративною столицею Гетьманщини з початку XVIII ст. був Батурин. У кожному полку налічувалось від 7 до 20 сотень. Місцевий рівень влади представляли сотники зі своєю адміністрацією, що розташовувалась у сотенних містах та містечках. У сотню входили козацькі курені, які стояли по селах.

Серйозною проблемою Гетьманщини були внутрішні соціально- економічні протиріччя. На кінець XVII ст. старшина фактично витіснила рядове козацтво з вищих посад та усунула його від участі у прийнятті рішень. Спираючись на свою політичну владу, козацька старшина збільшувала особисті землеволодіння за рахунок рангових та громадських земель, часто не відмежовувала власної кишені від державної. Владно-бюрократична верхівка збагачувалась на фоні занепаду господарств багатьох рядових козаків, які змушені були брати участь у безперервних війнах власним коштом. Це приводило до зменшення чисельності боєздатного козацтва, зростання напруги у відносинах між багатими і бідними. Крім того, широкі верстви не покозаченого селянства і міщанства через підвищення податків відчували насунення кріпосного ярма, такого типового для Росії. Маючи особисту свободу, ці верстви українського суспільства не хотіли коритись новому панству, тікали на Слобожанщину, Запоріжжя, брали участь у заворушеннях. Козацька старшина дедалі більше відривалась від власного народу,

демократичних традицій, стала уособлювати себе в єдності з владою держави сюзерена, яка за послуги могла гарантувати збереження привілеїв і маєтностей. У верхах українського суспільства стали поширюватись притаманні деспотіям чинопочитання, підлабузництво, корупція. Відтак, демократизм, який вибороли українці в роки визвольної війни, залишався ілюзією для козацьких низів. З ним російська і українська верхівка до певного часу мирилися, бажаючи зберігати боєздатне військо і стабільність у буферній державі на кордоні із стратегічним супротивником -Туреччиною. Якщо ватажкам покоління Хмельницького буди притаманні сміливість, самовідданість, рішучість дій, державницькі ідеали, то народжені за доби Руїни політики Гетьманщини дбали про обмежені, прагматичні цілі, пристосовувались до існуючих обставин, а не змінювали їх. Таким, вочевидь, повинен був стати і новий, обраний за згодою російської влади гетьман Іван Мазепа.

Історична постать Івана Мазепи. Мазепа походив із старовинного українського шляхетського роду.

Він вчився у Києво-Могилянській колегії, потім в Єзуїтській колегії у Варшаві, продовжив освіту в Західній Європі. Змолоду служив при дворі Яна Казимира, виконував дипломатичні доручення. У 1669 році, повернувшись на Правобережжя, Мазепа вступає на службу до гетьмана Правобережної України Петра Дорошенка. Виконуючи свою першу дипломатичну місію, він потрапляє в полон до запорожців, які видають його гетьманові Лівобережної України Іванові Самойловичу. Фігура Мазепи настільки вразила Самойловича своїм інтелектом, вишуканими манерами, що замість страти він призначає його своєю довіреною особою, фактично наступником. Демонструючи повну толерантність, Мазепа встановлює добрі контакти з російськими високопоставленими урядовцями, які підтримали його кандидатуру при обранні на гетьманство у 1687 році. Підписані Мазепою при обранні Коломацькі статті декларативно підтверджували козацькі права і привілеї, зберігали 30 тисячне реєстрове військо, однак, значно обмежували політичні права гетьмана та українського уряду. Основним лейтмотивом цього договору було злиття України з Московською державою. Незважаючи на все це, Мазепа, використовувач всі свої таланти, особистий вплив на молодого Петра I, до останньої можливості проводив політику спрямовану на забезпечення автономії України. Змушений брати участь у численних війнах і походах Росії проти Туреччини і Криму, протистояти прагненням запорожців до автономії, придушувати народні повстання проти шляхти, збагаченню якої він чимало посприяв, Мазепа не міг бути популярним у народі, серед якого його звали «вітчимом». Однак найбільш вражаюча риса Мазепи, як політика, полягала в умінні захищаючи власні інтереси і владу, дбати про інтереси загальноукраїнські. Мазепа здійснює низку реформ в галузі судочинства і податків, намагається створити в Україні власну аристократію, зміцнити армію, обмежує панщину двома днями на тиждень. Він вміло балансує між інтересами Росії, Польщі,

Туреччини, обмежуючи зазіхання супротивників царя на Запорозжя, нейтральні території, саму Гетьманщину.

Найбільш вражають результати культурної політики Мазепи, яка сприяла піднесенню національної гідності українців, справляла враження на культурну Європу.

Мазепа в історії України після Хмельницького був найбільшим державотворцем, який зумів поставити особу гетьмана на рівень державного володаря, монарха. Недарма в народі побутувала приказка: "Від Богдана до Івана не було гетьмана".

Останнім, на перший погляд, не зовсім логічним акордом у політиці Мазепи була його так звана «зрада» російським інтересам. Основною її причиною, з нашої точки зору, стала різка зміна політичного курсу Петра I, спрямованого на перетворення російської держави на світову імперію. Перед українцями стали висуватись нечувані раніше вимоги, що порушували будь-які принципи європейського васалітету, не кажучи вже про автономію. У Північній війні, що розпочалась у 1700 році, козаки повинні були воювати виключно за інтереси царя.

Невдоволення, що врешті штовхнуло Мазепу шукати іншого покровителя, було пов'язане з питанням захисту України. Петро I порушив зобов'язання обороняти Україну від поляків та шведів і український гетьман перестав вважати себе зобов'язаним зберігати васальну вірність цареві. За надання військової допомоги та провізії Карл XII обіцяв захищати Україну й утримуватися від підписання миру з царем аж до повного звільнення її від влади Москви та відновлення її давніх прав.

Жорстокою розправою над гетьманською столицею Батурином, де було знищено все громадянське населення, понад 6 тис. чоловіків, жінок та дітей, цар помстився Мазепі, посіявши жах серед українців. Велика частина українського населення не могла усвідомити намірів Мазепи та його прибічників, з недовірою ставилася до протестантів шведів.

Поразка в Полтавській битві 28 червня 1709 р. поставила край прагненням українців зберегти свою державність в союзі з Росією. Остаточне поглинання Гетьманщини імперією було тільки питанням часу.

Завершує добу Мазепи визначний документ, що став відомим історикам лише у XX ст. Він дає можливість краще усвідомити наміри Мазепи і мазепинців, ідеї за які вони боролись, державність до якої прагнули.

Складена у 1710 р. при обранні гетьманом України, безумовно, екзильним, найближчого соратника Мазепи Пилипа Орлика Конституція (повна назва «Пакти й Конституція прав і вольностей Війська Запорозького») є визначним документом історії та права. В сучасному розумінні - проектом першої Європейської конституції.

Основний пункт Конституції - проголошення незалежності України від Польщі та Москви. Другим пунктом було закріплення принципів діяльності органів державної влади, скликання Генеральної ради тричі на рік. Конституція також закріплювала панівне становище

православ'я у майбутній державі і безпосереднє підпорядкування київської митрополії константинопольському патріарху. Конституція приділяла увагу становищу міщан, посполитих та козаків - «людей убогих», точно визначаючи різного роду податки та звільнення від них. Конституція обмежувала права гетьмана на користь старшинської аристократії і точно встановлювала, якими прибутками він може користуватися.

Важливою особливістю, що відрізняла її від звичайних гетьманських статей і робила подібною до пізніших європейських конституцій, було те, що вона укладалася не між гетьманом і монархом (протектором української держави), а між гетьманом та козацтвом, яке виступало від імені всього українського народу.

Реальної сили Конституція так і не набула, а тому лишилася в історії як оригінальна правова пам'ятка, своєрідна юридична платформа «мазепинського руху» і, найголовніше, як один із перших конституційних актів в історії Європи, який обґрунтовує можливість існування парламентарної демократичної республіки.

Після переходу І. Мазепи на бік Карла XII, російська політика щодо України все більше спрямовувалась на ліквідацію залишків української автономії. Її проявами було обмеження політичних «прав та вольностей». Вже за гетьмана Івана Скоропадського (1708-1722) почалося таємне стеження за гетьманом, а у випадку зради, або народного обурення передбачалося застосування «великоросійських полків». Неймовірно важким тягарем на плечі українців лягли трудові примусові мобілізації на спорудження фортифікаційних будівель, каналні роботи, воєнні «низові» походи тощо. Козаків та посполитих «гоняли» до Петербургу, Астрахані, на Кавказ; вони воювали в Білорусії, Литві, Фінляндії. З воєн та примусових робіт додому поверталось від 30 до 60 %. У 1709 р. Петро І знищив Запорозьку Січ. Крім постійних гарнізонів, розквартированих у фортецях та містах України, Петро І розмістив ще 10 драгунських полків, утримання яких важким тягарем лягало на плечі місцевого населення.

Суттєві обмеження були і в економічній політиці царату щодо України. Фактично Петро І скасував вільну українську торгівлю. Суттєво підживляла економіку практика збування мідних грошей в Україні, в той час як золоті та срібні монети залишалися в обігу в Росії та осідали там у державній скарбниці.

Важливим елементом у розвитку економіки першої чверті XVIII ст. стало поширення ремесел і промислів. Більш централізованих форм набули великі мануфактурні виробництва, які переважали у суконній, тютюновій, парусно-полотняній промисловості. До великих підприємств належали вівчарські ферми-«заводи», що обумовлювалось зростаючими потребами ринку та армії. Але вони концентрувались переважно в руках російських купців.

Політичний тиск на Україну посилювався з 1722 р., коли Петро І видав особливий указ про створення Першої малоросійської колегії (1722-1727), яка перетворювалася на вищий

судовий, контролюючий та наглядовий орган краю. Після смерті І. Скоропадського Петро І не дозволив обирати нового гетьмана, доручивши управління чернігівському полковникові Павлу Полуботку (1722-1723). Він намагався протидіяти Малоросійській колегії, відновити козацькі “права і вольності”. За свої незалежні погляди гетьман дуже швидко потрапив до Петропавловської фортеці, де і помер. Петро І придушив спробу старшинської опозиції відстояти свої політичні і соціальні права.

Через постійні війни, що вела Російська імперія, у яких Україна виступала основним плацдармом та тилом російських військ, царат вимушений був йти на поступки козацькій старшині. 1 жовтня 1727 р. на старшинській раді у Глухові за наказом Петра II було обрано нового гетьмана - сімдесятирічного миргородського полковника Данила Апостола (1727-1734). Гетьман домігся скасування Малоросійської колегії, започаткував державну скарбницю та створення кодифікаційної комісії для складання кодексу діючих в Україні законів. Внаслідок п'ятнадцятилітньої роботи в 1743 р. комісія завершила складання цього кодексу, що отримав назву “Права, за якими судився малоросійський народ”. Проте Сенат не затвердив кодексу. Як історично-юридичну пам'ятку кодекс було видано 1879 р. у Києві.

Після смерті Д. Апостола, цариця Анна Іванівна (1730-1740), при дворі якої було засилля німців (Бірон, Мініх, Остерман та ін.), не дозволила обрання нового гетьмана, а призначила управління Лівобережною та Слобідською Україною т. зв. “Правлінню гетьманського уряду”. Цей період увійшов в історію як час свавілля російських чиновників, терору “Таємної канцелярії” проти місцевого населення та його русифікації. Українські землі були знову втягнуті у російсько-турецьку війну (1735-1739), під час якої зазнали значних матеріальних та людських втрат.

За царювання Єлизавети Петрівни (1741-1761) поглинання України Російською імперією тимчасово загальмувалася. У 1750 р. було дозволено обирати гетьмана, яким став Кирило Розумовський (1759-1764). Однак і новообраний гетьман мав багато обмежень. Вимушений діяти з волі цариці гетьман, між тим, намагався покращити політичну ситуацію в Україні: він розробив судову реформу, відновив збори козацької старшини на зразок польського сейму, провів модернізацію українського війська, виношував плани відкриття у Батурині університету.

Однак з приходом до влади Катерини II (1761-1796) становище в Україні різко погіршилося. Саме з цього часу починається регресивний хід української історії, коли вона втрачає свій власний шлях розвитку, стаючи частиною Російської імперії. У 1764 р. ліквідовується гетьманство, замість якого було створено Другу малоросійську колегію (1764-1781) на чолі із генерал-губернатором графом П. Румянцевим.

1775 р. царат знищив Запорозьку Січ. У 1781 р., із ліквідацією полковосотенного адміністративного устрою, - й залишки козацької автономії. Лівобережна Україна була

поділена на три намісництва. Скрізь була заведена єдина для Російської імперії єдина система адміністрації. У 1783 р. вийшов указ царської військової колегії про ліквідацію українських козацьких полків і створення регулярних карабінерних полків за російським зразком. Козаки перетворювались на окрему групу привілейованих державних селян. 1783 р. юридично було оформлене кріпацтво. За наказом Катерини II до Петербурга вивезли козацькі військові клейноди. Із виданням “Жалуваної грамоти дворянству” (1785) фактично на службу Російській імперії стала переходити українська шляхта.

Отже, на кінець XVIII ст. царизм ліквідував українську автономію. На українських землях була введена загальноросійська система адміністрації, основна маса селян стала кріпаками. Феодально-кріпосницький лад та колоніальний гніт досягли свого апогею.

Тема 7. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ ПІД ВЛАДОЮ РОСІЙСЬКОЇ ТА АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЙ У XIX ст.

1. Політичне становище українських земель у XIX ст.
2. Суспільно-політичні та національні рухи в українських землях.

Ключові слова: буржуазія, губернія, економічний район, капіталізм, криза, мануфактура, партія, програма, пролетаріат, промисловий район, реформа, ринок, робітничий клас, спеціалізація, спосіб виробництва, Статут, таємне товариство, фабрика.

1. Політичне становище українських земель у XIX ст.

З кінця XVIII ст. українські землі входять до складу двох імперій: 80% підлягають Російській і 20% Австро-Угорській. Тепер у вирішальних питаннях їхня доля визначалася не місцевою знаттю українського суспільства - українською старшиною чи польською шляхтою, а все частіше у столицях імперій.

У Російській Україні з втратою нею автономних прав було поширено загальноросійський адміністративно-політичний устрій. Всі землі були поділені у першій чверті XIX ст. на дев'ять губерній, які становили три окремі регіони: Лівобережжя, Правобережжя і Південь. Західноукраїнські землі з останньої чверті XVIII ст. перебували під владою Австрії. До них входили Галичина, Буковина і Закарпаття.

У Східній і Західній Україні відбулися зміни, пов'язані з політичними устроями Російської й Австрійської імперій, які були самодержавними монархіями. Проте режими цих імперій помітно відрізнялися: в Росії була абсолютна монархія, в Австрії - конституційна.

У Російській імперії царі користувалися необмеженою владою, чого не було у жодній країні Європи: ніде бюрократія не була такою деспотичною, поліція такою жорстокою, а народ таким безправним, як у Росії. Управління Росією здійснювалося без урахування відмінностей національного походження та історичних традицій багатьох інших народів імперії. Щодо України, то виходячи з того, що українці за мовою і культурою були

близькоспоріднені з росіянами, царський уряд став розглядати її як невід'ємну частину Росії, що на деякий час «випадково» була відірвана від неї.

Австрійська імперія за політичним устроєм являла собою багатонаціональну імперію: конгломерат двох великих народів - австрійців і угорців, а також ряд менших етнічних груп. Тут жодна нація чи народність не мала абсолютної більшості, тому жодна національна культура не була такою визначальною, як російська культура в царській імперії. Проте найвпливовішою нацією були австрійці, а німецька мова переважала в армії і серед чиновництва. Становище українців у національному питанні було дещо кращим ніж в Росії, однак на всіх територіях західні українці терпіли тяжкий гніт своїх сусідів: у Галичині - поляків, Буковині - румунів, Закарпатті - угорців. Австрійський уряд мало робив для захисту українців.

2. Суспільно-політичні та національні рухи в українських землях.

Виникнення в Україні суспільних рухів, які намагалися знайти вихід із скрутного становища, пов'язаного з кризою феодально-кріпосницької системи, свідчило про зростання опозиційності до самодержавної влади.

Суспільне життя цього періоду в Україні визначали дві тенденції: по- перше, це втрата національної політичної та державної еліти, трансформація її свідомості у малоросійський менталітет і, по-друге, посилення кріпацтва, яке призводило до різних форм протесту селянства.

Одним із перших організованих проявів опозиції владі було утворення та функціонування масонського руху. Починаючи з 1817 р., масонські ложі виникали переважно у великих містах та містечках - Харкові, Одесі, Києві, Полтаві. Членами цих об'єднань були військові, чиновники, поміщики, діячі культури, які представляли опозиційно настроєну ліберальну еліту суспільства. Царський уряд, відчуваючи з боку масонів потенційну загрозу, у 1822 р. видав указ про заборону всіх таємних організацій і гуртків, насамперед масонських лож. 1826 р. Микола I підтвердив чинність "височайшого указу", а з 1849 р. масонство стало переслідуватися законом. І хоча воно не стало визначальним у формуванні ідеології громадянського суспільства, проте певною мірою виявило себе у декабристському русі. У Кам'янці-Подільському група офіцерів утворила таємну організацію під назвою "Залізні персні" (1815-1816), учасники якого стояли на антикріпосницьких, республіканських позиціях.

Основною причиною декабристського руху також стала криза феодально-кріпосницької системи, а своєрідним каталізатором - війна 1812 р., яка привела до активного поширення західноєвропейських ідей, ознайомлення з соціально-політичним досвідом Європи, зростання серед дворянства відчуття власної гідності та значимості в суспільстві, сподівань українського селянства та козацтва на соціальні привілеї.

У 1816 р. у Петербурзі виникає дворянська таємна політична організація “Союз порятунку”, члени якої ставили собі за мету шляхом воєнного державного перевороту встановити конституційну монархію та скасувати кріпосне право. Однак, розбіжності у поглядах між радикалами та поміркованими призвели до розпаду цієї організації. На її уламках виникла нова таємна організація - “Союз благоденства” (1818-1821 рр.), з центральними органами у Москві й Петербурзі. Організація мала свої філії у провінціях, що діяли у Тульчині (на Поділлі), с. Кам’янці (Черкащина), на Волині та у Києві. Через наростаючі суперечності між радикальною та ліберальною частинами “Союзу” у 1820 р. він був реорганізований, внаслідок чого було утворено дві організації - “Північне товариство” в Петербурзі і “Південне товариство” в Україні з осередком у Тульчині. Останнє очолювали П. Пестель, Сергій та Матвій Муравйови-Апостоли.

Протягом 1821-1825 рр. обидва таємні товариства набрали сили, залучили до опозиційної діяльності нових борців. “Південне товариство”, яке налічувало 101 особу і помітно впливало на розташовані в Україні урядові війська, мало три управи - Тульчинську (Поділля), Васильківську (Київщина) і Кам’янську (Черкащина). У головному програмному документі “Південного товариства” “Руській правді”, написаній П. Пестелем, визначалися такі завдання: шляхом військового перевороту повалити самодержавство і встановити республіку (диктатура Тимчасового уряду); скасувати кріпосне право, запровадити політичні свободи і рівність усіх громадян (надавалося загальне виборче право всім чоловікам, що досягли 20 років); встановити повну свободу торгівлі і промисловості. Проте у розв’язанні національного питання Пестель був прибічником єдиної та неподільної Росії, до якої Україна входила б як окрема з 10 областей. “Малоросія, - писав він, - ніколи не була і бути не може самостійною...” Відтак вона мусить поступитися своїм правом бути окремою державою”.

З 1823 р. у Новоград-Волинському діяла таємна організація - “Товариство об’єднаних слов’ян”, в роботі якого брало участь 60 осіб.

Револьюційний виступ декабристів 14 грудня 1825 р. на Сенатській площі у Петербурзі закінчився поразкою. Протягом місяця урядові війська придушили повстання Чернігівського полку, після чого настав період жорстокої реакції. Причини поразки повстання декабристів крилися передусім у їх відірваності від народу, відсутності єдиної ідеології, підтримки з боку населення, а також у малочисельності, недостатній організованості дій і нерішучості керівників повстання.

В 30-х рр. у внутрішній політиці Російської імперії проголошуються суспільні принципи процвітання держави - самодержавство, православ’я, народність. Пропагандистське гасло “народності” означало не що інше, як посилення процесу русифікації та подальший наступ на права національних меншин.

У 1834 р. засновується університет св. Володимира у Києві, куди переміщується центр

громадського та культурно-просвітницького життя України. Тут у 1846 р. виникає Кирило-Мефодіївське товариство (братство), засновниками якого були В. Білозерський, М. Костомаров, М. Гулак, П. Куліш, О. Маркевич. У роботі товариства активну участь брав і Тарас Шевченко. Основні програмні положення цієї таємної організації були викладені у “Книзі буття українського народу” (“Законі Божому”), а організаційні принципи у “Статуті слов’янського братства св. Кирила і Мефодія”.

У 1847 р. товариство було викрито і розгромлено, всі члени організації потрапили у заслання. Проте діяльність Кирило - Мефодіївського товариства фактично поклала початок переходу від культурно-просвітницького до громадсько-політичного етапу боротьби за національний розвиток України.

Нової якості набрав національний рух і в західноукраїнських землях, де у 1834 р. виник напівлегальний гурток культурно-просвітницького спрямування “Руська трійця”, утворений М. Шашкевичем, І. Вагилевичем та Я. Головацьким. Метою гуртка було підняти українську народну мову до рівня літературної мови і, таким чином, відкрити селянству доступ до знань, з допомогою яких передбачалось і поліпшення їхнього життя. Поетичні, історичні, мовознавчі, етнографічні розвідки, переклади членів “Трійки”, які увійшли до збірок “Син Русі”(1833), “Зоря”(1834), альманаху “Русалка Дністров”(1836), спрямовані на поширення української літературної мови, були заборонені віденською адміністрацією та львівською церковною цензурою. Переслідуване світською та церковною владою, це об’єднання у 1837 р. розпадається.

На піднесення національного руху в західноукраїнських землях позитивний вплив мала революція в Австрії 1848-1849 рр., у результаті чого в імперії була проголошена конституція та декларувалися буржуазно-демократичні свободи, і, як наслідок, українське селянство позбавлялося соціального гноблення. Значною подією стало створення 2 травня 1848 р. українським духовенством Головної Руської Ради, яку М. Грушевський назвав “українським національним урядом”, що мав представити центральному австрійському уряду вимоги українців. Основною вимогою Ради був поділ Галичини на українську і польську частини й об’єднання Української Галичини із Закарпаттям. Український національний рух 1848-1849 рр. мав значні здобутки і в політичній, і в культурно-освітній царині. Вже в травні 1848 р. керівники Головної Руської Ради видали маніфест, у якому було сформульовано політичну платформу цієї організації, а саме: українці Галичини і Наддніпрянщини є єдиним народом; пращури українців мали свою державність, культуру, мову, право, були народом, який “рівнявся славі найзаможнішим народам Європи”; доцільність поділу Галичини на дві провінції - польську та українську з окремими адміністраціями; необхідність розширення сфери вжитку української мови, рівні права уніатського духовенства з католицьким; дозвіл українцям обіймати всі державні посади тощо.

Організаційне зростання і піднесення політичної активності у 1840 - 60-х рр. визначили появу у національному русі західноукраїнського суспільства двох суспільно-політичних течій: москвофілів (русофілів) та народовців (українофілів). Соціальну базу перших із них складали представники консервативного духовенства, чиновництва, інтелігенції, що орієнтувалися на самодержавну Росію. Це була своєрідна реакція частини західноукраїнської громади на посилення польського впливу. Цей рух носив клірикально-консервативний характер. В його ідеологію було покладено такі положення: 1) народи, які проживають від Уралу до Карпат - єдиний руський народ, включаючи і галицьких русинів; 2) право української мови на вільний розвиток як мови літературної; 3) захист формальних рис руської ідентичності. Сферою впливу москвофілів були Східна Галичина, Північна Буковина, Закарпаття.

На початку 60-х рр. формується українофільська політична течія. Її соціальна база складалася із поміркованої інтелігенції (лікарі, юристи, вчителі), представників творчих кіл та студентської молоді. Основу ідеології складали: заперечення революційних форм боротьби; толерантне ставлення до Австро-Угорської монархії; розвиток української літератури на народній основі, створення єдиної літературної мови; підвищення культурного рівня народу через його освіту; об'єднання інтелектуального потенціалу в західних землях і у межах всієї України. Українофіли створили мережу культурно-освітніх та наукових товариств - "Руська бесіда"(1861), товариство "Просвіта"(1868), у 1873 р. літературне, а в 1892 р. наукове товариство ім. Т. Шевченка, видавали газети та журнали. Наприкінці 80-х років народовство витісняє москвофілів з суспільно-політичного життя.

У Наддніпрянщині громадсько-політичний рух поживався наприкінці 50-х років, коли із заслання повернулися діячі Кирило-Мефодіївського братства. 1859 р. у Петербурзі вони утворили першу українську громаду - культурно-освітню організацію, що об'єднувала свідомих українців навколо ідеї національного відродження, пропагували цю ідею на сторінках журналу "Основа" (1861 -1863), заснували в Україні мережу "недільних шкіл" та готували для їх слухачів підручники, залучаючи до національного визволення найбільш широкі верстви населення.

У царській Росії, яку називали "тюрмою народів", національні меншини становили 57 % населення. В Україні царат переслідував національну культуру, здійснював насильницьку русифікацію. У 1863 р. видається Валувський указ про заборону видання українською мовою шкільних та релігійних видань з метою не дати можливості українському рухові стати масовим. Після цього указу, а також після придушення польського повстання 1863-1864 рр., у процесі національного відродження настає пауза. Важливими подіями у пошуках легалізації своєї діяльності стало заснування у 1873 р. "Історичного товариства Нестора-літописця" та "Південно-Західної філії Російського географічного товариства", на з'їздах яких розглядалися питання української археології, етнографії, історії, мовознавства, тривали пошуки моделі

майбутнього суспільного розвитку. Царський уряд відреагував на пожвавлення українського руху Омським актом 1876 р., який забороняв друкування літератури українською мовою в Російській імперії та ввіз її з-за кордону. Це остаточно підірвало основи легальної культурницької діяльності громадивців. Незабаром ряд провідних діячів київської громади вимушені були емігрувати.

У 70 - 80-х роках XIX ст. поряд з національним рухом розгортався й революційний рух народників. Соціальною опорою народництва стали вихідці із дворянської та різночинської інтелігенції. Народництво як ідеологія і як громадсько-політичний рух стало реакцією частини суспільства на пореформений злам традиційного сільського життя та утвердження капіталістичних порядків. Вважаючи капіталістичний шлях економічного розвитку для Росії безперспективним, народники обстоювали необхідність знищення царського самодержавства і переходу до соціалізму через збереження селянської общини як зародка громадських основ. Наприкінці 70-х років народницький рух розколовся на дві течії - помірковану і радикальну (бунтарську).

Продовжувачем ідей народницького соціалізму і тактики народників у певній мірі був марксизм - ідеологія, на базі якої сформувалася соціал - демократична течія суспільно-політичного руху. Представники цієї течії вели пропагандистську діяльність переважно серед селянства, а з другої половини 70-х років, коли до їхніх міських осередків стали залучатися наймані робочі, - й серед робітників. Перші такі союзи робітників, що виникли в Одесі та Києві, мали програмні та організаційні документи з вимогою надання політичних свобод, зміни тяжкого становища робітників і селян революційним шляхом, передачі трудящим землі, фабрик, заводів. Члени союзів вели агітаційно-пропагандистську роботу, видавали листівки, організовували страйкову боротьбу на підприємствах. Їх вплив розповсюджувався на інші міста, особливо на Півдні України. Проте діяльність кожного з них тривала не більше року через слабку організацію. Із середини 90-х років починається новий період у розвитку цього руху, коли стали виникати загальноміські соціал-демократичні організації, серед яких найвпливовішими були київський і катеринославський "Союзи боротьби за визволення робочого класу".

Тема 8. УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ НА ПОЧАТКУ XX ст. УКРАЇНА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ.

1. Утворення та діяльність політичних партій в умовах революції 1905 - 1907 рр. та Першої світової війни.

Ключові слова: буржуазія, губернія, економічний район, капіталізм, криза, мануфактура, партія, програма, пролетаріат, промисловий район, реформа, ринок, робітничий клас, спеціалізація, спосіб виробництва, Статут, таємне товариство, фабрика.

Активізація на межі XIX - XX ст. в Україні революційного та національного руху вимагала об'єктивної потреби його переростання у політичну стадію і створення єдиного потоку визвольної боротьби. У 1897 р. на з'їзді представників громад у Києві виникла Всеукраїнська загальна організація, до складу якої увійшло біля 20 українських громад та чимало студентських груп. Це була перша спроба організаційного згуртування патріотично настроєних національних сил Наддніпрянщини. Проте її ставка на культурницьку діяльність вже не відповідала ні вимогам часу, ні настроям значної частини діячів національного руху. Тому вже у 1900 р. група представників студентських українофільських гуртків утворила першу українську політичну організацію - Революційну українську партію (РУП), Першим програмним документом РУП стала запропонована М. Міхновським брошура "Самостійна Україна", в основі якої лежали наступні вимоги: створення незалежної української держави, творцем якої виступає народова інтелігенція; застосування сили для здійснення цієї мети; розмежування з поміркованим крилом національного руху - українофілами. Базові принципи цієї брошури - патріотизм, радикалізм та безкомпромісність у поєднанні з нетолерантністю, категоричністю, ставкою на силові методи вирішення національного питання, не імпонували більшій частині рупівців, що призвело до першого розколу партії. М. Міхновський та його прибічники, які твердо відстоювали свою позицію, утворили Українську національну партію (УНП). Проте невдовзі стався й другий розкол - у 1903 р. від РУП відмежувалася група, яка утворила Українську соціалістичну партію (УСП). УНП і УСП не були чисельними партіями і не мали значного впливу на маси, проте їхнє виникнення свідчило про політичну диференціацію у РУП, виділення з неї правих та лівих елементів.

Поширення соціал-демократичних настроїв та поглядів призвели до того, що у 1904 р. частина РУП утворила Українську соціал-демократичну спілку. Обстоюючи позиції органічного поєднання національної орієнтації з марксизмом, вони зумовили кардинальну трансформацію РУП і на своєму II з'їзді у 1905 р. перетворили її на Українську соціал-демократичну робітничу партію (УСДРП). Цим вони декларували, що виступають в Україні від імені місцевого пролетаріату. На той час УСДРП була найчисельнішою робітничою партією України - 6 тис. членів, і відіграла значну роль у робітничих страйках 1903 р. та під час революції 1905 р.

У 1904 р. із Всеукраїнської загальної організації виділяється група, яка утворює Українську демократичну партію (УДП). Вона обстоювала встановлення конституційної монархії, проведення широких соціальних реформ та надання Україні автономних прав у межах федеративної Росії. Цій партії також не вдалося уникнути розколу з приводу деяких програмних положень. Частина її членів утворили Українську радикальну партію (УРП). Після подолання розколу, у 1905 р., УДП та УРП об'єдналися, утворивши Українську демократично-радикальну партію (УДРП).

У ході революції 1905-1907 рр. діяли окремі групи українських соціалістів-революціонерів (есерів), які видавали і розповсюджували серед селян агітаційні листівки. У 1906 р. вони об'єдналися в Українську партію соціалістів-революціонерів (УПСР), однак розгорнути активну діяльність їм не вдалося. Така сама доля й Української селянської партії (УСП), утвореної у 1907 р. Тривалий процес формування української селянської партії завершився лише у 1917 р. після об'єднання УПСР та УСП.

На початку XX ст. крім національних політичних партій в Наддніпрянській Україні діяли й місцеві організації загальноросійських партій, які за своєю чисельністю і впливом явно переважали національні партії. Характерною рисою передреволюційного періоду була абсолютна перевага в українському русі лівих національно-соціалістичних сил. Українські ліберали та консерватори не змогли організаційно згуртувати свої сили на національному ґрунті і тому, як правило, орієнтувалися на загальноросійські політичні партії консервативного та ліберального напрямів. Усього в Наддніпрянській Україні було близько 20 політичних партій, які за їх програмними цілями і методами боротьби можна поділити на радикальні - РУП (УСДРП), УНП, РСДРП, есери та ін.; помірковані - УРДП, кадети та ін.; консервативні - октябристи, монархісти та ін. Щодо ставлення до українського питання, то серед них були національно- радикальні партії - УНП, помірковані автономісти - РУП (УСДРП), УРДП, великодержавні унітаристи-октябристи, монархісти та ін.

Починаючи з 90-х років XIX ст. суспільний рух у західноукраїнських землях також вступає в політичний етап свого розвитку. У 1890 р. в Галичині створюється Русько-українська радикальна партія (РУРП) - перша легальна селянська політична партія європейського типу, що стояла на соціалістичній платформі (згодом партія була перейменована в Українську радикальну партію - УРП). Її поява стала своєрідним сигналом для формування багатопартійності в межах національного руху. За своїм складом УРП була неоднорідною - в ній були прихильники і соціалізму, і власне радикали, і націонал-демократи, що й спричинило розкол та утворення нових партій - у 1899 р. від УРП відокремилися Українська національно-демократична партія (УНДП) та Українська соціал-демократична партія (УСДП); у 1896 р. були утворені Русько-український християнський союз та соціал-демократична партія Буковини. Соціал-демократичні гуртки виникли й на Закарпатті, але вони не об'єдналися в окрему партію, а увійшли до складу Угорської соціал- демократичної партії. Розколу УРП сприяла й активізація політичної думки: у 1895 р. у книзі Ю. Бачинського "Україна уярмлена" вперше в історії українського руху було сформульовано та аргументовано тезу про необхідність політичної самостійності України. Цей постулат з часом став програмним для більшості українських політичних партій.

Поряд з радикальними створювалися і помірковано-ліберальні партії на кшталт УНДП, яка виступала за автономію Галичини у складі Австро- Угорщини. У Буковині на цих

позиціях стояли Поступова і Радикальна партії, на Закарпатті - Конституційна партія. Крайне правими, реакційними партіями, що відкрито проявляли свою вірність австрійському уряду, були Русько-католицький союз і Руська народна партія. Досить впливовим був і реакційно-консервативний рух “москвофільства”, який орієнтувався на царську Росію, пропагуючи “єдину, неподільну російську народність”, до якої входили і галицькі русини (в роки Першої світової війни - “Карпато-руський освободительный комитет”). Крім цих місцевих та національних рухів, діяли також польські, угорські і румунські консервативні партії, які підтримували політику колонізації західноукраїнських земель.

Активність всіх українських політичних партій проявилася під час революції 1905 - 1907 рр. Особливістю суспільно-політичного життя цього періоду стали взаємовплив та зв'язок робітничого, селянського та національно-визвольного рухів. Тільки у 1905 р. протягом квітня-липня в Україні відбулося 300 робітничих страйків, у яких взяло участь понад 110 тис. осіб. Жовтневий всеросійський страйк підняв на боротьбу 120 тис. українців з 2 млн. страйкарів Російської імперії. У червні виступи українських селян охопили 64 із 94 повітів. За масштабами селянського руху Україна займала одне з перших місць у імперії. Повстання на броненосці “Потьомкін” (червень 1905 р.), збройні виступи у Севастополі під керівництвом П. Шмідта, у Києві на чолі з Б. Жаданівським (листопад 1905 р.) та в інших містах свідчили про поширення революційних настроїв в армії та на флоті. Не в змозі придушити силою революційну хвилю 1905 р., царизм змушений був піти на поступки: 17 жовтня Микола II підписав Маніфест, у якому народові обіцяли громадянські свободи.

Важкі випробування випали на долю українського народу в роки Першої світової війни, яка розпочалася 19 липня 1914 р. Адже він опинився по різні сторони фронту, бо Росія та Австро-Угорщина належали до ворогуючих сторін. Відповідно до цього по-різному поставилися до війни і політичні партії Східної та Західної частин України. У Наддніпрянщині місцеві організації майже всіх загальноросійських партій виступили з підтримкою російського уряду, крім більшовицьких організацій РСДРП, які проводили послідовну антивоєнну політику, обстоюючи гасло перетворення імперіалістичної війни у громадянську.

Позицію підтримки царського уряду зайняли й українські національні партії - ТУП, УСДРП та ін. Щоправда, частина членів УСДРП на чолі з Д. Дорошенком і Д. Донцовим, що емігрувала з Наддніпрянщини до Львова й заснувала там “Союз визволення України” (СВУ), виступила за підтримку австро-німецького блоку. СВУ першою серед політичних партій Східної України у своїй програмі висунули вимоги створення самостійної української держави на засадах конституційної монархії, надання рівних прав і свобод представникам усіх національностей.

Політичні партії Галичини були одностайні у визначенні свого ставлення до війни: у

перші дні війни вони утворили міжпартійний блок - Головну Українську Раду (ГУР), яка у своєму маніфесті закликала всіх українців боротися за перемогу Австро-Угорської монархії. Лише емігранти-москвофіли Західної України на початку війни утворили в Києві “Карпато-русский освободительный комитет”, пропагуючи перемогу Росії. Водночас антивоєнну позицію зайняла частина української соціал- демократії на чолі з В.Винниченком, порушуючи питання про автономію України у складі Росії після повалення царату.

Що характеризувало Україну у цій війні? По-перше, український народ був втягнутий у братовбивчу війну обома воюючими сторонами. По-друге, територія України перетворилася на один з основних театрів воєнних дій. По-третє, українські землі були об’єктом експансії воюючих країн: Австро- Угорщина претендувала на Поділля та Волинь; Німеччина - на весь Південь, включаючи Донбас і Приазов’я; Росія - на Галичину, Буковину й Закарпаття; інші країни Антанти і Четверного союзу намагалися досягти свого політичного та економічного впливу в цих землях.

У самій Україні війна призвела до глибокого розколу національного руху в двох площинах - 1) між українцями воюючих сторін і 2) в межах Російської та Австро-Угорської імперій - на прибічників і противників переможної війни. Війна спричинила посилення жорстокості режимів обох імперій, зведення нанівець легальних можливостей політичної діяльності, придушення опозиції, численних репресивних акцій, а також колосальні економічні збитки та людські втрати.

Таким чином, початок ХХ ст. характеризується загостренням соціальних і національних протиріч, які були притаманні як Східній, так і Західній частині України. Але особливо гострими вони були в Україні у складі царської Росії, в якій склалась революційна ситуація, що переросла у всенародну революцію у 1905 р. У цей самий період остаточно сформувалася структура політичних партій і течій, які пройшли випробування у ході революційних подій, а потім у трагічні роки Першої світової війни. Всі ці партії та течії виникли і розвивалися під впливом і у безпосередньому зв’язку із загальноімперськими подіями в Росії та Австро-Угорщині, але поступово серед них все активніше проявляли себе національні політичні партії, які повністю розкрили свої можливості у ході національно-визвольних змагань 1917 - 1920 рр.

Тема 9. УКРАЇНЬСКА РЕВОЛЮЦІЯ (1917 – 1921 рр.).

1. Падіння самодержавства. Розгортання національно-визвольного руху. Діяльність Центральної Ради.

2. Українська Народна Республіка - перша суверенна держава ХХ ст., її внутрішня і зовнішня політика.

3. Українська держава гетьмана Павла Скоропадського: досягнення і поразки.
4. Відновлення Української Народної Республіки. Утворення ЗахідноУкраїнської республіки. Акт Злуки УНР і ЗУНР.
5. Радянська форма української державності (УСРР): суверенність і підпорядкування московському центру. Радянсько-польська війна.

Ключові слова: Акт злуки, абсолютизм, автономія, авторитаризм, анархізм, анексія, Генеральний секретаріат, Гетьманат, двовладдя, демократія, Директорія, експансія, імперія, монархія, республіка, суверенітет, УНР, універсал, Центральна Рада.

1. Падіння самодержавства. Розгортання національно- визвольного руху. Діяльність Центральної Ради.

У 1917 р. Україна вступила в новітню добу своєї історії. Не маючи власної державності й територіальної цілісності, країна була розділена між двома сусідніми імперіями - Російською та Австро-Угорською.

Українські землі займали понад 700 тис. кв.км. Чисельність населення перевищувала 48 млн чоловік, з яких 33 млн (2/3 населення) становили українці. Серед інших національностей виділялися росіяни, євреї. За національним складом село було переважно українським, місто - багатонаціональним.

У лютому 1917 р. у Росії перемогла демократична революція. Владу царя було повалено. Натомість утворилося двовладдя: Тимчасовий Уряд і ради. Мандат на владу уряд отримав тимчасово, до скликання Установчих зборів, які мали затвердити форму державного ладу і прийняти Конституцію. Тимчасовий уряд вважав себе правонаступником царського уряду і прагнув зберегти контроль над усіма територіями імперії, у тому числі й над Україною.

У перший час після лютневої революції в українських губерніях налічувалося щонайбільше 2 тис. більшовиків. Тому їх вплив на діяльність Рад залишався обмеженим. Поглиблення політичної і соціально- економічної кризи сприяло зростанню радикальних більшовицьких гасел. До кінця квітня чисельність більшовиків перевищила 10 тис. чоловік. З другої половини року в постійно оновлюваному складі багатьох Рад робітничих і солдатських депутатів вплив більшовиків й прихильних до них безпартійних делегатів став переважати.

Звістка про лютневі події в Петрограді сколихнула українську громадськість. Однією з провідних стала ідея національного визволення. Передусім, висувалися вимоги автономії і федеративного устрою Росії. Особливо це було характерним для українського середовища. Почалися мітинги, зібрання, з'їзди, на яких трудящі вимагали української школи, української преси, українізації війська тощо.

Виникла потреба створити єдиний центр, що об'єднав би всі українські сили. З цією метою в Києві 4 (17) березня 1917 р. Товариство українських поступовців (ТУП) заснувало

Українську Центральну Раду. Крім членів ТУП, до неї увійшли представники різних українських політичних угруповань та організацій: військових, робітників, кооперативних, студентських, релігійних, культурних.

До Центральної Ради увійшли представники всіх українських національних партій - Української соціал-демократичної робітничої партії (УСДРП), Української партії соціалістів-революціонерів (УПСР), Української народної партії (УНП), інших партій і громадсько-політичних груп. Очолив Центральну Раду видатний український історик, активний діяч українського національного руху М. Грушевський. Важливу роль в її діяльності відіграли В. Винниченко, С. Єфремов, Б. Мартос, С. Петлюра, І. Стешенко, П. Христюк та ін. Членами Центральної Ради стали майже всі відомі українські письменники, історики, юристи, діячі кооперації, інші представники інтелектуальної еліти України.

Центральна Рада активно розгорнула свою діяльність. 22 березня вона звернулася з відозвою “До українського народу”, в якій закликала зберігати спокій, запровадити вибори на всі урядові посади, а передусім творити нове, вільне життя. Українська Центральна Рада поступово перетворилася на справжній керівний орган національно-демократичної революції. Вона стала своєрідним українським парламентом. Восени 1917 р. її повний склад становив 822 члени. Діяльність Центральної Ради була зосереджена, головним чином, на вирішенні національного питання - досягти національно-територіальної автономії України в Російській Федеративній республіці. Про самостійність України думали тоді одиниці. Проти самостійності в цей період виступав і сам М. Грушевський.

Отже, після краху російського самодержавства в Україні відбувся злет національно-визвольного руху, який переріс у національно- демократичну революцію на чолі з Українською Центральною Радою.

На відміну від центральної Росії навесні 1917 р. в Україні сформувалися фактично три влади:

1. Представники Тимчасового уряду - губернські комісари.
2. Центральна Рада, котра весь час поповнювалася новими членами соціалістичних партій.
3. Ради робітничих і солдатських депутатів, що складалися з більшовиків, меншовиків, есерів; на перше місце в Радах поступово виходили більшовики.

Між цими трьома силами почалася запекла боротьба за владу.

Після невдачі переговорів з Тимчасовим урядом Центральна Рада звернула пильну увагу на збройні сили України, розуміючи, що з нею будуть рахуватися лише тоді, коли вона впливатиме на армію. У травні в Києві проходив I Всеукраїнський військовий з'їзд. Делегати прийняли рішучу резолюцію про вимогу до Тимчасового уряду і Петроградської Ради солдатських і робітничих депутатів “негайного проголошення принципу національно-

територіальної автономії України”. З’їзд обрав Український Генеральний Військовий Комітет на чолі з С. Петлюрою.

У червні відбувся II Всеукраїнський військовий з’їзд, який запропонував Центральній Раді більше не звертатися до Центру й оголосити автономію України. Було підтверджено постанову I з’їзду про українізацію армії і затверджено статут Генерального військового комітету. 10 червня 1917 р. на II Всеукраїнському військовому з’їзді було оголошено документ з урочистою назвою “Універсал Української Центральної Ради до українського народу на Україні й поза Україною суцього”. Цим документом Центральна Рада проголосила себе органом, здатним приймати акти конституційного характеру - універсали. I Універсал проголошував автономію України, передбачав скликання Всенародних Українських Зборів. Водночас підкреслювалося, що Україна буде вільною, “не одділяючись від усієї Росії”. В Універсалі висловлювалася надія, що неукраїнські народи, котрі живуть в Україні, разом з українцями будуватимуть автономний устрій, який покінчить з безладдям.

Незабаром було сформовано уряд України - Генеральний секретаріат. Перший український уряд очолив В. Винниченко. Він же взяв на себе обов’язки генерального секретаря внутрішніх справ. Пост генерального писаря зайняв П. Христюк, секретаря військових справ - С. Петлюра, міжнаціональних справ - С. Єфремов, фінансів - Х. Барановський, земельних справ - Б. Мартос. До складу уряду ввійшли найкваліфікованіші й найдосвідченіші фахівці.

Оголошення I Універсалу занепокоїло Тимчасовий уряд. До Києва прибула урядова делегація у складі міністрів О. Керенського, М. Терещенка та І. Церетелі. Після дводенних переговорів окреслились основні засади компромісу.

3 липня Центральна Рада видала II Універсал такого змісту: Центральна Рада виступає за те, щоб не відривати Україну від Росії; Рада визнала себе органом Тимчасового уряду; Рада буде поповнена представниками інших національностей, що живуть в Україні; буде створено новий Генеральний секретаріат, який має бути затверджений

Тимчасовим урядом; Рада запропонує проекти законів про автономний лад України на затвердження Установчим Зборам.

А становище в Україні ускладнювалося. Влада Центральної Ради фактично не виходила за межі Києва. Провінція її знала недостатньо.

25 жовтня (7 листопада) у столиці Росії Петрограді під керівництвом більшовицької партії відбулося збройне повстання. Владу Тимчасового уряду було повалено. II Всеросійський з’їзд Рад проголосив Росію Республікою Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів та ухвалив Декрети про мир і землю. Було сформовано новий уряд - Рад Народно-Комісарів (РНК) на чолі з Леніним.

Незабаром майже по всій Росії більшовики здобули всю повноту влади. Проте в Україні

ситуація була дуже складною.

2. Українська Народна Республіка - перша суверенна держава XX ст., її внутрішня і зовнішня політика.

7 (10) листопада 1917 р. Центральна Рада виступила зі своїм III Універсалом, яким проголошувалося створення Української Народної Республіки (УНР) у федеративному союзі з Росією. До складу УНР увійшли дев'ять українських губерній, включаючи Донбас, Харківщину, Південь, у т.ч. Таврію (без Криму). Проголошення УНР стало видатною подією в житті українського народу.

Оголосивши 7 листопада 1917 р. днем утворення УНР, Центральна Рада в III Універсалі обнародувала основні принципи своєї політики: декларувала програму соціально-економічних і політичних реформ, розподіл землі, запровадження 8-годинного робочого дня, встановлення державного контролю над виробництвом, розширення місцевого самоврядування, обіцяла забезпечити свободу слова, друку, сумління, зборів, спілок, страйків, недоторканості особи й житла. Скасовувалася також смертна кара. Важливе місце в III Універсалі було відведено правам національних меншин в Україні. На 27 грудня призначалися вибори до Українських Установчих зборів.

Таким чином, III Універсал проголосив програму перебудови суспільства в Україні на демократичних засадах. Проте з погляду сьогодення текст Універсалу і дії уряду УНР не можуть не викликати критичних зауважень. Центральна Рада не виявила послідовності і рішучості в реалізації своєї програми. Навіть III Універсал дався Центральній Раді не просто. До цього акту її підштовхнули зовнішні чинники - події у Петрограді та захоплення влади більшовиками. Не вірячи в можливість їх остаточної перемоги, Центральна Рада зробила ставку на федеративну Росію. У листопаді в газеті "Народна воля" М. Грушевський писав: "Федеративна Росія для нас цінна і потрібна, і ми мусимо її порятувати всіма силами". Далі ми побачимо, як багато енергії і часу Центральна Рада витратила для того, щоб витворити демократичну, федеративну Росію. Але її спроби виявилися марними.

Нова держава народжувалася у тяжких, навіть трагічних обставинах. Після революції більшовики все більше завойовували популярність в Україні. У цьому їм сприяла нерішучість Центральної Ради, зокрема, в аграрному питанні. Вже з середини жовтня 1917 р. розпочалися погроми на селі. Хаос і анархія значно посилювалися після скасування в III Універсалі права приватної власності на землю. Селяни хибно зрозуміли перехід землі до рук народу. У першу чергу громили спиртозаводи, палили цукроварні. Продовжувалася деморалізація й розклад війська.

Ситуація ставала некерованою. Відносини між ленінським урядом у Петрограді й урядом УНР досягли критичної точки.

Центральна Рада не визнавала РНК. 4 грудня у Києві було отримано "Маніфест до

українського народу з ультимативними вимогами до Української Ради”, складений В. Леніним і Л. Троцьким. У документі було підтверджено право українського народу на самовизначення аж до повного відокремлення. Водночас Центральну Раду звинувачували у зраді революції.

Центральна Рада вважала, що більшовицький ультиматум - це втручання у справи суверенної держави. Натомість більшовики виходили зовсім з іншого, прикриваючись, з їхньої точки зору, інтересами “світової революції”. Більшовиків підтримали російські й українські робітники, а врешті-решт і значна частина селян, котрі вимагали землі. Центральна Рада ідеалізувала національне, але нехтувала соціальним питанням.

4 грудня 1917 р. в день отримання ультиматуму в Києві зібрався 1 Всеукраїнський з’їзд Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. З’їзд було скликано з ініціативи більшовиків, щоб розігнати Центральну Раду. Більшовики намагалися забезпечити на з’їзді перевагу робітничих і солдатських Рад, де вони мали більшість. Але Українська селянська спілка організувала масовий приїзд на з’їзд селянських представників, яким також були видані мандати делегатів. Внаслідок цього прихильники Центральної Ради мали на з’їзді переважну більшість. Більшовиків підтримали близько 150 делегатів з 2500. Керівництво з’їздом опинилося в руках есерів, на пропозицію яких головою з’їзду було обрано М. Грушевського. З’їзд висловив повну довіру Центральній Раді.

Тоді більшовицькі делегати в кількості 125 осіб виїхали у Харків. До них приєдналися кілька лівих українських есерів і соціал-демократів. У Харкові вони об’єдналися зі з’їздом Рад Донецько-Криворізької області і проголосили себе I Всеукраїнським з’їздом Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. З’їзд розпочав свою роботу 12 грудня 1917 р. Того ж дня Україна була проголошена Республікою Рад. Було обрано Всеукраїнський Центральний Виконавчий Комітет (ВУЦВК), головою якого став лівий український соціал-демократ Ю. Медведєв. Незабаром було сформовано перший радянський уряд - Народний Секретаріат. Згодом його очолив М. Скрипник. Більшовики зберегли офіційну назву держави - Українська Народна Республіка з червоним прапором та синьо-жовтими стрічками. Народний секретаріат видав Маніфест, у якому проголошувався союз з Радянською Росією. С. Орджонікідзе став представником РНК в Україні, а В. Затонський - представником харківського уряду в Росії. Отже, рішення з’їзду поклали початок перебудові політичного, економічного і культурного життя України на ідеологічних засадах більшовизму.

26 грудня більшовики взяли владу в Харкові. Було сформовано загони червоного козацтва. Після Харкова настала черга Полтави і Катеринослава.

Центральна Рада не мала достатніх військових сил і спиралася лише на частини Вільного козацтва, слобідський кіш С. Петлюри та січових стрільців Є. Коновальця. Петлюру було відкликано з фронту до Києва. У напрямку на Бахмач вислано “помічний студентський

курінь” зі студентів і гімназистів, який намагався перепинити шлях радянським військам. 29 січня він прибув до станції Крути. Всього в курені було 350 юнаків. 29 січня вони вступили в бій із 6000 солдатів Муравйова. Майже всі бійці куреня загинули. 27 юнаків потрапили в полон і зазнали катувань. Крути ввійшли в історію України як символ національної честі і героїзму.

Напередодні вирішальних боїв за Київ 9 січня 1918 р., Центральна Рада проголосила свій IV Універсал. Україна проголошувалася самостійною державою. “Віднині Українська Народна Республіка стає самостійною, від нікого незалежною, вільною, суверенною Державою Українського Народу. З усіма сусідніми державами, а саме: Росією, Польщею, Австрією, Румунією, Туреччиною та іншими ми бажаємо жити у згоді і приязні, але ніяка з них не може вмішуватися в життя самостійної Української Республіки”. Генеральний секретаріат перейменовано у Раду Народних Міністрів.

Водночас з IV Універсалом було ухвалено “Закон про національно- персональну автономію”. У ньому проголошувалося, що кожна з населяючих Україну націй має право на влаштування свого національного життя незалежно від місця перебування.

Центральна Рада та її уряд, втративши столицю, не покинули територію України, а продовжували свою діяльність, головною метою якої було збереження незалежної Української держави. Але тепер в нових умовах існування двох урядів, які наполегливо заявляли, що вони - українські й робітничо-селянські, було проблематичним адже багато залежало від зовнішніх обставин.

У грудні 1917р. з ініціативи більшовиків у Бресті розпочалися мирні переговори між Росією та іноземними державами. 22 грудня до Бреста прибула більшовицька делегація на чолі з Л. Троцьким. 1 січня 1918 р. прибула також українська делегація, очолювана В. Голубовичем. До складу делегації входили есери М. Любинський, М. Полоз, О. Севрюк, соціал- демократ М. Левитський та С. Остапенко (економічний радник делегації). Західні держави визнали самостійну УНР. В ніч з 8 на 9 лютого у Бресті було підписано мирну угоду між УНР та західними державами. Брестський договір став великим успіхом молодії української дипломатії.

19 лютого 1918 р. з метою допомоги УНР німці, як союзні війська Центральній Раді, розпочали наступ на Україну. В наступ перейшли також і австрійці. 1 березня німецькі війська разом з військами Центральної Ради увійшли до Києва. Радянська влада в Україні була ліквідована.

3 березня 1918 р. Радянська Росія підписала Брестський мир. Перед українськими більшовиками постало складне завдання: організувати відсіч німцям, але й не дати спровокувати війну проти Радянської Росії.

Населення зустріло Центральну Раду досить прохолодно. Вважали, і небезпідставно, що

вона тримається на німецьких багнетах. Німецькі й австрійські війська, як і слід було чекати, поділили Україну на зони окупації. Значну частину Волині і Київщини захопили німці, Південну Україну - австрійці. Українські січові стрільці, котрі служили в австрійській армії, розташувалися на Катеринославщині. Німці поводили себе не як союзники України, а як звичайні окупанти. Були запроваджені військово-польові суди, почалися розстріли. Німців менше всього турбували державницькі прагнення Центральної Ради. Їх передусім цікавили українські хліб, цукор, м'ясо, масло, вугілля. Центральна Рада не мала сили чинити опір насильствам німців.

У Центральній Раді не згасали конфлікти між різними угрупованнями. Українські соціал-демократи вийшли з уряду. Частина російськомовного населення виступила проти законів про українське громадянство, українську державну мову. Гострі суперечки точилися навколо закону про націоналізацію землі. Залізниці були зруйновані, шахти Донбасу затоплені водою. Наступала весна, а величезні поміщицькі лани не були зорані і засіяні. Окупанти бачили, що Центральна Рада не спроможна забезпечити їх хлібом. Уже в березні австрійські агенти повідомляли свій уряд про безсилля Центральної Ради. 28 квітня під час засідання Ц Р, коли промовці виступали з протестами проти сваволі німців, німецькі солдати заарештували в залі засідань міністра закордонних справ М. Любинського. Усіх присутніх обшукали. Наступного дня, 29 квітня, Центральна Рада ухвалила Конституцію УНР. Це засідання Центральної Ради стало останнім.

3. Українська держава гетьмана Павла Скоропадського: досягнення і поразки.

29 квітня 1918 року - в останній день існування Центральної Ради - в Києві зібрався хліборобський конгрес. У його роботі взяли участь 8000 чол., переважно селян, від 8 українських губерній. Промовці висловлювали незадоволення політикою Центральної Ради, соціалістичними експериментами і вимагали відновлення приватної власності на землю та утворення міцної влади у формі історичного гетьманату. Присутні одностайно обрали гетьманом Павла Скоропадського, нащадка давнього роду козацької старшини. За допомогою австро-угорських військ в Україні здійснився державний переворот.

Наступного дня, 30 квітня, на мурах Києва з'явився маніфест гетьмана Скоропадського - грамота до всього українського народу, якою було скасовано Центральну Раду, міністерства і земельні комітети. Водночас було проголошено "Закони про тимчасовий державний устрій України". П. Скоропадський і його прибічники заявили про заснування Української держави (на відміну від Української Народної Республіки, проголошеною Центральною Радою). Нова держава спиралася на своєрідне поєднання монархічних, республіканських і, передусім, диктаторських особливостей. Її громадянам гарантувалися загальні права, де особлива увага

зверталася на недоторканість приватної власності “як фундаменту культури й цивілізації”. Гетьман мав право видавати всі закони, призначати кабінет міністрів, керувати військовими і зовнішньополітичними справами, а також виконував функції верховного судді.

За менш ніж 8-місячний період існування гетьманський уряд налагодив дипломатичні стосунки з Німеччиною, Австрією, Швейцарією, Болгарією, Польщею, Фінляндією, Туреччиною, скандинавськими державами, а пізніше - з Францією, Англією, і Румунією. Аналогічні відносини були встановлені з більшовицькою Росією, Доном, Кубанню, Грузією.

Значні досягнення здобуто у галузі фінансів - встановлено українську грошову систему, засновано банки. Після руїни, яку принесли війна та революція, відбудовувалися залізниці і мости, відновився рух залізничного транспорту.

Вдалося здійснити важливі судові реформи - відрегулювати судову справу, створити Сенат, суд на нових засадах, прийняти низку законів.

Гетьман не шкодував коштів на культурні заклади. До цього слід додати українізацію шкіл усіх ступенів і двох університетів - Київського і Кам'янець-Подільського. Велике значення мало заснування у листопаді 1918 р. Академії наук України, яку очолив всесвітньовідомий вчений академік В.І. Вернадський, Національної бібліотеки, Національного архіву. Вживалися заходи у справі організації Національної галереї мистецтв та Українського історичного музею. Засновано Український національний театр, Національну оперу тощо. Знову розгорнулася українська видавнича справа. Водночас гетьманський режим перебував у дуже скрутному становищі. Йому довелося вести боротьбу на два фронти: зовнішньому - з більшовиками і внутрішньому - з українською опозицією та різного роду російськими організаціями. До цього треба додати тяжку спадщину попередньої доби: обов'язки, які взяла на себе Україна згідно зі статтями Брест-Литовської угоди (зокрема, відправка продовольства до Німеччини і Австро-Угорщини), невирішеність земельного питання (селянство чекало на безплатну передачу поміщицької землі та ліквідацій поміщицьких господарств).

Населення неоднозначно зустріло переворот. Якщо представники заможних верств зустріли його з радістю (він здійснювався передусім в інтересах великих землевласників, про що свідчили відновлення приватної власності на землю і проект нової земельної реформи), то українське національно-свідоме демократичне громадянство відразу поставилося до нової влади неприхильно, а то й вороже. Гетьмана Скоропадського всі вважали ставлеником німців і московської буржуазії в Україні.

В опозицію до гетьмана стали українські соціалістичні партії (есери, соціал-демократи, соціалісти-федералісти), соціалісти-самостійники, трудовики, частково хлібороби-демократи. Вже в середині травня 1918 р. вони об'єдналися в Український національно-державний союз, який очолив боротьбу проти режиму. Великі земельні власники (хлібороби- власники), промисловці (в особі кадетів) підтримали П. Скоропадського.

Становище ускладнювало взаємне недовір'я між урядом та населенням, яке посилювалося антиурядовою пропагандою, з одного боку, і помилками уряду - з іншого. Не налагодилися контакти і з місцевою адміністрацією, більша частина якої вороже ставилася до гетьманату: одні орієнтувалися на Центральну Раду, інші - на більшовиків.

Восени 1918 р. різко змінилося міжнародне становище. 29 вересня капітулювали Болгарія, а за нею Туреччина (союзники Німеччини і Австро-Угорщини у першій світовій війні). 17 жовтня розпалася й Австро-Угорщина. У самій Німеччині насувалися революційні зміни.

З розпадом Австро-Угорщини і Німеччини зросла небезпека війни з Радянською Росією.

Країни Антанти підтримували тільки російські антибільшовицькі сили і негативно ставилися до "сепаратизму" народів, які перебували у складі Російської імперії. Про це свідчила декларація британського прем'єра Вільсона, де підкреслювалося, що завдання союзників - відновлення єдиної Росії.

Тим часом боротьба з гетьманським урядом набувала дедалі загрозливіших форм. У різних місцях України формувалися повстанські загони. Найбільшим було повстання Н. Махна, вчителя з Гуляй-Поля на Катеринославщині. Влітку 1918 р. він організував великий загін з повстанців-селян і розпочав боротьбу проти поміщиків, уряду П. Скоропадського, австрійців і німців. Ці стихійні повстання вносили безладдя, послаблювали місцеву адміністрацію, викликали недовір'я до гетьмана, у якому широкі народні маси бачили тільки російського генерала і поміщика.

14 листопада Директорія звернулася до населення з відозвою скасувати гетьманську владу і оголосити гетьмана Скоропадського поза законом. Повстання активно підтримали січові стрільці. 16 листопада Директорія домовилася з німцями про нейтралітет, а далі її війська зайняли Білу Церкву, Фастів і рушили на Київ.

Становище гетьманського уряду стало катастрофічним. Він був затиснутим між Антантою, більшовицькими військами та армією Денікіна. Виходом з цього скрутного становища могла бути зміна політичної орієнтації. 14 листопада кабінет міністрів, де переважали германофіли, було розпущено. Того ж дня гетьман підписав меморандум про Федерацію України з майбутньою небільшовицькою Росією. Але ідея федерації не додала гетьманові авторитету, швидше навпаки, причому навіть серед росіян і їх прихильників. 18 листопада повстанці розбили нечисленні гетьманські війська під Мотовилівкою (30 км від Києва).

Доля гетьманату була вирішена. 14 грудня 1918 р. гетьман зрікся влади і за допомогою німців виїхав за кордон. Влада перейшла до рук Директорії.

4. Відновлення Української Народної Республіки. Утворення Західно-Української республіки. Акт Злуки УНР і ЗУНР.

Після падіння влади Скоропадського Директорія та створений 26 листопада 1918 р. уряд УНР під головуванням В. Чеховського (УСДРП) зіткнулися з надто важкими проблемами внутрішньої і зовнішньої політики. Так, у галузі внутрішньої політики потрібно було організувати владу та створити віддані УНР збройні сили; у галузі зовнішньої політики - знайти вихід із того становища, в яке потрапила Україна після відступу австро-німецьких військ і початку війни на різних фронтах.

Організація влади розпочалася відразу ж після зайняття Києва (14 грудня 1918 р.). Складність полягала в тому, що Директорія перебувала між двох вогнів: з півночі загрожували більшовики, які переконували маси, що Директорія “запродалася капіталістам”, а з півдня - інтервенти Антанти, котра схилилася до ідеї “єдиної і неділимої”. Ідеології більшовизму та влади Рад Директорія УНР протиставила трудовий принцип влади: влада належить трудовим Радам, обраним робітниками, селянами, трудовою інтелігенцією. Її центральні органи мали створити Трудовий конгрес, обраний без участі поміщиків і капіталістів. Це дало підставу антиукраїнським колам, які впливали на представників Антанти, звинувачувати Директорію в “більшовизмі”. Тим більше, що Директорія своєю декларацією від 26 грудня 1918 р. відновила закони УНР, зокрема ухвалила закон про передачу селянам поміщицької землі без викупу. Крім того, в середині української демократії не вщухали незгоди і розбрат. Так, розходження в поглядах на форму влади спричинило розкол й у провідних партіях: в УСДРП “фракція незалежних соціал-демократів” виступила за радянську форму влади, в УПСР “центральна течія” висловила за владу “трудових рад”.

Ще на початку грудня 1918 р. ситуація в Україні різко погіршилася. УНР опинилася в оточенні ворожих або неприхильно-нейтральних сил. На заході виник Польський фронт. З півночі і північного сходу наступали більшовики. На півдні набирала сили добровольча армія Денікіна. З Одеси й Миколаєва загрожував франко-грецький десант з частинами російських добровольців. На південному заході, на правому березі Дністра, стояли румуни, які ще в березні 1918 р. захопили Бессарабію, а в листопаді - Буковину. Проти кожної з цих сил молода держава мусила тримати збройну оборону. Найбільшими з цих фронтів були протибільшовицький і протипольський, на яких зосереджувалася основна увага.

Спроба Директорії порозумітися з Москвою (січень 1919 р.) не вдалася. Серед уряду і політичних партій дебатувалися дві концепції: з більшовиками проти інтервенції Антанти чи з Антантою проти більшовиків. Лідером першої течії був Винниченко, другої - Петлюра. Остаточо прийнявши протибільшовицьку орієнтацію, Директорія спробувала увійти в порозуміння з представниками Антанти.

Москва, як і в 1917 р., застосувала тактику “допомоги радянському уряду України”,

створеному у Москві 17 листопада 1918 р. Тоді ж утворено командування протиукраїнського фронту. Рада цього ж фронту на чолі з В. Антоновим, Й. Сталіним, В. Затонським на початку грудня 1918 р. повела з Курська військові операції проти УНР, формально не оголошуючи війни. Після низки безуспішних нот уряду УНР до радянського уряду Москви (31 грудня; 3, 4, і 9 січня 1919 р.) Директорія була змушена оголосити йому війну.

Становите ускладнювалося відсутністю у Директорії регулярної військової сили, за винятком декількох формувань, що залишилися з часів гетьманщини. Повстанські загони охоче виступили проти Скоропадського, але були ненадійною силою; до того ж, часто піддавалися більшовицькій агітації.

До найбільших повстанських угруповань в Україні в період другої українсько-більшовицької війни належали загони Махна на Катеринославщині (Гуляй-Поле), Григор'єва на Херсонщині, Ангела на Чернігівщині, Зеленого (Д. Терпила) на півдні Київщини, Шепеля на Літинщині (Поділля) та ін. У протибільшовицькій війні Директорія спиралася, передусім, на Запорізький корпус та окремий загін (з 3 грудня 1918 р. корпус) січових стрільців Є. Коновальця.

До червня 1918 р. ініціатива належала більшовикам: українське військо лише оборонялося. Впродовж грудня 1918 р. їм вдалося зайняти Лівобережжя і підступити до Києва. Тут більшовикам суттєво допомогли українські отамани, зокрема, Махно, котрий у розпалі боїв захопив Катеринослав, та Зелений, що очолив повстання на півдні Київщини і відрізав північне крило українсько-більшовицького фронту від південного. Внаслідок цих повстань український уряд 5 лютого 1919 р. змушений був покинути Київ.

Надії на порозуміння з Францією не виправдалися, бо та вимагала, щоб українська армія влилася в російську, і не визнавала національних прав України.

Тим часом вихід з уряду соціалістів на чолі з В. Винниченком створив йому в масах славу “буржуазного”. До того ж створення власної регулярної армії просувалось вкрай мляво. Фронт розпадався під впливом більшовицької пропаганди, державний апарат руйнувався, вояки дезертирували, серед отаманів панувало свавілля. Начальники військ шукали виходу в більшовицьких гаслах, щоб паралізувати їх вплив на населення.

Червоні війська скористалися послабленням Директорії і продовжили наступ. За короткий час майже вся Правобережна Україна опинилася під контролем більшовиків. На середину квітня 1919 р. тут знову була встановлена радянська влада. Наступ радянських військ розгорнувся і на півдні.

За таких умов Директорія вирішила створити новий уряд на чолі з соціалістами, сподіваючись, що він матиме вплив на українські маси. 9 квітня 1919 р. у Рівному був створений Уряд на чолі з Б. Мартосом (УСДРП) із членів УСДРП, УПСР і представника Галичини. У відозві до народу зазначалося, що уряд “не буде кликати собі на допомогу чужої

військової сили, з якої б то не було держави”. Уряд сповіщав про свої заходи щодо зміцнення демократичного ладу і рішуче виступив проти всякого роду порушників громадського порядку.

Але й цього разу декларації розминулися з реальністю. Українським політикам не вдалося об’єднати національні сили в єдиний фронт.

Найголовнішими причинами поразки Директорії були вкрай несприятливі зовнішньополітичні обставини, які негативно впливали на розвиток подій в Україні, і неспроможність Директорії створити стабільні та ефективні політичні й економічні умови розвитку Української держави.

На відміну від УНР на західноукраїнських землях активізувався національно-визвольний рух. Серед населення монархії Габсбургів розгорнувся рух за утворення національних самостійних держав. 13 листопада 1918 р. було проголошено Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР), президентом якої став Євген Петрушевич.

ЗУНР ухвалила низку законів: про державну мову (15 лютого 1919 р.) - державною проголошувалась українська мова з правом національних меншостей зноситися з урядом і адміністрацією на місцях своїми рідними мовами; про шкільництво (13 лютого); про громадянство (8 квітня); про земельну реформу (14 квітня).

15 квітня вийшов також закон про сейм як законодавчий орган ЗУНР.

Але найважливішим актом, який встигла здійснити ЗУНР, був славнозвісний Акт злуки 1919 р.

1 грудня 1918 р. у Фастові підписано “Передвступний договір між Українською Народною Республікою і Західноукраїнською Народною Республікою про маючу наступити злуку обох українських держав в одну державну одиницю”. Після того як Директорія встановила свою владу у Києві, 3 січня 1919 р. у Станіславові було ухвалено злуку ЗУНР з УНР.

22 січня 1919 р. на Софіївській площі в Києві відбулося урочисте проголошення Акту злуки. З цієї нагоди Директорія видала Універсал, в якому, зокрема, зазначалося: “Віднині воєдино зливаються століттями відірвані одна від одної частини єдиної України Західноукраїнська Народна Республіка (Галичина, Буковина й Угорська Русь) і Наддніпрянська Велика Україна. Здійснилися віковічні мрії, якими жили і за які вмирали кращі сини України. Віднині є єдина, незалежна Українська Народна Республіка. Віднині український народ, увільнений могутим поривом своїх сил, має тепер змогу з’єднати всі змагання своїх синів для утворення нероздільної, незалежної української держави на добро і щастя робочого народу”.

Вже 2 лютого Директорія змушена була відступати з Києва під тиском більшовицьких військ. Незабаром під її владою залишився тільки невеликий клапчик української території

навколо Кам'янця-Подільського.

5. Радянська форма української державності (УСРР): суверенність і підпорядкування московському центру. Радянсько-польська війна.

На початку листопада 1918 р. в Німеччині перемогла революція. Ця подія справила величезний вплив на подальші події в Україні.

Вже 13 листопада радянська Росія офіційно заявила про анулювання Брестського миру. Що стосувалося українсько-російських відносин і визнання самостійності України, то Раднарком Росії більше не розглядав Україну як самостійну державу. Навпаки офіційні дипломатичні відносини з УНР Центральної ради і Українською Державою гетьмана Скоропадського були забуті.

Через два тижні після організації Директорії - 28 листопада на території РСФРР було сформовано Тимчасовий робітничо-селянський уряд України. 29 листопада Маніфест уряду оголосив відновлення влади Рад в Україні, 6 січня 1919 р. спеціальним рішенням уряду стара назва держави - Українська Народна Республіка - була замінена новою. За аналогією з радянською Росією відтепер Україна називалася Українською Соціалістичною Радянською Республікою (УСРР). Така назва держави зберігалася до прийняття Конституції 1936 р. - аббревіатура змінилася на УРСР (слово “радянська” в офіційній назві держави перейшло з третього на друге місце).

Тепер перед Радянським урядом постали численні питання - здійснити перетворення державного і суспільно-політичного ладу України, налагодити апарат радянської влади, провести соціально- економічні та політичні перетворення тощо. В усьому цьому складному процесі РСФРР була зразком для більшовиків України. За рішеннями ЦК РКП(б) і В.І. Леніна сотні більшовиків направляли на роботу в Україну.

29 січня 1919 р. Тимчасовий робітничо-селянський уряд України перейменувався в Раду Народних Комісарів, його відділи стали називатися народними комісаріатами. На посаду голови реорганізованого уряду за пропозицією В.І. Леніна було призначено професійного революціонера болгарина Х. Раковського.

Відбулося також об'єднання військових сил України і Росії. Ще з самого початку боротьби з Директорією більшовики почали включати військові частини України в єдину Червону Армію, яка керувалася з центру, тобто з Москви. 3 січня 1919 р. всі декрети і розпорядження уряду РСФРР у воєнній сфері розповсюджувалися і на Україну. 1 червня 1919 р. вищий орган Російської Федерації - ВЦВК - схвалив декрет про “воєнно-політичний союз” радянських республік за участю України, Латвії, Литви, Білорусі. Об'єднанню “для боротьби зі світовим імперіалізмом” під керівництвом вищих органів РСФРР підлягали війська, промисловість, залізниця, фінанси, комісаріати праці республік.

4 червня був ліквідований Український фронт. Його військові з'єднання були передані в

розпорядження командування Південного і Західного фронтів. Завершився процес підпорядкування червоноармійських частин України командуванню військ Радянської Росії.

Отже, незважаючи на те, що УСРР об'єдналася з радянською Росією на засадах “соціалістичної федерації”, федеративні зв'язки України і Росії були суто декларативними, не кажучи вже про її державний суверенітет.

Проте деякі висновки із попередніх подій більшовики зробили. 4 грудня 1919 р. VIII Всеросійська партконференція за пропозицією В.І. Леніна прийняла резолюцію “Про радянську владу в Україні”. У першому її пункті урочисто проголошувалося: “РКП стоїть на точці зору визнання самостійності УСРР”. Підкреслювалося, що відносини між УСРР і РСФРР визначаються федеративним зв'язком на ґрунті рішення ВЦВК від 1 червня 1919 р., а надалі форми союзу остаточно вирішуватимуть самі українські робітники й селяни. У документі містився знаменний пункт: “Члени РКП на території України повинні на ділі проводити право трудящих мас учитися і розмовляти в усіх радянських установах рідною мовою”.

Нова політика більшовиків в Україні зробила свою справу. Вони дістали можливість зайнятися організацією влади, зустрічаючи найчастіше замість опору співробітництво. В. Винниченко, який організував у Відні “Закордонну групу українських комуністів”, на початку квітня 1920 р. повернувся, щоб запропонувати свої послуги урядові УСРР. Проте після зустрічей з Троцьким, Каменевим, Сталіним, Раковським і ознайомлення з реальним, а не декларативним політичним життям він знову поїхав на чужину. “Ні для кого не секрет, - писав Винниченко пізніше, - що “радянської влади” як такої, влади Рад радянських Росії і України, зовсім уже не існує. Принцип абсолютного централізму виключає цю форму влади”.

У боротьбі за оволодіння Україною зішлись три сили - армія УНР, Червона Армія і білогвардійські війська. Боротьба між ними визначила характер воєнних дій у другій половині 1919 р.

Після евакуації військ Антанти з півдня республіки радянським військам в Україні протистояли білогвардійські частини Денікіна, які наступали на Донбас. Військові з'єднання Директорії діяли на Заході. Війська Польщі, яка претендувала на Правобережжя, концентрувалися в Західній Україні.

Радянське керівництво недооцінило загрозу з боку білогвардійців. Воно було впевнене, що з денікінцями впорається Південний фронт, а з'єднання Українського фронту буде допомагати перемозі європейської революції (в цей час в Угорщині була встановлена радянська влада).

Генерал Денікін став командувачем білогвардійської Добровольчої армії в квітні 1918 р. Відрізаний німецькою окупацією від радянських військ, він отримав потрібний час для вербування добровольців. До Денікіна на Кубань і Дон звідусіль прибували офіцери.

Спорядження і зброя надходили від кайзерівських військ, а через чорноморські порт - від країн Антанти.

Після провалу безпосередньої окупації України військами Антанти антибільшовицькі сили всередині Росії і поза її межами стали покладати головні надії на Денікіна. Його армії швидко зростали, у тому числі за рахунок мобілізації на контрольованій території, що істотно розширилася. З весни 1919 р. протистояння радянських і білогвардійських сил зосередилося на Донбасі.

Наступ головних сил Добровольчої армії розгортався від Харкова на Полтаву. На Правобережжі денікінці просувалися від Катеринослава на Київ і Миколаїв, а також уздовж Чорноморського узбережжя на Одесу. Наприкінці серпня уряд Раковського був змушений залишити Київ.

Денікінський окупаційний режим існував в Україні влітку і восени 1919 р. Як і Скоропадський, Денікін розпочав з відновлення поміщицького землеволодіння, чим відразу відштовхнув селян. У них знову забирали землю і реманент. Тому обстановка в українському селі стала відразу напруженою. Почалася повстанська боротьба. Уже восени 1919 р. у партизанських загонах налічувалося не менше 100 тис. бійців. За політичною спрямованістю вони були різні - радянські, петлюрівські, махновські, аполітичні (інколи - з ухилом у бандитизм). На підприємствах Денікін не скасував законодавства про 8-годинний робочий день, але фактично робітники змушені були працювати по 11-12 годин. Та нормалізувати економічне життя не вдавалося. Розвал народного господарства тривав. "Некеровані" профспілки розпускалися.

Принциповий борець за "єдину й неділиму" Росію, Денікін не визнавав незалежності України в усіх формах державної організації, що з'явилися під час визвольних змагань українського народу - УНР, "Української Держави", УСРР. Він придушував не тільки національний визвольний рух, але й будь-які прояви українського національного життя. Наприклад, в Україні майже у повному обсязі була відновлена царська практика (як законодавча, так і у формі негласних інструкцій) щодо загальноосвітньої школи, денікінці не визнавали української мови і культури. Державні або земські асигнування на утримання навчальних закладів з малоросійською мовою викладання заборонялися. Українські вивіски у містах замінювалися на російські. При денікінцях припинила діяльність Українська Академія наук.

Сіоністські організації та єврейські общини теж не змогли знайти з білогвардійцями спільну мову. Віддана на поталу місцевих каральних команд, єврейська біднота десятками тисяч гинула під час погромів.

У жовтні 1919 р. радянські війська домоглися істотної чисельної переваги над арміями Денікіна. Кінний корпус С. Будьонного, розгорнутий у 1-у Кінну армію, розпочав наступ під

Кромами і отримав перемогу над трьома дивізіями Добровольчої армії. У середині листопада Червона армія заволоділа вузловою станцією Касторна. Білогвардійці почали відступати у двох напрямках - на Ростов і на Крим та Одесу. 15 грудня радянські війська захопили Київ. Білогвардійський фронт почав розвалюватися. На початку лютого 1920 р. Червона армія зайняла Одесу, а потім з півдня вийшла на Правобережжя. Україна була очищена від денікінців.

Таким чином, боротьба з Добровольчою армією, яка розгорнулася на території України в другій половині 1919 р., завершилася перемогою радянської сторони.

Значної шкоди денікинському війську завдавали загони під командуванням Н. Махна.

Наприкінці квітня 1920 р. розпочалася радянсько-польська війна. Правлячі кола Польщі на чолі з Ю. Пілсудським прагнули знищити радянську владу в Україні і включити її разом з Білорусією і Литвою у відновлену “від моря й до моря” Річ Посполиту в кордонах 1772 р. Для цього уряд Польщі пішов на союз з С. Петлюрою (на дуже вигідних умовах для Польщі). Ще в 1919 р. Польща, маючи перевагу сил, почала бойові дії. Були окуповані Білорусія, Західна Волинь, Полісся.

Після отримання перемоги над Денікіним радянські війська перевели на Західний фронт. У цей час Збройні сили Польщі були найбільшими в Європі (майже 740 тис. чоловік).

Переговори у Варшаві проходили для української сторони - Директорії - дуже тяжко. Поляки висували все більші вимоги. Вони, загалом, негативно ставилися до існування незалежної Української держави, бо це додавало проблем із захопленням західноукраїнських земель. Тому, навіть готуючись до війни з Радянською Росією, польський уряд дозволив формування лише двох українських дивізій (січень 1920 р.): 6-ї стрілецької під проводом полковника М. Безручка (в Бересті) і 2-ї Залізної стрілецької полковника О. Удовиченка (біля Могилева над Дністром). Підпорядковували їх польським 2-ій і 3-ій арміям. Та, незважаючи на тяжкі умови, без союзу з поляками не можна було продовжувати боротьбу з більшовиками і зберегти армію УНР. 22 квітня 1920 р. була підписана так звана Варшавська угода, за якою Польща визнавала Директорію незалежної УНР, а Петлюра - українсько- польський кордон по Збручу. Отже, Галичина і західноукраїнські землі відходили до Польщі. Проти цього гостро протестував уряд ЗУНР в еміграції, а також М. Грушевський, М. Шаповал, С. Вітик, В. Винниченко, що також перебували в еміграції.

25 квітня 1920 р. розпочався польський наступ на Бобруйськ і Київ. До складу польської армії входили дві українські дивізії і армія, яка повернулася із зимового походу. Дивізія полковника Удовиченка у складі польських військ зайняла 27 квітня Могилів, а дивізія полковника Безручка разом з польськими частинами 7 травня 1920 р. увійшла до Києва.

Польський окупаційний режим майже не відрізнявся від німецького (1918 р.): знову з України вивозили сільськогосподарську продукцію, сировину, промислові товари, землю

повертали поміщикам. Народ повсюди виявляв незадоволення польським окупаційним режимом.

Після початкових успіхів польсько-українських військ 5 червня 1920 р. передислокована з Кавказу 1-а Кінна армія С. Будьонного прорвала фронт на південний схід від Козятина й глибоким рейдом у тил змусила польсько-українське військо відступати за Збруч. Під ударом більшовицьких військ польський фронт відкотився на захід від Варшави, Замостя і Львів. Радянський уряд надрукував звернення до своїх громадян, в якому розвінчувалися цілі імперіалістів, оголошувалася додаткова мобілізація тощо.

З розгромом більшовицьких військ під Варшавою 15 вересня 1920 р. почався новий наступ польсько-українських військ на південному крилі. Частина військ УНР перейшла Дністер, розбила 14-у більшовицьку армію і 18 вересня оволоділа лівим беретом Збруча. Протягом наступного місяця армія УНР вийшла на сході на лінію Яруга над Дністром - Шаргород - Бар - Літин. Після того як польський уряд, порушивши Варшавську угоду, погодився на пропозицію більшовиків про перемир'я (18 жовтня), українські війська опинилися у скрутному становищі: їхнє ліве крило наражалось на удари з півночі.

З армією УНР співпрацювали на північному крилі російські частини генерала Перемикіна та кінна козацька бригада сотника Яковлєва, сформована Російським політичним комітетом Б. Савинкова в Польщі, який визнав незалежність УНР. Армія УНР налічувала близько 23 тис. бійців, російські та козацькі частини - близько 5000 чол. Водночас Червона армія, котра добивала Врангеля, мала величезну перевагу. 10 листопада більшовики атакували південне крило армії УНР, розбили його, і українські частини, після запеклих боїв, 21 листопада перейшли через Збруч на польський бік, де були інтерновані в польських таборах.

Дальшу збройну боротьбу з більшовиками УНР продовжувала у формі партизанської війни. Нею керував Повстанський штаб генерала Ю. Тютюнника у Польщі. Наприкінці 1920 р. організовані сили в Україні налічували близько 40 тис. повстанців. Вони діяли переважно на Поділлі (Літинщина), Київщині (Радомщина, Черкащина, Звенигородщина), Катеринославщині та Полтавщині. Окремі загони продовжували партизанську боротьбу до 1923-1924 рр.

Уклавши перемир'я з Радянською Росією, польський уряд розірвав відносини з УНР і угодою у Ризі 18 березня 1921 р. визнав Українську Соціалістичну Радянську Республіку. Йому це було вигідно, бо залишало за ним Холмщину з Підляшшям, західну Волинь, західне Полісся. Остаточне не була вирішена доля Галичини. Східна Волинь відійшла до Радянської Росії. Польща визнавала УСРР.

У Ризькому договорі було обумовлено заборону перебувати на території Польщі антибільшовицьких організацій.

У цей час український уряд мав свій центр на території Польщі - у Тарнові. Після

Ризької мирної угоди уряд УНР міг провадити свою діяльність на терені Польщі лише нелегально. У 1920-1922 рр. його очолювали В. Прокопович, П. Пилипчук, А. Лівницький. Польський Уряд складався тоді з націонал-демократів і намагався унеможливити діяльність українського державного центру в еміграції в Польщі.

У цьому питанні потрібно також звернути увагу на завершальний етап боротьби за владу між більшовиками й білогвардійцями, що відбувся на території України - війну з Врангелем.

Відступаючий корпус денікінського генерала Я. Слащова в районі Перекопу відбив усі спроби радянських військ з ходу увійти в Крим. Півострів став своєрідною фортецею, в якій керівники “білого руху” дістали змогу перегрупувати сили, з тим щоб продовжити боротьбу з більшовиками. У лютому 1920 р. кораблі Антанти евакуювали в Крим білогвардійські війська з Одеси, а в березні - з Новоросійська. Після відставки А. Денікіна (у квітні 1920 р.) кримське угруповання очолив командир Кавказького корпусу П. Врангель. Від Антанти він дістав найсучасніші види озброєння, в тому числі танки й літаки.

Коли почалася радянсько-польська війна, Врангель ударив по 13-й армії Р. Ейдемана, яка прикривала вихід з Криму. В районі Перекопа і Каховки розгорнулися тяжкі бої. Війська Ейдемана надійно закріпилися на правому березі Дніпра.

У червні англійські кораблі перевезли в Крим з Кубані до 40 тис. денікінців. Це поповнення істотно посилило військо Врангеля, і йому вдалося захопити Олександрівськ.

З липня 13-а радянська армія почала одержувати поповнення з внутрішніх округів. Їй на допомогу було створено 2-у Кінну армію під командуванням Ф. Миронова, що дозволило взяти назад Олександрівськ і надійно утримувати Каховський плацдарм. У середині серпня Врангель знову зайняв Олександрівськ, Синельникове і став загрожувати Катеринославу. Проте за відсутністю резервів закріпити успіх йому не вдалося.

Реввійська рада РСФРР об'єднала війська, що діяли проти Врангеля, в окремий Південний фронт на чолі з М. Фрунзе. На базі переведених із-за Волги частин сформували ще одну, 6-у армію. У жовтні, коли припинилася війна з Польщею, до складу Південного фронту увійшла 1-а Кінна армія. Створивши величезну перевагу в силах, Фрунзе ударив з Каховського плацдарму. Під загрозою оточення білогвардійці відступили й сховалися за укріпленням Перекопського перешийка. Ціною чималих втрат радянському командуванню вдалося прорвати оборону і увірватися в Крим. Після цього Врангель опору не чинив, але капітулювати відмовився. Рештки його армій поспішно добиралися до найближчого порту і морським шляхом евакуювалися до Туреччини. 17 листопада війська Фрунзе зайняли останній населений пункт півострова - Ялту.

Тема 10. ВСТАНОВЛЕННЯ Й УТВЕРДЖЕННЯ РАДЯНСЬКОГО ТОТАЛІТАРНОГО РЕЖИМУ (1921 – 1939 рр.).

1. Відбудова народного господарства України на засадах непу.
2. Україна в складі СРСР. Національна політика більшовиків в Україні.
3. Індустріалізація в Україні та її результати.
4. Примусова колективізація сільського господарства. Голодомор 1932-1933 рр.
5. Суспільно-політичне життя в Україні. Масові репресії у 30-ті роки.

Ключові слова: Оренда, буржуазний націоналізм, валова продукція, волобуєвщина, геноцид, голодомор, госпрозрахунок, громадянська війна, індустріалізація, інфляція, колективізація, консолідація, Конституція, кооперація, коренізація, «культурна революція», нова економічна політика (НЕП), «ножиці цін», політика воєнного комунізму, план ГОЕЛРО, прод розкладка, продподаток, п'ятирічка, репресії, Союз Радянських Соціалістичних Республік (СРСР), суцільна колективізація, товарний голод, тоталітаризм, трести, українізація, фінансова криза.

Після закінчення громадянської війни Україна перебувала у складному соціально-економічному й політичному становищі. Поза її межами залишалася значна частина земель, які раніше належали Австро-Угорщині. Польщі відійшла Східна Галичина, Румунії - Північна Буковина, Чехословаччині - Закарпатська Україна. В результаті радянсько-польської війни (1920-1921 рр.) у складі Польщі залишалася частина українських земель, які раніше перебували у межах російських кордонів. Ці землі разом зі Східною Галичиною утворили новий регіон - Західну Україну (сучасні Львівська, Івано-Франківська, Тернопільська, Волинська і Рівненська області). У 1918 році Румунія загарбала Бессарабію.

1. Відбудова народного господарства України на засадах Непу.

По закінченні громадянської війни та інтервенції було створено умови для переходу до мирного будівництва. Політика “воєнного комунізму”, яка застосовувалась під час громадянської війни, не могла бути прийнятною в умовах мирного будівництва. Відмова від “воєнного комунізму” пов'язана з рішеннями X з'їзду РКП(б), який відбувся в березні 1921 р. і ухвалив замінити продрозверстку продподатком. Це був перший і найважливіший крок до нової економічної політики (НЕП).

Безпосередньо участь у розробці нової економічної політики брали голова ВУЦВК Г.І. Петровський та голова Раднаркому України Х.І. Раковський.

В Україні перехід до НЕПу розпочався майже відразу після прийняття рішень у Москві. Надзвичайна сесія ВУЦВК 27 березня 1921 року ухвалила закон про заміну розверстки податком. Згідно декрету РНК УРСР від 29 березня розмір продподатку з урожаю 1921 року визначався більш ніж на 40 млн. пудів менше встановленої раніше розверстки у 160 млн. пудів. Селяни, які виконали продрозверстку з урожаю 1920 року, могли вільно продавати решту своєї продукції.

Продподаток доводився до селян заздалегідь - до початку польових робіт. Таким чином,

на відміну від продрозверстки він став виконувати функцію економічного стимулу: при незмінному його розмірі збільшення виробництва забезпечувало зростання доходів селян. Крім того, розвивався кооперативний рух, дозволялася оренда земель.

Однак, широко розрекламований перехід до НЕПу в 1921 р. відбувався досить болісно і тільки під тиском очевидних реальностей господарського життя в українському селі. У сільську місцевість НЕП прийшов у кінці 1921 - на початку 1922 р. Але голод, який охопив південні райони України в 1922 р., відсунув ще на рік-півтора нормалізацію обстановки в сільському господарстві України.

У місті перехід до НЕПу відбувався швидше. Було дозволено приватну торгівлю. У приватні руки передано значну кількість дрібних і частково середніх підприємств, відновила свою діяльність споживча та інші види кооперації.

В умовах НЕПу було ліквідовано трудову повинність і розформовано трудові армії, здійснено грошову реформу, замінено натуральну заробітну плату грошовою, дозволено вільний продаж товарів широкого вжитку замість їх централізованого розподілу за картками. Період нової економічної політики - це період інтенсивного розвитку нового суспільства. Адміністративна система, що утвердилася після 1929 року, ніколи не знала такого швидкого й багатогранного розвитку, яким за всіма параметрами був період 20-х років. Однак, доки політична влада була в руках більшовиків, а великі підприємства, банки, транспорт, зовнішня торгівля залишалися державними, керівництво держави було в змозі тримати під контролем і регулювати розвиток капіталістичних відносин.

Після смерті Леніна (1924 р.) до влади прийшли прихильники найбрутальніших форм тоталітаризму на чолі з Й. Сталіним. Однак енергія НЕПу ще тривала. Звільнена від жорстокого адміністрування, бурхливо розвивалася кооперація. Долалася інфляція, випущено в обіг червінець. Зв'язок державної промисловості з селянським виробником здійснювався шляхом посилення ролі ринку. Зростала мережа бірж, ярмарків. За кілька років виробничий потенціал колишньої імперії досяг довоєнного рівня.

2. Україна в складі СРСР. Національна політика більшовиків в Україні.

Після завершення громадянської війни Українська РСР, як і інші радянські республіки, що виникли після розпаду Російської імперії, стала юридично незалежною державою. Вона мала свою власну конституцію, органи державної влади і управління, видавала закони.

Однак державний суверенітет УРСР був достатньо обмеженим, оскільки всі радянські республіки мали спільне політичне керівництво. Правлячою була більшовицька партія в особі РКП(б). Її місцеві республіканські організації автономії не мали. В умовах однопартійності РКП(б) перестала бути звичайною політичною партією. Вона підмінила представницькі органи в суспільстві.

Одним з важливіших політичних завдань більшовицького керівництва була дальша

інтеграція радянських республік. Ще 1 червня 1919 р. Всеросійський Центральний Виконавчий Комітет за участю представників України, Литви, Латвії, Білорусії прийняв рішення про створення єдиного воєнного союзу. Тоді ж були зроблені перші кроки до юридичного оформлення федерації радянських республік.

Необхідно підкреслити, що пошук форм національно-державного будівництва проходив в умовах гострих дискусій, зіткнення різних думок. Леніну і прихильникам більш гнучкої і поміркованої лінії в національній політиці довелося долати прямолінійну сталінську концепцію “автономізації”, яка відкидала “гру в республіки” і передбачала відверту інтеграцію всіх республік у складі Російської Федерації. ЦК КП(б)У не встиг провести спеціального обговорення сталінського проекту автономізації, але група українських комуністів на чолі зі своїм лідером Х. Раковським висловили рішучу незгоду з цим планом. В листі до ЦК РКП(б) й особисто до Сталіна він обстоював думку про необхідність розширення компетенції центральних органів республік у галузі зовнішньої політики і народного господарства, застерігав від надмірної централізації, вважав найголовнішим завданням вироблення централізованої, але федеративної системи управління, в якій були б захищені інтереси республік, які б користувалися повною автономією. Так само питання вдосконалення відносин республік з РСФСР було піднято в Білорусії, Грузії, Вірменії та Азербайджані.

30 грудня 1922 р. I Всесоюзний з'їзд рад проголосив створення єдиної союзної держави - Союзу Радянських Соціалістичних Республік, до складу якої увійшли Росія, Україна, Білорусія, Закавказька федерація у складі Грузії, Вірменії та Азербайджану. Він затвердив декларацію про утворення СРСР і союзний договір. Було обрано склад ЦВК СРСР, у тому числі чотирьох голів ЦВК, від України - Г. Петровського. Завершення оформлення СРСР було пов'язано з прийняттям Конституції (31 січня 1924 р.), в якій законодавчо закріплювалося входження республік до складу СРСР. Так завершився процес утворення багатонаціональної союзної, а по суті унітарної держави, яка протягом майже 70 років свого існування пройшла складний, суперечливий та трагічний шлях в історії народів, що її населяли.

Зрозуміло, що українізація не зводилася лише до вивчення й впровадження української мови. Вона, безумовно, пов'язувалася з розвитком економіки і культури України, широким висуванням працівників-українців на роботу до різних установ та організацій, зміцненням органів влади шляхом залучення до управління робітників і селян, з боротьбою проти бюрократичних і міщанських елементів. Унаслідок цього вона була одним з найважливіших заходів зміцнення суспільства, наближення державного апарату до населення, зміцнення радянської держави. Активні прихильники українізації займали все більше місця в більшовицькій адміністрації України, серед них - О. Шумський, О. Грицько, М. Скрипник, В. Чубар, В. Затонський та ін. З посиленням українізації набувала дедалі більшого впливу в суспільному житті націонал- комуністична течія. Її представники щиро вірили у можливість

поєднання доктрин більшовизму з процесами національно-культурного відродження. Найбільш яскравими представниками цієї течії в Україні були відомий письменник М. Хвильовий і економіст П. Волобуєв.

У 20-ті роки бурхливо розвивалася культура представників інших національностей, що проживали на території республіки. Адже всередині 20-х років 80% населення республіки становили українці, 20 % — представники інших національностей. Тому багато уваги приділялося створенню необхідних політичних та економічних умов для всебічного культурного та духовного розвитку національних меншин.

У місцевостях, де проживали більш-менш компактні маси представників національних меншин, створювалися національні адміністративно-територіальні одиниці - німецькі, російські, польські, єврейські, болгарські тощо. Національні райони були розміщені в основному на Харківщині, Запоріжжі, Луганщині, Одещині, Херсонщині, Криворіжжі, Маріупольщині, Волині, у Донбасі. 1927 року в Україні був 21 національний район: 9 російських, 7 німецьких, 3 болгарських, 1 польський, 1 єврейський. Відповідними національними мовами функціонували сотні шкіл і факультетів у різних навчальних закладах, бібліотек, хат-читалень, десятки клубів.

У здійсненні такої важливої і складної справи, як українізація, безперечно, не могло не бути певних труднощів, а то й помилок. Вони проявлялись у ставленні до темпів українізації, ролі у ній комуністів-українців тощо. В Україні слухняним провідником сталінської національної політики був Л.М. Каганович, якого у 1925 році обрали на посаду генерального секретаря ЦК КП(б)У. Спираючись на офіційну підтримку Сталіна, він під виглядом боротьби з націоналізмом шельмував авторитетних партійних і радянських працівників. Наприклад, погляди О. Шумського були розцінені як “націоналістичний ухил”, хоча це не відповідало дійсності. Зрештою О.Я. Шумський був знятий з посади наркома освіти України.

Поступово пошуки націоналістичних ухилів й інших ворожих діянь набули масового характеру. Вістря цієї боротьби на початку 30-х років було спрямовано проти М.О. Скрипника - члена партії з 1897 р., заступника Голови Раднаркому України, члена Виконкому Комуністичного Інтернаціоналу. 7 липня 1933 р. М.О. Скрипник заподіяв собі смерть.

Під тиском Сталіна та його оточення українізація стала розглядатися як прояв націоналізму. Відтак, проти неї розгорнулася боротьба. Отже, адміністративно-командна система, яка складалась у країні, повністю ігнорувала інтереси національного розвитку народів, вимагала необмеженої централізації влади і всіх її структур, уніфікації усіх сторін суспільного життя. Україна все більше втрачала ознаки навіть обмеженого суверенітету.

3. Індустріалізація в Україні та її результати.

Перехід до НЕПу не призвів до подолання “воєнно-комуністичних” уявлень про методи господарювання і шляхи суспільного розвитку.

Сталінському керівництву ближчим був не неп, а “воєнно-комуністичні” методи, спрямовані на неухильне знищення приватної власності, товарного обігу, багатокладності, демократії тощо. XIV з’їзд партії більшовиків у грудні 1925 р. проголосив курс на індустріалізацію країни. В грудні 1927 р. було проголошено пріоритет державного плану над ринком, прийняті директиви для складання першого п’ятирічного плану.

Ці рішення підвели підсумок великої наукової та практичної роботи, гарячих дискусій і гострої політичної боротьби навколо основних питань соціально-економічної політики на етапі індустріалізації. Основні закономірності промислового розвитку УРСР після переходу до індустріалізації не відрізнялися від загальносоюзних. Буквально вся економіка України була підпорядкована центральним органам влади. Планом індустріалізації передбачалося зведення у країні 3,5 десятка будов вартістю понад 100 млн. крб. кожна. Із них в Україні побудували 12 об’єктів, у тому числі сім новобудов - Запоріжсталь, Криворіжсталь, Азовсталь, Дніпрогес, Дніпроалюмінбуд, Краматорськмашбуд і Харківський тракторний завод. Серед реконструйованих об’єктів гігантами були чотири металургійні заводи - Дніпродзержинський, Дніпропетровський, Комунарський, Макіївський і Луганський паровозобудівний завод.

В основному новобудови створювалися у Донбасі, Придніпров’ї та в окремих великих містах - Харкові, Києві, Одесі. Індустріалізація практично не торкнулася Полісся.

Виникли нові галузі у харчовій промисловості - маргарина, молочна, маслоробна, комбікормова, хлібопекарська. У цукровій промисловості планом першої п’ятирічки передбачалося будівництво 11 нових підприємств. Однак згодом виявилося, що сільське господарство не зможе забезпечити сировиною такий приріст потужностей. Тому було побудовано лише три заводи.

У республіці практично заново створювалася легка промисловість. У Києві, Харкові та Дніпропетровську виникли три великі взуттєві фабрики з конвеєрним виробництвом. У Києві, Харкові і Одесі були побудовані трикотажні фабрики. Однак попит постійно випереджав виробництво товарів народного споживання. Розгортання легкої промисловості відставало від важкої індустрії.

В період індустріалізації великих масштабів набувало соціалістичне змагання, яке наприкінці 20-х років перетворилося на масове - ударницький рух*. Перший договір про соціалістичне змагання був укладений між шахтами “Центральна” і “Північна” тресту “Артемвугілля” 31 січня 1929 року. Народився лозунг “П’ятирічку - за чотири роки!”. А 20 січня 1929 р. газета “Правда” опублікувала статтю Леніна “як організувати змагання?”, написану ще в грудні 1917 р. Організація змагання покладалася на профспілки, а загальне керівництво ним - на партію. Партійні ж організації дістали завдання - “підняти маси”. Потім почали народжуватися, мов гриби після дощу, зустрічні плани, ізотовський рух, рух за

зниження витрат виробництва у промисловості, стахановський рух, рух багатOVERстатників. Індустріалізація викликала істотні зміни у структурі народного господарства країни в цілому, і України зокрема. У загальній продукції народного господарства змінилося співвідношення між промисловістю й сільським господарством. У республіці обсяг продукції машинобудування й металообробки зріс протягом 1927-1937 років більше ніж удвічі. За виробництвом металу і машин Українська СРР йшла попереду Франції та Італії, наздоганяла Англію. Таким чином, довоєнні п'ятирічки вивели Україну на якісно новий рівень економічного розвитку. Аграрний характер економіки України залишився у минулому. На карті Європи з'явилася індустріальна Україна.

4. Примусова колективізація сільського господарства. Голодомор 1932-1933 рр.

У другій половині 20-х років хід соціально-економічного розвитку країни актуалізував проблему підвищення ефективності сільськогосподарського виробництва. XV з'їзд ВКП(б) у грудні 1927 р. поставив завдання поступового переходу на основі кооперування від розпоршених селянських господарств до великого сільськогосподарського виробництва. Йшлося про охоплення селян формами сільськогосподарської кооперації. Ні темпи, ні строки не встановлювалися. Передбачалося проведення цілого ряду економічних і політичних заходів, що створювали умови для залучення селян до колективного господарювання. Збільшувалося кредитування й фінансування колективних господарств, посилювалася планово регулююча роль держави.

XVI конференція ВКП(б) визнала за необхідне на кінець першої п'ятирічки об'єднати у колгоспах 18-20% господарств, а всіма формами кооперації охопити 85%.

Необхідно звернути увагу на те, що до грудня 1927 р. відносно селянства проводився курс на розвиток ефективності сільськогосподарського виробництва в умовах непу без забігання вперед, тобто в основному враховувалися об'єктивні вимоги життя. Але селянство було не задоволене “ножицями цін”. Відмовляючись придбати необхідні промислові товари по завищених цінах, вони відмовлялися здавати хліб державі за не вигідними цінами і приховували свою продукцію. Узимку 1927/28 року селяни практично припинили підвіз хліба та інших продуктів на ринки. У країні спалахнула хлібозаготівельна криза. Узимку 1928/29 року вона повторилася. Крім причин, пов'язаних з необґрунтовано форсованими темпами індустріалізації, вона була зумовлена неврожайми в основних житницях країни - в Україні та на Північному Кавказі.

Розпочавши кампанію “суцільної” колективізації, Сталіну необхідно було подолати опір найбільш економічно сильного прошарку селянства, який був і політично небезпечним для радянської влади. Саме на це і була спрямована так звана політика ліквідації куркульства як

класу. Разом з тим до категорії куркулів часто потрапляли середняки, які не бажали вступати до колгоспу.

Для здійснення своєї політики сталінський режим спрямував на село десятки т.зв. активістів, які мусили заганяти селян в колгоспи, займатися реквізиціями. Село охопила хвиля адміністративного свавілля і насильства. Тих, хто не хотів вступати до колгоспу, оголошували куркулем або підкуркулем з усіма наслідками - позбавленням виборчих прав і розкуркуленням. Це торкнулося мільйонів людей. Примусово усупільнювалися хати, дрібна худоба, свійська птиця тощо. Це, зрозуміло, викликало незадоволення селян.

Насильницьке утвердження колгоспного ладу призвело до фактичного закріпачення селянства, позбавлення його елементарних громадянських прав, а також спричинило до різкого зниження зацікавленості селянина у результатах своєї праці, падіння продуктивності сільського господарства. Україні, яка мала давню традицію приватного землеволодіння, було штучно нав'язано модифікацію общинного землекористування, яка і досі позначається на розвитку села.

Колективізація призвела на початку 30-х років до кризи сільськогосподарського виробництва. Одним з найважливіших її підсумків став голод 1932-1933 років.

Головна причина голодомору пов'язана з продрозверсткою. Понад піввіку, аж до грудня 1987 р., тема голоду 1932-1933 років була закритою для вітчизняних істориків. Сьогодні в їх розпорядженні численні публікації - документи, спогади, статті, монографії, документальні фільми тощо.

Трагедія голоду охопила Україну в 1933-му році, хоча її ознаки з'явилися вже в 1932 р. Але влітку цього року голод в Україні вдалося зупинити. Хлібозаготівлі з урожаю 1932 р. йшли важче, ніж будь-коли. В цій ситуації Сталін відрядив в основні хлібовиробні регіони СРСР надзвичайні заготівельні комісії на чолі зі своїми найближчими співробітниками. В Україні комісію очолив В. Молотов.

З 1 листопада 1932 по 1 лютого 1933 р. молотовська комісія вилучила в колгоспах 73,2 млн. пудів хліба, серед одноосібників - 13,8 млн. пудів, у радгоспів - 17, 6 млн. пудів. Всього заготівлі з урожаю 1931 р. дали 440,4 млн. пудів. Хлібозаготівлі з урожаю 1931 р. послужили безпосередньою причиною голоду в Україні в першій половині 1932 р.

Проте голодомор 1932-1933 рр. своєю безпосередньою причиною має не тільки цілковиту конфіскацію основного продукту харчування - хліба. Держава санкціонувала проведення масових обшуків із негайною конфіскацією запасів хліба, м'яса, картоплі, сухарів, сала, солінь, фруктової сушні, цибулі тощо. Забирали все продовольство, приготовлене на зиму та весну. В цей час в українському селі уже лютував голод. Сталін же поставився до голодомору як до неіснуючого явища. В партійних документах слово "голод" не згадувалося взагалі. Завіса мовчання виключала всі спроби допомоги з боку міжнародної громадськості.

Смертність від голоду спалахнула вже першого місяця роботи молотовської комісії. З весни 1933 р. вона стала масовою. Майже всюди органи ДПУ реєстрували випадки людоджерства. Прагнучи врятувати своїх дітей, селяни везли їх у міста й залишали там.

Аналіз даних демографічної статистики 30-х рр. свідчить про те, що прямі втрати населення України від голоду 1932 р. становили близько 150 тис. чол. У 1933 р., після конфіскації продовольчих запасів, смертність набула масштабів голодомору. Голодною смертю загинуло від 3 до 3,5 млн. чоловік. Народжуваність у голодні роки знизилася на порядок. Повні демографічні втрати в УСРР сягали за 1932-1934 рр. 5 млн. чоловік.

До 1937 року колективізація завершилася. 96,1% селянських господарств і 99,7% посівної площі були колективними.

5. Суспільно-політичне життя в Україні. Масові репресії в 30-ті роки.

У ході здійснення індустріалізації і колективізації Сталін покінчив з опозицією в партії, повністю підпорядкувавши їй своїй особистій диктатурі. ВКП(б) стала слухняним знаряддям утвердження сталінської тоталітарної* системи в СРСР. Тоталітарний режим, що сформувався в СРСР у 30-х роках, був покликаний не тільки контролювати, а й спрямовувати суспільні процеси.

Про зміцнення тоталітаризму в Україні у 20-30 роках свідчать такі тенденції та процеси:

1) Утвердження комуністичної форми тоталітарної ідеології. Це утвердження йшло через усунення та поступове знищення Релігії, Віри та Церкви як однієї з фундаментальних основ суспільства та держави. Так, два великих центри православ'я - храм Хреста Спасителя у Москві і Свято-Успенський Собор у Києві - були знищені відповідно у 1936 р. і 1941 р. У 1930 р. внаслідок "організаційних заходів" припинила своє існування автокефальна православна церква.

2) Монополізація влади більшовицькою партією в країні. Влада безцеремонно усувала з політичної арени партії - конкуренти. Так, у 1925 р. змушена була піти з політичної арени остання партія - Українська комуністична партія.

Конституція СРСР 1936 р. вперше законодавчо закріпила положення про керівну і спрямовуючу роль комуністичної партії. Відбулося зрощення правлячої партії з державним апаратом.

Встановлення жорсткого контролю держави над суспільним життям. Держава тримала під контролем профспілки, комсомол, громадські організації. З боку партійно-державного апарату була також встановлена монополія над всією економікою країни. В СРСР утворюється командно-адміністративна система як певна форма організації суспільства і відповідний тип управління. Командна економіка стала фундаментом тоталітаризму в СРСР. Невід'ємною частиною тоталітарного режиму був репресивний апарат. Створений в

особі ЧК-ВЧК-ДПУ-ОДПУ, а з 1934 р. - НКВС (народний комісаріат внутрішніх справ) ліквідував опозицію та інакомислення в партії та країні, тримав під жорстким контролем весь хід суспільних процесів у державі.

Одним із перших кроків до масового терору навесні 1928 р стала, так звана, “шахтинська справа”. Згідно з офіційними повідомленнями було “викрито” велику “шкідницьку” організацію, яка складалася з вороже настроєних технічної інтелігенції та білогвардійців. А влітку 1928 р. серед “шахтинців” опиняться й керівники промисловості України, які будуть звинувачені у створенні “Харківського центру” для керівництва “шкідництвом”.

Після цього розпочалася цілеспрямована боротьба проти кадрів української національної інтелігенції. У вересні 1929 р. відбулися арешти ряду українських діячів науки, культури. Розпочалися “чистки” багатьох українських наукових, освітніх і культурних закладів. Жертвами репресій стали найяскравіші постаті українського національного відродження - С. Єфремов, В. Чехівський, М. Слабченко, М. Хвильовий, Л. Курбас. Так, в Академії наук України, за неповними даними, було репресовано 250 осіб, із них 19 академіків.

Вістря репресій були застосовані і проти армії. Їх жертвами стали і сама партія, і тоталітарна держава. У 1937 р. з 11 членів Політбюро ЦК загинули 10 осіб. Живим залишився тільки Г.І. Петровський. До червня 1938 р. було заарештовано 17 членів українського радянського уряду.

Отже, головними наслідками суспільно-політичних процесів та масових репресій у 20-30-х роках в Україні стали: утвердження Радянської влади, зміцнення тоталітаризму, остаточне втягнення республіки в орбіту загальносоюзних процесів в області економіки, політики, культури.

Тема 11. УКРАЇНА В РОКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (1939—1945 рр.).

1. Українське питання в Європейській політиці напередодні Другої світової війни. Возз'єднання українських земель у складі єдиної держави.
2. Напад фашистської Німеччини на СРСР. Встановлення окупаційного режиму в Україні.
3. Рух Опору на окупованій території України.
4. Визволення України від фашистських загарбників. Внесок українського народу в розгром гітлерівської Німеччини та її сателітів.

Ключові слова: Агресія, армія, Велика Вітчизняна війна, геополітика, депортація, Друга світова війна, дивізія, експансія, нацизм, націоналізм, Мюнхенська змова, пакт Молотова - Ріббентропа, план «Барбаросса», план «Ост», окупаційний режим, Організація українських націоналістів (ОУН), партизани, партизанські рейди, підпільна організація, Українська повстанська армія (УПА), унітарна держава, фашизм, шовінізм.

1. Українське питання в Європейській політиці напередодні Другої світової війни. Возз'єднання українських земель у складі єдиної держави

Напередодні Другої світової війни українська етнічна територія належала чотирьом державам: більша, східна її частина, під назвою УРСР перебувала у складі СРСР; Східна Галичина, Західна Волинь, Закерзоння (Лемківщина, Підляшшя, Холмщина) - у складі Польщі; Закарпаття - у складі Чехословаччини (з березня 1939 р. окуповане Угорщиною), Північна Буковина, Північна Бессарабія та Південна Бессарабія - у складі Румунії. Усі чотири держави мали різний соціально-економічний устрій, що було важливим дестабілізуючим фактором політичного життя Європи, який робив українське питання клубком серйозних суперечностей.

Німецькі імперіалісти вбачали в Україні вигідний плацдарм для проведення агресивної східноазіатської політики: загарбана Україна відкривала найкоротший шлях із Європи в Індію.

Уряди Англії і Франції для відведення від себе загрози агресії та спрямування її на схід, з метою зштовхування нацизму з більшовизмом, 29-30 вересня 1938 р пішли на так звану Мюнхенську змову, яка поклала початок руйнації Чехословацької держави. Чехословаччина в цей період стала центром політичних подій, а питання про подальшу долю Закарпаття - однією з головних складових цієї проблеми.

На перший план політичних інтриг висувається Закарпаття, а виконавцем планів Гітлера стає Угорщина.

2 листопада 1938 р. на основі рішень так званого Віденського арбітражу міністри закордонних справ Німеччини та Італії віддали Угорщині значну частину Закарпаття з містами Ужгород, Мукачеве, Берегове, відторгнувши їх від Чехословаччини.

Водночас Чехословацький уряд офіційно надав автономію і визнав автономний уряд Карпатської України, столицею якої стало м. Хуст. Для захисту державної незалежності було створено збройні сили Карпатської України - «Карпатську січ».

15 березня 1939 року сейм Карпатської України розпочав роботу. Він офіційно проголосив її незалежність, обрав президентом А. Волошина, прийняв конституційний закон із восьми статей, де законодавчо були закріплені синьо-жовтий прапор, герб із зображенням

тризуба, національний гімн “Ще не вмерла Україна”. Українську мову було проголошено державною.

Увечері 15 березня 1939 р. угорці активізували наступальні дії. Цього ж дня фашистська Німеччина захопила Чехію. Через три дні Угорщина окупувала Карпатську Україну. Словаччина стає самостійною державою під протекторатом фашистської Німеччини.

У березні 1939 р. у Москві відбулись переговори між представниками СРСР, Англії і Франції про створення системи колективної безпеки у Європі проти країни-агресора - Німеччини.

Знаючи про ці переговори, Гітлер вирішив за будь-яку ціну запобігти зближенню СРСР із західними державами. Він декларував СРСР значні територіальні поступки, в тому числі і за рахунок українських етнічних земель. Радянському Союзу були передані Прибалтика, Бессарабія, Східна Польща та частина українських етнічних земель.

23 серпня 1939 р. до Москви прибув міністр закордонних справ Німеччини І. фон Ріббентроп. У той же день було підписано радянсько-німецький договір про ненапад (“пакт Ріббентропа - Молотова”). До договору додавався таємний протокол про поділ сфер впливу у Східній Європі. В радянській сфері впливу перебували Естонія, Латвія, Фінляндія, Бессарабія, у німецькій - Литва. Стосовно ж Польщі зазначалось, що СРСР зацікавлений у її білоруських та українських землях, а також у території Люблінського й частини Варшавського воєводств.

1 вересня 1939 р. Німеччина напала на Польщу, чим розпочала II світову війну. Ця подія докорінно змінила політичні відносини в Європі.

17 вересня 1939 р. Червона армія перетнула радянсько-польський кордон і увійшла на територію південно-східної Польщі - Західної України. Було офіційно заявлено, що радянські війська мають запобігти фашистській окупації, допомогти братам українцям і білорусам.

28 вересня 1939 р. І. фон Ріббентроп вдруге прибув до Москви. Між Німеччиною та СРСР були підписані “Договір про дружбу і державний кордон” і два таємні протоколи до нього, що закріпили територіальний розподіл Польщі.

Останні події створили сприятливі умови для об’єднання народу Західної та Східної України.

1. листопада 1939 р. Верховна Рада СРСР ухвалила Закон про включення Західної України до складу СРСР і возз’єднання її з УРСР. 14 листопада 1939 р. Верховна Рада УРСР ухвалила Закон про прийняття Західної України до складу УРСР.

2. серпня 1940 р. сьома сесія Верховної Ради СРСР включила заселені, переважно, українцями Північну Буковину і Південну Бессарабію до складу УРСР.

В основі суспільно-економічних перетворень у західних областях України лежала радянізація. У цілому зміни, що там відбулися, мали суперечливий характер.

2. Напад фашистської Німеччини на СРСР.

Встановлення окупаційного режиму в Україні

22 червня 1941 р. о четвертій годині ранку фашистська Німеччина без оголошення війни напала на Радянський Союз. Сконцентровані в мобільні угруповання “Північ”, “Центр” і “Південь” німецькі армії швидко просувалися на Ленінград, Москву та Київ. Український напрямок для Гітлера був одним із головних.

Німецьке командування націлило на територію України групу армій “Південь” на чолі з фельдмаршалом Г. фон Рундштедтом. Напад розпочався з масового бомбардування літаками люфтваффе (німецький військово-повітряний флот) міст Київ, Львів, Житомир, Одеса. Німецька група армій включала в себе 57 дивізій загальною кількістю 300 тис. вояків. Групі німецьких армій “Південь” протистояли війська Київського особливого і Одеського військових округів. Та через невідповідність до оборонної війни і некваліфіковане керівництво, радянські війська не змогли відбити ворожий удар. Тільки в перший день війни противник знищив майже 1200 літаків. Радянські військово-повітряні сили були виведені з ладу.

За три тижні війни радянські війська зазнали колосальних втрат: 28 радянських дивізій було повністю розгромлено, а ще 72 дивізії втратили понад 50% особового складу, тобто 3/5 війська (815 700 чол.), що перебували у західних округах, 4013 літаків, 11783 танків, 21 500 гармат і мінометів.

Основними причинами поразки Червоної армії на початку війни були: загальні політичні прорахунки і військово-стратегічні помилки радянського керівництва в оцінці воєнно-політичної обстановки; переоцінка значення радянсько-німецьких договорів 1939 р.; раптовість агресії (проте слід зазначити, що несподіванкою цей напад, швидше, був для народу, ніж для керівництва країни); матеріальна невідповідність до війни; незавершеність процесу переозброєння СРСР; розпорошення сил Червоної армії на кордонах; масові репресії в 30-х роках проти армійського командного складу та ін.

11 липня 1941 р., коли німецьким військам вдалося прорвати рубіж у центрі Новоград-Волинського району і вийти на підступи до Києва, почалася оборона столиці України, яка тривала понад два місяці. 19 вересня 1941 р. фашисти увійшли до Києва.

Велике стратегічне і політичне значення мала оборона Одеси, що тривала 73 дні. Гітлерівці втратили тут майже 160 тис., в основному, румунських солдатів і офіцерів. На початку жовтня Червона армія змушена була залишити Одесу і вести оборонні бої на Кримському півострові. З жовтня 1941 р. до липня 1942 р. відбувалась героїчна оборона Севастополя - бази чорноморського флоту. За цей період ворог втратив майже 300 тис. солдатів, що більше ніж втрати вермахту у всій Європі, Північній Африці та Атлантиці від 1 вересня 1939 р. до 22 червня 1941 р. І все ж 4 липня 1942 р. місто було захоплене фашистами.

Катастрофічними поразками завершилися наступи Червоної Армії на Харківському та Донбаському напрямках.

22 липня 1942 р., після захоплення гітлерівцями м. Свердловська Ворошиловградської області, вся територія України була остаточно окупована.

Нацисти не визнавали за Україною права на державне існування.

Встановлення “нового порядку” на окупованих територіях здійснювалося за розрахунком на 30 років планом “Ост”, що передбачав знищення місцевого населення з метою звільнення українських земель для німецьких колоністів. Частину населення передбачалося депортувати на примусові роботи до Німеччини.

Фашистський окупаційний режим в Україні мав виконати три основні завдання:

- забезпечити продовольством, матеріальними і людськими ресурсами потреби фашистської воєнної машини;
- вивільнити від українського населення шляхом фізичного знищення, депортацій та вивезення на роботу до Німеччини “лебенсрауму” (“життєвого простору”) для арійської раси;
- сприяти колонізації значної частини окупованих земель, заселенню українських територій німецькими переселенцями.

Пограбування України відбувалося з німецькою педантичністю. Від початку окупації до березня 1944 р. з України було вивезено 9,2 млн. т. зерна, 622 тис. т. м'яса та мільйони тонн інших продуктів, для перевезення яких було задіяно 1418 тис. вагонів. Відбувалося масове пограбування окупантами устаткування заводів, фабрик, сировини, сільськогосподарської продукції і навіть чорнозему. До Німеччини вивезли понад 40 тис. найцінніших творів мистецтва, історичних реліквій, колекцій. На примусові роботи з України було вивезено 2,4 млн. осіб, головним чином молоді. Частину населення було ліквідовано у концтаборах і місцях масового знищення. На території України було 50 гетто, 180 концентраційних таборів, 250 місць масового знищення (Бабин Яр, Биківня - страчено в обох близько 250 тис. євреїв, циган, українців, росіян). Загальна кількість розстріляного гітлерівцями населення становила 3 млн. 898 тис. У таборах військовополонених загинуло 1 млн. 366 тис. осіб. Було зруйновано 16 тис. підприємств, пограбовано 25 тис. колгоспів, тощо.

Під час окупації населення України скоротилося на 13,6 млн. осіб.

3. Рух Опору на окупованій території України.

Із перших місяців окупації України ворог відчував величезну силу народного опору. Почали створюватись партизанські загони та антифашистське підпілля.

У червні 1942 р. було створено Український штаб партизанського руху, що став керівним органом збройної боротьби партизанів проти німецько-фашистських загарбників.

Майже всі північні райони Сумщини і Чернігівщини, перебували під партизанським контролем. Наприкінці 1942 р. у тилу ворога діяли великі, добре озброєні й керовані з центру

з'єднання під командуванням О. Федорова, С. Ковпака, О. Сабурова, М. Наумова, С. Руднева та інші.

Роль “третьої сили” в умовах окупаційного режиму намагалася відігравати Організація українських націоналістів, яку було створено в січні 1929 р. на з'їзді у Відні на чолі з Є. Коновальцем. Після його вбивства у 1938 р. ОУН очолив А. Мельник. У 1940 р. ОУН розкололася на два крила: ОУН-М - мельниківці, поміркована частина націоналістів та ОУН-Б - бандерівці, революційне крило. Мельниківці відкрито стали додатком окупаційного апарату й сприяли створенню дивізії СС “Галичина” для допомоги фашистам. Бандерівці, зрозумівши, що Німеччина розглядає Україну лише як колонію, почали створювати власні збройні сили - Українську повстанську армію (УПА), метою якої була боротьба за незалежну соборну Україну.

УПА контролювала частину Волині, Полісся та Галичини. Ця армія налічувала у 1943 - 1944 рр. 30-40 тис. бійців, у 1944 - 1945 рр. 20 - 25 тис. Головнокомандуючим УПА було призначено Романа Шухевича (Тарас Чупринка).

Загони УПА виникли в інших районах України. Так, навесні 1943 р. загони УПА з'явилися на Черкащині (Холодний Яр), біля Умані, тощо. Всього за роки існування УПА в її лавах перебувало до 400 тис. осіб.

4. Визволення України від німецько-фашистських загарбників. Внесок українського народу в розгром гітлерівської Німеччини та її сателітів.

Сталінградська битва (липень 1942-лютий 1943 р.) стала не тільки початком корінного перелому в другій світовій війні, а й початком визволення території України. 18 грудня 1942 р. було визволено перший український населений пункт - село Півнівку, Міловського району Луганської області. Південно-Західний фронт вийшов на лінію міст Червоноград - Новомосковськ - Синельникове - Червоноармійськ - Слов'янськ і зав'язав бої на підступах до Дніпропетровська та Запоріжжя і невдовзі звільнив їх. Військами цього фронту командував М. Ватутін. До середини лютого 1943 р. було визволено значну частину Донбасу і Харківщини. 16 лютого війська Воронезького фронту звільнили від гітлерівців м. Харків. Невдовзі стрімке просування військ Червоної Армії було зупинено. 19 лютого німецьке командування здійснило контрудар і 16 березня німці знову захопили Харків.

Маючи значну перевагу в живій силі та техніці, радянські війська в результаті запеклих боїв до осені 1943р. звільнили Харків, Чернігів, Полтаву. *6 листопада 1943 р. війська М. Ватутіна звільнили Київ.* У січні 1944 р. Червона Армія розпочала визволення Правобережної України та Криму. До травня 1945 р. було визволено Херсон, Миколаїв, Одесу, завершено вигнання німців з Криму.

Протягом літа радянські війська звільнили від фашистів майже всю Західну Україну. 27 жовтня 1944 р. був звільнений Ужгород, а 28 жовтня - всі інші населенні пункти

Закарпатської України. На осінь 1944 р. вся територія України була звільнена від німецько-фашистських загарбників. У 1945 р. до складу України увійшла Закарпатська Україна.

Тема 12. УКРАЇНА В ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ (1945 — ПОЧАТОК 50-х рр.)
УКРАЇНА В УМОВАХ ПОЛІТИЧНОЇ ТА ЕКОНОМІЧНОЇ ЛІБЕРАЛІЗАЦІЇ
СУСПІЛЬСТВА (СЕРЕДИНА 50-х — СЕРЕДИНА 60-х рр.)

1. Україна на міжнародній арені після закінчення Другої світової війни.
2. Післявоєнна відбудова республіки.
3. Суспільно-політичне життя, політична боротьба та деєталінізація в Україні.

Ключові слова: демографічна криза, депортація, дисидентство, деєталінізація, дипломатія, інфраструктура, культ особи, національний дохід, «операція «Вісла», опозиція, Організація Об'єднаних Націй (ООН), повоєнна відбудова, політична система, п'ятирічка, радянська організація, «хрущовська відлига», шієдесятники.

1. Україна на міжнародній арені після закінчення Другої світової війни.

Післявоєнний розвиток України відбувався в умовах докорінних зовнішньополітичних змін. Перемога союзницьких збройних сил над німецько-фашистськими загарбниками мала великий вплив на міжнародний авторитет СРСР. Оскільки доля війни залежала передусім від воєнних зусиль народів Радянського Союзу, урядові кола США, Англії, Франції, та інших країн змушені були співробітничати з СРСР, знаходити шляхи розв'язання важливих політичних проблем і вироблення спільних рішень. Одним з таких питань було питання про західні кордони СРСР, тобто питання про визнання США, Великобританією та іншими державами антигітлерівської коаліції усіх територіальних змін, які відбувалися на заході СРСР в 1939—1940 рр., в тому числі і возз'єднання Західної України, Північної Буковини з Українського РСР і Закарпаття в 1945 р.

Уряди Англії та США тривалий час підтримували емігрантський уряд Польщі, який перебував у Лондоні і відмовлявся визнати законність возз'єднання західноукраїнських земель з УРСР, хоч цей акт, безумовно, відповідав найглибшим національним інтересам українського народу і був виправленням історичної несправедливості щодо нього, вчиненої правлячими колами Польщі.

Упродовж усієї війни керівництво СРСР вело дипломатичну боротьбу за міжнародне визнання возз'єднання українських земель. Зокрема, у заяві радянського уряду, опублікованій 2 січня 1944 р. у відповідь на заяву емігрантського уряду Польщі від 5 січня 1944 р. про підпорядкування визволених західноукраїнських земель емігрантському уряду та його органам, підкреслювалась незаконність претензій емігрантського уряду і висловлювалась думка, що радянсько-польський кордон міг би проходити приблизно по відомій лінії Керзона, за якою Західна Україна мала перебувати в складі СРСР.

Зрештою, на Ялтинській конференції голів урядів трьох великих держав у лютому 1945 р. уряди США і Англії визнали справедливість нового кордону, що базувався на принципі національної належності території. Із встановленням нової влади у Польщі змінилися її відносини з СРСР. 16 серпня 1945 р. було укладено договір про радянсько-польський кордон. За винятком двох незначних змін на користь Польщі, це був радянський кордон, утворений у 1939 р. За Польщею залишалася населена українцями Холмщина.

Урегулювання територіальних змін з Польщею передбачало також обмін населенням. У період між 1944 і 1946 рр. радянські власті дозволили переселитися у Польщу з Галичини й Волині майже мільйонові поляків. Натомість у Радянську Україну добровільно чи під примусом іммігрувало близько 520 тис. українців, які опинилися на польському боці нового кордону.

Поляки виявилися не єдиною етнічною спільністю, присутність якої різко зменшилася на Україні внаслідок війни. До 1939 р. тут проживало близько 650 тис. німців, переважно нащадків колоністів 18 ст. Побойуючись того, що вони можуть стати на бік своїх співвітчизників, що напали на СРСР, Сталін наказав евакуювати майже всіх німців до Середньої Азії. Аналогічна доля спіткала приблизно 200 тис. кримських татар. У 1944 р. Сталін, який вважав, що татари активно співпрацювали з німецькими окупантами, віддав наказ провести їх масове вивезення з Криму. Лише близько половини татар витримали подорож до Середньої Азії.

Найтрагічніша доля спіткала українських євреїв. Унаслідок нацистської політики екстермінації, а також масових евакуацій та обмінів населення з 2,7 млн. євреїв, що мешкали серед українців у 1939 р., залишилось близько 800 тис. Окупації не пережив майже ніхто з них, але у повоєнні роки на Україну повернулися практично всі ті, хто свого часу евакуювався.

Після війни в Україні, й особливо на західних землях, відчувалася гостра нестача промислових робітників, чиновників та партійних функціонерів. Для заповнення цих посад в Україну, особливо в міста, переселялися заохочувані радянським керівництвом сотні тисяч росіян. Якщо у 1939 р. в Україні проживало 4 млн. росіян, то до 1959 р. - майже 7 млн. На Західній Україні до війни росіян практично не було, а в 1959 р. їх чисельність становила близько 5% відсотків населення.

У цьому процесі українське суспільство з багатонаціонального активно перетворювалося на переважно двонаціональне, в якому українська більшість тісно співіснувала із постійно зростаючою російською меншістю.

Процеси самоорганізації місцевого населення, виникнення громадських представницьких органів - народних комітетів активізувались в Закарпатті. В основі їх діяльності був народний рух за возз'єднання з єдинокровними братами українцями, який

активно стимулювався і спрямовувався радянською стороною, що намагалася розширити сферу свого впливу. 26 листопада 1944 р. І з'їзд делегатів Народних комітетів Закарпатської України, який відбувся в Мукачеве, ухвалив маніфест про возз'єднання Закарпатської України з УРСР, а в червні 1945 договір між Чехословаччиною та СРСР юридично закріпив рішення з'їзду в Мукачеве.

Завершальним етапом стало підписання 10 лютого 1947 р. радянсько-румунського договору, в якому Румунія визнавала право України на Північну Буковину, Хотинщину, Ізмаїльщину, тобто юридично зафіксувала кордони, встановлені в червні 1940 р.

Перемога у війні, що наближалася, ставила на порядок денний вирішення цілого ряду питань міжнародної політики. Ідея утворення міжнародної організації після завершення війни обговорювалася на зустрічі голів трьох великих держав ще в 1943 році в Тегерані. У ході підготовки до заснування ООН постало питання про членство в ній радянських республік. Сталінське керівництво робило прорахунок нового розкладу сил на міжнародній арені і цілеспрямовано вело боротьбу за місця в майбутній міжнародній організації.

Напередодні Ялтинської зустрічі в Криму голів урядів СРСР, США і Англії — Й. Сталіна, Ф. Рузвельта і У. Черчілля, присвяченої розв'язанню важливих проблем, пов'язаних з завершенням війни проти фашистської Німеччини і післявоєнного влаштування світу, відбулася Х сесія Верховної Ради СРСР, яка працювала 28 січня — 1 лютого 1944 року у Москві.

На сесії було прийнято закон про розширення прав союзних республік у галузі зовнішніх відносин. Наркомат закордонних справ перетворювався із загальносоюзного на союзно-республіканський.

Під час Ялтинської зустрічі 1944 року московська делегація висунула перед союзниками пропозицію про включення до майбутньої міжнародної організації всіх радянських республік на правах її рівноправних членів. Але оскільки проти цієї пропозиції різко заперечували західні держави, на Кримській конференції радянська делегація внесла нову пропозицію про включення до міжнародної організації УРСР і БРСР поряд з членством Союзу РСР у цілому. Конференція голів урядів вирішила, що установча конференція по створенню Організації Об'єднаних Націй, запросить УРСР і БРСР взяти участь у її роботі.

4 березня 1944 року VI сесія Верховної Ради УРСР прийняла закон про утворення Народного Комісаріату закордонних справ Української РСР на чолі з Д. Мануїльським, який довгий час працював у виконкомі Комінтерну і був членом Президії.

Конференція Об'єднаних Націй почала свою роботу 25 квітня 1945 р. у Сан-Франциско. Того ж дня делегація Радянського Союзу поставила питання про запрошення представників України і Білорусії для участі в роботі конференції, а наступного дня були одержані звернення урядів цих республік. У зверненні від України говорилося, що республіка, яка

відіграла значну роль у розгромі фашизму, зможе зробити великий внесок у справу зміцнення миру і загальної безпеки.

30 квітня пленум конференції запросив уряди УРСР і БРСР направити свої повноважні делегації в Сан-Франциско. Україна і Білорусія в числі 51 країни світу стали членами-засновниками Організації Об'єднаних Націй. Делегація України прибула в Сан-Франциско 6 травня. Головою делегації був заступник голови РНК УРСР, народний комісар закордонних справ УРСР Д. Мануїльський, членами — заступник голови РНК УРСР І. Сенін, віцепрезидент АН УРСР академік О. Палладін, головний учений секретар Президії АН УРСР професор П. Погребняк, ректор Київського університету професор В. Бондарчук і директор інституту історії України АН УРСР професор М. Петровський.

Українська делегація працювала над розробкою Статуту ООН. 26 червня 1945 року на конференції у Сан-Франциско відбулася урочиста церемонія його підписання. Як і інші делегації, Статут підписала і делегація України як країни-засновниці нової міжнародної організації, що мала метою забезпечити мир і безпеку народів у всьому світі.

На першій сесії Генеральної Асамблеї ООН у 1945 році Україну було обрано членом економічної та соціальної ради. З 1947 року Україна — член Економічної комісії ООН для Європи. У 1948 — 1949 рр. УРСР була постійним членом головного органу ООН — Ради Безпеки. Беручи активну участь у роботі ООН та інших міжнародних організаціях, як, наприклад, ЮНРРА (Адміністрації допомоги і відбудови при ООН (1945), Женевській конференції (1949), яка прийняла конвенцію про захист жертв війни, Дунайській конференції (1948), що виробила конвенцію про режим судноплавства по Дунаю, Україна послідовно підтримувала ідеї надання допомоги країнам, що потерпіли під час другої світової війни.

У 1946 році Україна брала участь у роботі Паризької мирної конференції та підписала мирні договори з Італією, Румунією, Болгарією, Угорщиною, Фінляндією.

Водночас слід зазначити, що Україна була введена до складу ООН певною мірою штучно, за тактичних міркувань і під тиском Сталіна - для пом'якшення негативного резонансу, що викликала у міжнародній громадськості війна в Західній Україні.

На початку 50-х років міжнародна обстановка загострилася, збільшилася загроза ядерної війни. У цей період представники України увійшли до

Всесвітньої Ради Миру. Серед 500 мільйонів підписів, зібраних у світі у 1950 році під відозвою про заборону ядерної зброї, прийнятої Стокгольмською сесією Постійного комітету Всесвітнього конгресу прихильників миру, поставили свої підписи близько 20 мільйонів громадян України.

Активна позиція України на міжнародній арені посилювала інтерес світової громадськості до історії, культури та побуту народу республіки. Значна роль у розвитку зарубіжних зв'язків належала Українському товариству культурного зв'язку з закордоном,

Українській комісії Всеслов'янського комітету СРСР, Українському радіокомітетові. Розширювалися зв'язки діячів науки і культури України з діячами науки і культури Англії, США, Польщі, Чехословаччини, Югославії та інших країн. Будучи до 1950 року членом 20 міжнародних організацій та їх органів, а з 1951 по 1958 рр. Україна стала членом ще 16 міжнародних організацій, вона підписала або приєдналася до 65 міжнародних договорів, угод та конвенцій, спрямованих на розвиток дружніх відносин між народами.

У 1954 році Україна стала членом постійної комісії ООН у питаннях освіти, науки і культури (ЮНЕСКО).

Розширювалися і міцніли дружні зв'язки республіки з багатьма зарубіжними країнами, розширювався і обмін делегаціями. Якщо в 1952 році на Україні побувало 108 різних делегацій, то в 1958 році - 1112. У 1953 році Україну відвідало 805 чоловік, а в 1958 році - вже більше 23 тисяч чоловік з усіх п'яти континентів світу.

Незважаючи на те, що зовнішньополітична самостійність України залишалася неповноцінною, а її міжнародна діяльність мала обмежений характер, однак, сам факт появи її на міжнародній арені відіграв позитивну роль. Уперше після революційних подій періоду 1917-1921 років світова громадськість отримала можливість хоча б трішки дізнатися про життя народу України. Залізна завіса тільки привідкривалася. За цих обставин сам вихід України на міжнародну арену, її вступ до ООН мав велике значення для подальшої розбудови української державності.

2. Післявоєнна відбудова республіки.

Перемога у війні коштувала нашому народові надто дорого. Внаслідок воєнної катастрофи населення України різко зменшилося. Щонайменше 5,3 млн. чоловік, або один із кожних шести мешканців України загинув у цій боротьбі. Близько 2,3 млн. українців було вивезено на примусову працю до Німеччини. У 1944-1945 рр. на сучасних кордонах України проживало близько 30 мільйонів населення.

Процес повернення до мирного життя, подолання труднощів проходив у важких і суперечливих умовах. Господарство тимчасово окупованих фашистами районів України було зруйновано вщент. У руїни було перетворено 714 міст і селищ міського типу, більше 28 тисяч сіл, близько 16 тисяч промислових підприємств, 18 тисяч лікувальних закладів та науково-дослідних інститутів. Призупинили своє існування майже 30 тисяч колгоспів, радгоспів та МТС. Тільки в цьому прямі збитки, нанесені господарству України, склали 285 мільярдів крб. А загальна сума втрат, що понесло населення і господарство України за роки війни, становила понад 1 трильйон крб. Труднощі післявоєнного розвитку збільшувались ще й тому, що протистояння на світовій арені привело до шаленої гонки озброєнь, а це, безсумнівно, вимагало надзвичайно великих коштів.

На шляху подолання труднощів відбудови були не тільки об'єктивні, а й суб'єктивні

перепони, пов'язані з функціонуванням і зміцненням адміністративно-командної тоталітарної системи в умовах культу особи Сталіна.

Відбудова економіки України розпочалась відразу після визволення території республіки від німецько-фашистських загарбників.

Програму розгортання відбудови народного господарства накреслила постанова РНК СРСР та ЦК ВКП(б) від 21 січня 1943 р. «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, звільнених від німецьких окупантів». Для відбудови заводів, фабрик, колективних господарств держава виділила техніку, будівельні матеріали та необхідні кредити. В результаті самовідданої праці населення міст і сіл України, величезної допомоги всіх союзних республік уже до кінця війни УРСР досягла вагомих результатів у ліквідації наслідків гітлерівської окупації, відродженні народного господарства та закладів культури. Перш за все відбудовували провідні галузі промисловості: вугільну, металургійну, залізорудну, машинобудівну, енергетичну, хімічну.

До кінця війни в Донбасі було введено в дію 123 крупні і 500 середніх та дрібних шахт. За 1943-1945 рр. країна отримала 500 млн. т. донецького вугілля. У загальному паливному балансі питома вага Донбасу виросла з 4,8% в 1943 р. до 26,7% у 1945 р.

Металурги України ввели в дію 14 доменних та 35 мартенівських печей, 38 прокатних і трубних станів.

Після звільнення і до кінця війни в Україні було введено в дію близько 30% довоєнних виробничих потужностей і побудовано та відновлено близько 3 тис. крупних промислових підприємств.

Наступним кроком стало складання і затвердження четвертого п'ятирічного плану (1946-1950 рр.), за яким на потреби відбудови передбачалося 20,7% загальносоюзних капіталовкладень. Цей план базувався на характерній особливості адміністративно-командної системи - розпорядження ресурсами без огляду на бажання і потреби людей. Звідси і його перекося: головна увага була зосереджена на відбудові воєнно-промислового комплексу, що грубо порушувало пропорції розвитку і прирікало населення на подальше злиденне животіння. Звичайні продукти споживання залишалися для простих людей розкішшю, а грошова «реформа» 1947 р. до того ж ще й девальвувала карбованець і «з'їла» особисті заощадження громадян.

Найбільш виразно економічна політика, яку проводило керівництво республіки, проявилася у сільському господарстві, де проблеми відбудови заявили про себе надзвичайно гостро. Не дивлячись на відверто хронічні проблеми колгоспів, керівництво беззастережно відновило політику колективізації. У 1946 році селяни були змушені повернути колгоспам і радгоспам землю і реманент, що опинилися у їх руках під час війни. Оплата праці на селі була майже символічною. Колгоспи, як і в роки індустріалізації, віддавали все, що вирощувалося

державі за вкрай низькими заготівельними цінами. Фактично, не маючи прибутку з колгоспної праці, селянин жив зі свого присадибного господарства, що давало йому 70% усього грошового доходу, більше як 80% м'яса, близько 90% картоплі. Робота ж у колгоспі давала 5% грошових доходів, 30% зернових, 1% м'яса і сала, 0,5% молочної продукції.

На розвитку сільського господарства негативно відбивалась надзвичайно роздута структура органів керівництва сільськогосподарського виробництва. Так, у Міністерстві сільського господарства і заготівель УРСР було 275 управлінь та відділів, які, м'яко кажучи, дублювали роботу одне одного. Цей факт є характерною прикметою надмірної централізації, що притаманна адміністративно-командній системі.

Відірваною від потреб сільського господарства була й наука, де панував «народний академік» Лисенко, який винищував усе, що не відповідало його розумінню класового підходу в науці.

Політика беззастережної колективізації надзвичайно гостро проявилась у Західній Україні, де радикальні аграрні реформи проводились без урахування місцевої специфіки політичної ситуації в областях. У таких умовах державні органи широко використовували звичні та перевірені раніше заходи - виселення у східні райони заможних селян із сім'ями та тих, хто їх підтримував. Факти свідчать, що за політичними ознаками було репресовано, депортовано без суду і слідства і навіть без письмового звинувачення кілька сотень тисяч сімей. Таким чином, нова влада своїми діями створювала реальне підґрунтя для невдоволення місцевого населення. Беззаконня часто чинили ті, хто, здавалося б, покликаний був стояти на стороні закону - працівники МДБ, що відчували безкарність і підтримку вищого керівництва.

Варто підкреслити, що протягом 1946-1953 років ЦК КП(б)У неодноразово розглядав питання про порушення законності у західних областях. Однак досвід так званого розкуркулення, набутий у 20-ті роки, на практиці був сильнішим за постанови, що не могло не породжувати протидії, яка зростала у повоєнні роки.

Згубна сільськогосподарська політика чиновників відчутно перешкоджала виправленню становища на селі. До руйнівних наслідків війни у цей період додалися наслідки посухи 1946 року. Виснажене війною, зубожіле від сталінської системи керівництва, українське село надзвичайно важко переносило її наслідки.

Загроза голоду, викликана посухою, не була своєчасно нейтралізована, а навпаки, до зими 1946-1947 рр. дедалі більше набувала рис справжнього голодомору. До літа 1947 р. в Україні було зареєстровано майже 1 млн. хворих дистрофією.

За підсумками сільськогосподарського 1945 року колгоспники Київської області на вироблені трудовні отримали 352 г. зернових, а в 1946 р. - не більше, як 150. Голод у селах набував жажливих форм. Суттєво погіршили ситуацію надмірно високі і нереальні плани хлібозаготівель, що мали постійну тенденцію до збільшення (у липні 1946 р. плани

хлібозаготівель було збільшено з 340 до 360 млн. пудів); великі обсяги експорту хліба і продуктів тваринництва за кордон; посилювалося кримінальне переслідування “розкрадачів хліба”, які, згідно зі статтею 131 Конституції СРСР 1936 р. кваліфікувалися як “ вороги народу”.

Сьогодні загальних даних про кількість жертв голодомору немає. Голод значно ускладнив і без того важкий процес відбудови. Скорочувалися трудові ресурси, вимагали поповнення капіталовкладення в сільське господарство. Негативно вплинув голод і на моральний стан суспільства, що поставило Україну в ще більш не вигідні умови порівняно із західними країнами.

3. Суспільно-політичне життя, політична боротьба та дедалінізація в Україні.

Суспільно-політичне життя республіки у післявоєнні роки характеризувалося дальшим посиленням тиску центру на всі процеси.

У березні 1947 року з поста першого секретаря ЦД КП(б)У було усунуто М. Хрущова і на його місце призначено Л. Кагановича. Це було пов’язано не тільки з «виправленням» ситуації в сільському господарстві республіки, яке постраждало від посухи 1946 року, а й надуманою розгорнутою кампанією боротьби з українським націоналізмом. Акція передбачала не лише фізичний, але й духовний терор, систему ідеологічного, політичного і морального тиску, зокрема, проти української інтелігенції. Однак 26 грудня 1947 року Л. Кагановича було відкликано і знову замінено М. Хрущовим.

У 1946-1952 роках українське культурне життя зазнає жорстокого удару. В більшості постанов ЦК Компартії України з ідеологічних питань критиці піддавалась значна частина представників української радянської культури, науки, інкримінувалися безпрецедентні звинувачення у націоналізмі та космополітизмі. Зазнавали цькування поети, письменники, серед яких були Юрій Яновський, Олександр Довженко, Максим Рильський, Володимир Сосюра, редакції ряду журналів. Піддали осуду авторські колективи «Нарису історії української літератури», «Історії України», було розгорнуто кампанію проти «школи Грушевського» та ін. На щастя, наслідки цієї кампанії не були такими тяжкими, як у 30-ті роки, коли «критика», як правило, закінчувалась знищенням тих, кого їй піддавали. Отже, зміцнілий після війни тоталітарний режим центру стає ще більш брутальним по відношенню до народів СРСР. Найбільших репресій і потужного тиску всього репресивного сталінського тоталітаризму зазнала Західна Україна, яка продовжувала боротися проти намагань інтегрувати її в радянську систему. Серед цивільного населення репресії здійснювались у ході боротьби проти військових формувань ОУН- УПА. Між 1946-1949 роками було вислано до Сибіру близько 500 тис. західних українців. Із метою дискредитації повстанців спецзагони

НКВС переодягалися у форму УПА, грабували, гвалтували і мордували українських селян. Однак УПА продовжувала боротьбу.

Місцеве населення було вкрай незадоволене політикою нової влади, направленою на ліквідацію греко-католицької церкви, що займала міцні позиції на західноукраїнських землях і була важливим фактором духовнокультурного розвитку галицьких українців. Після смерті митрополита А. Шептицького розпочалися арешти і серед представників греко-католицької церкви. Цілеспрямована акція з організації її «саморозпуску» у березні 1946 р., арешт в квітні 1945 року майже всього керівництва на чолі з митрополитом Й. Сліпим і єпископом краю ще більше загострили ситуацію.

Отже, нічим невинуваті жорстокі дії НКВС і примусова колективізація були одними з тих головних причин, що спричинили збройний опір ОУН-УПА у післявоєнний період з ще більшою силою, ніж до війни. Загибель командувача УПА Р. Шухевича (5 березня 1950 р.) фактично означала закінчення організованого збройного опору. Спорадичні дії окремих збройних загонів згадуються у документах середини 50-х років.

По іншому склалася доля УПА у так званому Закерзонні - на території Посяння, Лемківщини, Холмщини. У квітні-травні 1947 року в результаті кривавої операції «Вісла», проведеної польським урядом, було знищено значну частину бійців УПА, а більшість українського населення виселено з рідної землі і розселено по всій Польщі.

Як відомо, на початку 50-х років усі сфери життя суспільства повною мірою були охоплені сталінізмом, а свідомість великої частини населення проникнута стереотипами, що укорінювалися десятиліттями з метою утримання народу в покорі. Суспільство значною мірою було ізольоване від зовнішнього світу.

Після смерті Й. Сталіна (5 березня 1953 р.) політичну ситуацію у країні в цілому не можна було назвати стабільною. У вищому керівництві точилася гостра боротьба за вищі державні посади. Хоч формально першою особою вважався Г. Маленков, однак, усе більше стверджував свої позиції М. Хрущов. Готувався до захоплення влади Л. Берія.

Після арешту в липні 1953 року Л. Берії розпочинаються певні зрушення в напрямку розвінчання культу особи Сталіна, але його ім'я ще не пов'язують з масовими репресіями в країні. Сталін залишався на п'єдесталі і на противагу культу особи активно пропагується колективне керівництво. "Сталінська модель соціалізму" продовжувала діяти, не змінився і характер радянської політичної системи. Лише бюрократичний авторитаризм «вождя народів» переродився в авторитарну бюрократію апарату, тоталітаризм особистості - у тоталітаризм партократії.

У вересні 1953 року Першим секретарем ЦК КПРС стає М. Хрущов, чия кар'єра була тісно пов'язана з Україною, компартія якої першою підтримала його в боротьбі за владу й залишилася для нього надійною опорою, а перебування О. Кириченка, М. Підгорного, П.

Шелеста, Д. Коротченка, В. Щербицького в Політбюро ЦК КПРС свідчило про зростаючу вагу українців та їхньої республіки.

Для Кремля здобути підтримку українців мало важливе значення, оскільки, це сприяло стабілізації в країні і полегшувало співпрацю.

У 1954 році були проведені пишні святкування трьохсоті річниці Переяславської угоди. Апофеозом святкування став акт передачі Криму від Російської Федерації Україні. Насправді метою акту було приховання справжніх мотивів зміни адміністративного підпорядкування півострова.

Якщо розглянути стан Криму на той час, зрозуміти їх не важко. Фактично наприкінці війни та в повоєнні роки відбулася друга колонізація Криму шляхом вербування та переселення російських селян, і до всіх людських та матеріальних втрат, спричинених війною, додалися величезні втрати від депортації чи знищення частини місцевого населення за національною ознакою.

Друга колонізація видалась невдалою. Саме тому виявилось доцільним підпорядкувати Крим Україні, щоб припинити економічний хаос. Компенсувати втрати довелось з українського бюджету. Між тим на кінець 50-х років у Криму проживало близько 860 тис. росіян і лише 260 тис. українців. Росіяни залишилися тут переважною більшістю і, як правило, відкидали усяку форму українзації.

Визначною подією у суспільному житті СРСР став XX з'їзд КПРС (лютий 1956 р.) і доповідь на ньому М. Хрущова про культ особи Сталіна.

Виступ М. Хрущова був, безумовно, проявом політичної далекоглядності та актом особистої сміливості й віддзеркалював можливості того часу, адже завдання послідовної критики та розвінчання культу особи не було і не могло бути вирішено. В основному це було розвінчання Й. Сталін як керівника, як особистості, виходячи з його злочинної діяльності, репресивної політики. Безсумнівно, культ особи Сталіна був повалений цим виступом, але «культ особи» як система був тільки сколихнутий ним. До повного руйнування хибної системи було ще далеко.

XX з'їзд КПРС заклав основи для подальших спроб реформації створеної в 30-40 рр. XX ст. сталінської тоталітарної моделі суспільного ладу, відродження демократичних принципів у розвитку країни. Більш ніж десятиліття по всій країні проходило під впливом рішень XX з'їзду.

У 1956 р. фактично було зроблено першу спробу реформаторських змін. У політичному плані пошук нових підходів суспільного оновлення не міг відбутися в межах авторитарної системи. Єдиною альтернативою могла стати лише демократизація суспільного життя. Ця альтернатива в середині 50-х років в Україні, як і в цілому в СРСР, мала такий вигляд: або КПРС відкрито засудить допущені в період культу особи Сталіна викривлення, відмінить ті

методи партійного і державного керівництва, які стали гальмом просування вперед, або в КПРС візьмуть гору сили, які не бажали змін. Таким чином, альтернатива носила політичний характер.

Період відлиги тривав недовго. Починаючи з другої половини 1958 року починається тиск на всіх письменників, творчість яких характеризувалась як «відлига». В Україні за вільнодумство критикували С. Голованівського, за перші збірки гостро накинулися на Л. Костенко чим обумовили її подальше, майже трирічне мовчання.

Всеохоплюючий диктат номенклатурного апарату зберігався і зміцнювався. Згорталися елементи демократії у сфері міжнаціональних відносин.

Тема 13. УКРАЇНА У ПЕРІОД ЗАГОСТРЕННЯ КРИЗИ РАДЯНСЬКОЇ СИСТЕМИ (СЕРЕДИНА 60-х — СЕРЕДИНА 80-х рр.). РОЗПАД РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ Й ПРОГОЛОШЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ (1985—1991 рр.)

1. Соціально-економічні процеси в Україні в 60-ті - перший пол. 80-х рр.
2. Національна політика в Україні.

Ключові слова: демографічна криза, депортація, дисидентство, десталінізація, дипломатія, інфраструктура, культ особи, національний дохід, опозиція, Організація Об'єднаних Націй (ООН), повоєнна відбудова, політична система, п'ятирічка, радянська, «хрущовська відлига», шістдесятники.

1. Соціально-економічні процеси в Україні в 60-ті - першій половині 80-х рр.

Для центрального керівництва Україна завжди була своєрідним полігоном, лабораторією, де випробовувались різні реформи. Це стосується таких питань, як реорганізація МТС, несподіваний перехід до вирощування кукурудзи на величезних площах чи перехід на нову систему сівозміни, боротьба з самогоноварінням та інше. Проте обережний поворот до господарської самостійності колгоспів та радгоспів, нова закупівельна політика сільськогосподарської продукції, зміцнення матеріально-технічної бази, створення умов для розвитку особистого господарства колгоспників та ін. сприяли зростанню продукції сільського господарства. На Україні врожайність зернових зросла за період 1950-1961 років з 10,2 ц. до 19,9 ц. з гектара.

Починаючи з 1958 року в сільському господарстві почався спад. Якщо в період від 1950 до 1958 р. обсяг валової продукції сільського господарства України зріс на 65%, то з 1958 до 1964 - лише на 3%. Головна причина полягала в тому, що адміністративно-командна система управління сільським господарством залишалася незмінною. Колгоспам і радгоспам нав'язували «зверху» нереальні плани продажу сільськогосподарської продукції, «урізали» присадибні ділянки. Верхівка адміністративно-командної системи, готуючи усунення М. Хрущова, вдавалася до створення штучних труднощів у забезпеченні населення продовольством. Намагання випередити Америку щодо виробництва молока і м'яса на душу населення закінчилося тим, що виробництво продукції тваринництва в республіці у 1964 р. упало до 92% рівня 1958 р. На початку 60-х років, коли в Україні запроваджували економічну політику, пов'язану зі створенням раднаргоспів, у Москві це кваліфікували як «місництво», адже це був крок до незалежної економічної політики.

Після жовтневого (1964 р.) пленуму ЦК КПРС посилювалися, особливо в суспільно-політичному житті країни, негативні тенденції, що поступово привели до застою в усіх сферах життя. Після усунення М. Хрущова з політичної арени з'явилась надія, що економічна реформа, побудована на економічних методах - розширенні самостійності підприємств, запровадження госпрозрахунку, підвищення матеріального стимулювання - принесе бажані результати. Реформа повинна була інтенсифікувати економіку та підвищити її ефективність. В цілому результати восьмої п'ятирічки (1966-1970) були успішними. Проте це був тільки ривок, за яким не відбулось піднесення. Країна вступила в період стагнації (застою) адміністративно-командної системи, бюрократичного авторитаризму.

Нові підходи зустрічали стійкий опір прибічників жорстоких методів керівництва, котрі були виховані на традиціях сталінської епохи. Введені зверху додаткові показники директивного характеру, всупереч духу реформ, відроджували старі методи керівництва економікою. Дев'ята п'ятирічка, незважаючи на приріст обсягів виробництва, не була виконана. Величезні капіталовкладення першої половини 70-х років не дали запланованих результатів. Партія брала на себе функції господарської організації, підміняючи державний апарат управління. В таких умовах головними методами партійного керівництва залишався адміністративний тиск.

У другій половині 70-х років курс на зростання індустріальної могутності без серйозних структурних перетворень в економіці було продовжено. Ставку зроблено на високі темпи розвитку виробництва, науково-технічний прогрес і якість продукції. Механізм реалізації залишався незмінним - адміністрування без чіткого уявлення про способи здійснення. Темпи занепаду економіки України набули загрозливого характеру. Так, середньорічний приріст валового суспільного продукту в УРСР у 1961 - 1965 роках становив 6,9%; у 1966 - 1970 рр. -

6,7% ; у 1971 - 1975 рр. - 5,6% ; у 1976 - 1980 рр. - 3,4% ; у 1981 - 1985 рр. - 3,5%.

Лише за 15 років, із 1965 – по 1980 р., темпи зростання продуктивності суспільної праці в Україні зменшились більше ніж удвоє. В цілому економіка стала малосприйнятливою до нововведень, неповороткою.

Економічний розвиток зумовлювався екстенсивними факторами, тобто величезними капіталовкладеннями й збільшення використання людських ресурсів. Однак це не викликало відповідного підвищення технологічного рівня виробництва і якості продукції.

Негативні процеси вразили й аграрний сектор. Економічні відносини залишилися неврегульованими: гарантована оплата праці селян, не пов'язана з кінцевими результатами виробництва, призвела до посилення тенденцій утриманства. Реорганізація апарату здійснювалась в інтересах чиновників-управлінців, а не виробництва. Так, з початку 60-х і до середини 80-х років чисельність керівного апарату районної ланки збільшилася втриє, а темпи зростання обсягу валової сільськогосподарської продукції за ті ж роки зросла лише в 1,59 рази.

Численні лиха сільського господарства були пов'язані з недбалим землекористуванням. Збільшення площ зрошування земель призводило до засолення ґрунтів, високих та непродуктивних витрат коштів. Через технократичний підхід, безграмотні дії меліораторів і низьку культуру землеробства було знищено десятки малих річок, що негативно вплинуло на природне середовище й продуктивність угідь. Наслідком такого «господарювання» було зменшення у 1970-1985 рр. більш як на мільйон гектарів посівних площ України, в тому числі її славнозвісних чорноземів.

Залишилося невирішеним питання про соціальний розвиток села, його газифікацію, теплофікацію, водопостачання, медичне й торговельне обслуговування тощо. Це посилювало розпочатий ще в період суцільної колективізації процес міграції населення до міст, що вкрай обмежувало й без того мізерні трудові ресурси колгоспів і радгоспів та загострювало житлову проблему в місті. За 1966-1986 рр. кількість сільських жителів в Україні скоротилась на 4,9 млн. чоловік. Ефективність сільського господарства продовжувала знижуватись. Так, у 1970-1985 роках у порівнянні з 1966-1970 роками продуктивність праці в аграрному секторі зросла на 38%, а собівартість продукції - у 2-3 рази.

На початку 80-х років аграрний комплекс країни потребував невідкладних заходів. На травневому пленумі ЦК КПРС (1982) було схвалено продовольчу програму до 1990 року. Йдучи у фарватері рішень ЦК КПРС, ЦК КП України у листопаді цього ж року схвалив продовольчу програму УРСР. Побудована на засадах централізації і адміністрування програма містила сукупність заходів, спрямованих на забезпечення сталого постачання населення продуктами харчування. Продовольча програма республіки, звичайно, не була виконана.

У республіці швидкими темпами вирішувалась житлова проблема. Значно збільшилось капіталовкладення у житлове будівництво. В цілому за 50-ті-60-ті рр. в Україні було побудовано житла більше ніж за всі попередні роки радянської влади. Проте в другій половині 70-х рр. незадовільний розвиток економіки вплинув на розвиток соціальної сфери. Ця тенденція збереглась і в одинадцятій п'ятирічці.

Багато проблем накопичилось і в системі охорони здоров'я. Смертність у нашій країні зросла, а в інших розвинених країнах - знизилась. Отже, необхідно було проводити рішучі корективи у стратегії охорони здоров'я.

Отже, стагнація в економіці глибоко вплинула на розвиток соціальної сфери суспільства, з'явилась своєрідна «глухота» до потреб людини.

У листопаді 1982 року помер Л. Брежнєв. Генеральним секретарем ЦК КПРС було обрано Ю. Андропова. Головними гаслами дня стали: «Все починається з дисципліни», «Дисципліна - категорія економічна» та ін. Після певних зрушень і спроб реалізації економічних і організаційних заходів робота окремих галузей економіки дещо поліпшилась. Але це були лише ін'єкції, які не могли зламати негативні тенденції і запобігти розвалу тоталітарно-бюрократичної системи господарювання.

Неефективність економіки і соціальної сфери України, тісно пов'язаних з існуючим дисбалансом між потребами у їх більшій децентралізації й над централізації, бюрократизованою радянською економічною системою, яка залишала за собою право приймати рішення із питань розвитку більшої частини економіки України становили найболючішу проблему. На середину 80-х років Україні належало лише 22,5% від того, що було на її території. Питома вага продукції промислових підприємств, які повністю знаходились у підлеглості республіки, становила лише 5%. Рештою володів, користувався і розпоряджався центр. Його прихильники, привласнюючи результати праці народу, влаштували собі справжній комунізм в окремо взятих кабінетах і квартирах.

За вимогою центру Україна щорічно вносила до Союзу 113 млрд. крб., яких з лишком вистачило б на всі потреби республіки. До союзного центру з України щорічно вивозили 8 тонн золота і 220 тонн срібла. До того ж існувала різниця в цінах на сільськогосподарську продукцію: з України її вивозили за цінами на 30% нижчими ніж з Прибалтики, Білорусії та інших республік.

Україні ж та її народу залишалась чверть усього обсягу забруднень природного середовища, 1,5 млрд. тонн шкідливих відходів виробництва, для збереження яких було вилучено 200 тис. га родючих земель.

Отже, розпочатий в 60-х роках перехід до інтенсивних методів економічного розвитку був зірваний. Тоталітарно-бюрократична система довго утримувала Україну на шляху екстенсивного розвитку. Саме в 70-ті - першій половині 80-років поглибився процес

зміцнення партійно-командної бюрократії, стримування прогресивних перетворень, гальмування соціально- економічних перетворень. Результат цього - відставання від передових країн світу майже у всіх напрямках соціально-економічного розвитку.

2. Національна політика в Україні

Після усунення М. Хрущова керівництво країни прагнуло зберегти у пом'якшеному вигляді сталінську адміністративну систему. В Україні цей курс у брежнєвський період здійснювали перші секретарі КП України П. Шелест і В. Щербицький.

В Україні у 60-70-х роках у боротьбі за національні права викристалізувався дисидентський рух, початок якого було закладено ще в 50-х роках. Серед груп, що стояли у витоків, була Українська робітничо- селянська спілка (УРСС) утворену в 1959 році. Проект програми Спілки написав один із її організаторів юрист Л. Лук'яненко. У ній піддавались критиці недоліки після культивського періоду, вказувалося на обмеження прав профспілок, на становище селян і ін. Особливо гостро вони висловлювались з приводу національної політики України впродовж усього періоду існування радянської влади. За таких обставин робився висновок - Україна повинна вийти зі складу СРСР та стати незалежною, самостійною державою. Діяльність спілки припинили арешти, але вона фактично започаткувала конституційний шлях національно-визвольної боротьби.

Помітним етапом у боротьбі проти русифікації, за належне місце української мови в УРСР була конференція з питань культури української мови, організована у лютому 1963 р. Київським університетом та інститутом мовознавства АН УРСР. Вона перетворилась на публічний форум протесту проти переслідування української мови в СРСР. Процес деформації міжнародних відносин супроводжувався відповідним «теоретико-юридичним» обґрунтуванням. Зокрема значної шкоди розвитку національних відносин завдала теза про вирішення національного питання в СРСР, яка активно пропагувалась без реальних спроб аналізу справжньої суті проблеми. Специфічне розуміння поняття «інтернаціоналізм», абсолютизація категорій «зближення націй» на практиці виявилось у витісненні української мови із багатьох сфер суспільного життя, наступі на українську культуру.

Не випадково деякі представники української інтелігенції били на сполох, намагалися щось зробити, аби виправити становище. Декому це дорого коштувало, зокрема, чесна праця І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?» принесла автору поневір'яння. Під ударами тоталітарного режиму пішли з життя поети Василь Симоненко, Василь Стус, прозаїк Григорій Тютюнник та інші.

Не уник звинувачень у націоналізмі і перший секретар ЦК КП України П. Шелест, який у травні 1972 року був усунутий звільнений з цієї посади. Його діяльність показала, що дехто навіть з партійної аристократії, занурившись у національне життя країни, стає небезпечним

московському центру. У своїй книзі «Україна наша радянська» П. Шелест, за визначенням ЦК КПРС, ідеалізував українську давнину, писав, що Запоріжжя було колискою демократизму, нібито закликав письменників до того, щоб вони підносили ті часи. Проте величні культурні досягнення, створені українським народом, вступали в протиріччя з тезою Л. Брежнєва, що всі свої багатства українці отримали лише завдяки допомозі російського народу. Тому прояви українського сентименталізму в книзі П. Шелеста були витлумачені як шкідливі і стали причиною його усунення. Невдоволення Москви викликало і те, що П. Шелест надмірно «ослабив віжки», надто багато дозволяв українській інтелігенції, проявив нездатність покласти край вільнодумству і зупинити рух дисидентів. Варто зазначити, що без відповідної атмосфери серед партійної верхівки книга П. Шелеста не змогла б з'явитися. Отже, рідна національна культура, мова, історія жевріла в душах навіть черствих людей, пом'якшувала їх жорсткий характер і серце. У січні 1972 року Україною прокотилася хвиля обшуків і арештів, яка набула величезних масштабів і перетворилася на справжній погром національно-культурних сил України. Було арештовано велику кількість людей, у той час як у пресі ж згадувались імена тільки трьох чоловік: І. Світличного, Є. Сверстюка, В. Чорновола. Були проведені обшуки у І. Дзюби, онуки «Каменяра» Зіновії Франко, російського письменника Віктора Некрасова.

Поет і літературознавець Василь Стус був засуджений у 1972 р. й відбував 5 років покарання у таборі особливого призначення в Пермі, трирічне заслання до Сибіру. Під час першого ув'язнення табірна адміністрація знищила близько 600 творів Стуса, написаних на протязі всіх років його дотабірного життя (оригінальні вірші, так і переклади Гете, Кіплінга ін.). Але поет не втратив волі до життя і продовжував писати вірші, сповнені рішучості продовжувати боротьбу й сповнені вірою у світле майбутнє.

Будучи на волі В. Стус повертається до Києва і працює робітником на одному із заводів у ливарному цеху. З часом приєднується до Київської гельсінської групи. Та 18 травня 1980 року за «антирадянську агітацію і пропаганду» його знову арештовано.

У 1972 році наступником П. Шелеста став В. Щербицький — давній соратник Л. Брежнєва по Дніпропетровську. Політика русифікації в Україні отримала з його приходом до влади отримувати новий поштовх. Особливо виразно це позначилось на мовній проблемі. Запровадженню російської мови було надано «зелену вулицю», і починалася вона з дошкільних дитячих установ. На той час в Україні переважали російські дитсадки. Але й ті, що вважались українськими, були значною мірою русифіковані, адже при доборі вихователів і співробітників перевага надавалась тим, хто володів російською мовою. Більшу частину вищих навчальних закладів було русифіковано: вступні іспити і початкова стадія навчання в них проводилась російською мовою. У столиці України - Києві викладання українською мовою проводились лише на деяких факультетах та кафедрах університету.

Організація системи вищої освіти впливала на мову викладання у шкільній системі. Знання російської мови давало перевагу при вступі у вищі навчальні заклади. Внаслідок цього утворювалась атмосфера відтоку з українських шкіл у російські, що дозволяло розширити їх мережу за рахунок українських. У Донбасі й Криму українських шкіл майже не було. В таких містах як Запоріжжя, Дніпропетровськ, Миколаїв, Одеса, Харків, Херсон і багатьох інших були тільки окремі українські школи, та й ті, в основному, у передмістях. Унаслідок такої політики, яка послідовно впроваджувалась більше 15 років, російська мова витіснила українську з усіх сфер суспільного життя. Українська мова фактично збереглась лише в селах і серед незначної частини української інтелігенції, переважно гуманітарної. У 70-ті - першій половині 80-х років у Києві і обласних центрах українські та змішані російсько-українські школи становили лише 28%, а російські - 72%. В інших великих містах республіки їх було відповідно 16% та 84%.

Асиміляторські заходи через культурну і мовну близькість росіян та українців давали бажані для московського керівництва результати. Проте українська мова, культура, історія продовжували своє існування.

Тема 14. ВІДНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ

1. Україна на шляху до державного суверенітету і незалежності.
2. Суспільно-політичне і національне пробудження українського народу.

Ключові слова: Автокефалія, багатопартійність, геополітика, гласність, демократія, консерватизм, консолідація, конституційний процес, криза, легітимність, лібералізм, менталітет, мітинг, модернізація, надзвичайна ситуація, Народний Рух України (НРУ), незалежна держава, неформальна організація, нове політичне мислення, олігархія, опозиція, парламентаризм, перебудова, плюралізм, політична культура, популізм, правова держава, президент, революція, «релігійний ренесанс», страйк, суверенітет, толерантність, узурпація, федерація, «холодна війна».

1. Україна на шляху до державного суверенітету і незалежності

На середину 80-х рр. XX ст. всеохоплююча системна криза вразила всі сфери життя СРСР. Короткочасне зростання темпів промислового виробництва у 50-х - на початку 60-х років змінилось їх нестримним падінням. Розладнана українська економіка, як складова так званого єдиного народногосподарського комплексу спричинила різке зниження життєвого рівня населення.

Збільшення капіталовкладень у виробництво сільськогосподарської техніки, мінеральних добрив тощо не давали належної віддачі з огляду на принципово слабку ефективність радгоспно-колгоспної системи. СРСР виявився нездатним забезпечити населення продовольством. Щорічно з-за кордону ввозились мільйони тонн зерна за рахунок

продажу нафти, газу, безоглядної експлуатації природних ресурсів, що стрімко наближало екологічну кризу.

Тривала виснажлива гонка озброєнь. Разючого удару по міжнародному авторитету СРСР завдала радянська агресія в Афганістані.

Яскраво проявились суспільно-політичні негаразди. Зазнали руйнації суспільні відносини, мораль, загрозливих масштабів набирало повальне пияцтво, процвітали корупція, казнокрадство, організована злочинність. Темпи зростання населення в Україні були чи не найнижчими серед республік колишнього СРСР. Без рішучих змін країна була приречена на повну деградацію.

Ставало зрозумілим, що адміністративно-командна система неспроможна вивести державу з глухого кута. Назріла болюча потреба реорганізації економіки, соціального життя, зміни політичного ладу й оновлення державної сфери.

Із приходом на керівні та державні посади політиків, яким вистачило мужності розпочати перегляд застарілих стереотипів, виробити нові підходи в аналізі розвитку радянського суспільства, в СРСР виникає надія на можливість довгоочікуваних демократичних перетворень.

Партійне керівництво на чолі з М. Горбачовим, обраним на посаду Генерального секретаря ЦК КПРС у березні 1985 р., наважилось на часткову перебудову радянської системи. Квітневий (1985 р.) пленум ЦК КПРС проголосив зміну економічної, соціальної та зовнішньої політики і взяв курс на перебудову, демократизацію і гласність.

Поняття “перебудова” було пов’язане з утопічними надіями на швидке поліпшення життя звичними командними методами. Фактично вона виявилася типовою революцією згори з усіма притаманними їй вадами. Процес перебудови планувався як відносно обмежена в часі, упорядкована й суворо контрольована партійним керівництвом, операція.

Навесні 1985 р. політичне керівництво країни вирішення більшості проблем вбачало у переборенні процесу зниження темпів економічного зростання, подоланні відставання вітчизняного машинобудування. Спочатку переважала думка, що можна у відносно короткий термін вивести радянську економіку на нові рубежі, а потім активізувати соціальні фактори й підвищити добробут радянських людей. Одночасно передбачалось удосконалення структури управління народним господарством, стимулювання нових форм праці. Проте розвиток подій досить швидко зламав надуману схему.

Ситуація в країні була досить напруженою. Найбільшу небезпеку становили консерватори, в чиїх руках залишалась влада на місцях. Фактично до кінця 80-х рр. перебудова в Україні здійснювалася у консервативній інтерпретації горбачовської політики за відсутності концепції розвитку республіки як в економічній, так і в політичній сферах.

Фактором гальмування перебудовчих процесів був страх московського керівництва, що

демократизація поверне до життя піднесення національної свідомості, якого завжди з жахом очікувала імперія.

Об'єктивний аналіз вимагає врахувати той факт, що програма перебудови так і не була розроблена й прийнята центром. Замість неї існувала лише її загальна концепція без чіткого визначення етапів, окреслених завдань і т. ін., що значною мірою гальмувало здійснення реформ і в Україні.

Перебудова в ідеологічній сфері породила такий термін як “гласність”, що означав проміжний етап на шляху від тотальної цензури до свободи слова. В Україні свобода слова винищувалась значно ретельніше, ніж у всьому СРСР, та й ідеологічний відділ ЦК КПУ разом з іншими службами працювали більш спрямовано.

У той час як на союзному рівні відбувалися важливі зміни у складі вищого керівництва, першим секретарем ЦК КПУ аж до осені 1989 р. залишався В. Щербицький, який, підтримуючи перебудовчі гасла, насправді чинив опір радикальним змінам у республіці. М. Горбачов не поспішав швидко змінювати ситуацію в Україні, яка була надто важливою для СРСР у цілому. Оновлення всіх сфер життєдіяльності країни вимагало глибших зрушень у вирішальній сфері - економіці.

Висунута програма перетворень передбачала “прискорення соціально-економічного прогресу” країни на основі широкого впровадження досягнень НТП, створення нового господарського механізму й активізації людського фактора. Невдовзі стало зрозумілим, що реформування економіки вимагає якісних структурних змін у радянській економічній моделі. Реформи ж прагнули поєднати ринок з централізованим плануванням, тому їхні спроби домогтися економічного зростання через розширення прав підприємств на основі формули “самостійності”, “самофінансування”, “самоокупності” не увінчалися успіхом. Наслідком цього стало подальше зниження продуктивності праці, падіння рівня виробництва, зубожіння найширших верств населення. Гігантськими темпами почав зростати внутрішній та зовнішній борг.

Величезною проблемою для української економіки й загальнонаціональною трагедією став вибух 26 квітня 1986 р. на Чорнобильській АЕС. Республіканське керівництво під тиском Москви, зокрема М. Горбачова, певний час боягузливо замовчувало сам факт катастрофи, а згодом - і її справжні наслідки. Катастрофічні екологічні й економічні наслідки Чорнобильської трагедії не піддаються точним оцінкам. Із господарського обігу вилучено близько 190 тис. га землі, жертвами радіоактивного забруднення стали понад 1000 українських міст і сіл.

Аварія на ЧАЕС яскраво висвітила колоніальне становище України і стала поштовхом до пробудження українського суспільства, адже рішення про замовчування справжніх наслідків катастрофи приймалися саме в Москві.

Відтак, у перші роки перебудови “гласність”, проголошена в Москві, мало змінила обличчя навіть республіканської преси, не кажучи про якісь істотні зрушення. Україна все ще залишилася “заповідником застою”.

2. Суспільно-політичне і національне пробудження українського народу

Досить обмежена інформаційна свобода відкрила шлюзи стримуваній доти суспільно-політичній енергії мас, сприяючи виникненню нової морально-політичної атмосфери, а також відродженню національної свідомості українського народу. Поступово, незважаючи на опір партійно-державної номенклатури, почали повертатися із забуття твори М. Грушевського, В. Винниченка, П. Куліша, М. Костомарова. Ламалися, здавалося б, нездоланні стереотипи й догми старого мислення, ширше бачилося минуле, сучасне й майбутнє українського народу. В цей процес включилася українська преса - газета “Літературна Україна”, журнали “Жовтень”, “Україна” та ін. Під пером Ю. Щербака, В. Чемериса, І. Цюпи, М. Жулинського. С. Білоконя, В. Сікори та інших авторів. Окреслювались контури замовчуваних сторінок історії, виринали із забуття величні історичні постаті. Одночасно суспільство почало пізнавати правду про добу визвольних змагань 1917-1920 рр., трагічні картини колективізації, голодомору 1932-1933 рр., суперечливий характер суспільного розвитку в 20-30 рр. XX ст., сталінські репресії та ін.

У цей період у суспільно-політичному житті України особливої гостроти набуває проблема статусу української мови. Такі представники демократичної інтелігенції, як О. Гончар, П. Загребельний, Д. Павличко, І. Драч та багато інших відкрито протестували проти русифікаторської політики В. Щербицького. Під час прийняття Закону про мови (жовтень 1988 р.) відверто обговорювались проблеми відродження національної культури, духовності, аналізувались причини деформації у національних відносинах. Поступово визначилося коло домінуючих ідей, насамперед, збереження і розвиток української мови й культури, досягнення економічної самостійності та реального державного суверенітету.

Водночас поживалась діяльність неформальних організацій, які виникли в різних містах республіки. У червні 1989 р. в Україні діяло понад 47 тис. неформальних об'єднань, найпомітнішими з яких були Товариство української мови імені Т. Шевченка, історико-просвітнє товариство “Меморіал”, екологічне громадське об'єднання “Зелений світ” та ін. Чільне місце серед політичних неформалів належало Українській Гельсінській спілці, яка взяла на себе роль інтелектуального центру та лідера народної опозиції.

Новий етап розвитку демократичних процесів в Україні був пов'язаний з початком багатопартійності. Першим широкомасштабним всеукраїнським політичним об'єднанням став Народний рух України. Його поява відображала об'єктивну необхідність економічного і політичного реформування суспільства, національного відродження України.

У вересні 1989 р., незважаючи на шалений опір властей, відбувся Установчий з'їзд

Народного руху України, головою якого було обрано поета І. Драча. То був час консолідації суспільно-політичних організацій, груп і окремих громадян на ґрунті боротьби за національне, духовне, економічне і політичне відродження України.

Після того, як у березні 1990 р. з Конституції СРСР було вилучено положення про “керівну і спрямовуючу” роль КПРС, партійне будівництво прискорилося. У квітні 1990 р. на базі Української Гельсінкської спілки була створена Українська республіканська партія (УРП), яку очолив відомий правозахисник Л. Лук’яненко. В наступні місяці відбулися установчі з’їзди Української християнсько-демократичної партії, Соціал-демократичної партії та ін. У вересні 1990 р. створено Партію зелених України, очолену Ю. Щербаком, яка виступила за збереження природи, культурної та історичної спадщини українського народу. Всього на 1991р. в Україні налічувалося понад 20 політичних партій та об’єднань, переважна частина яких або обстоювала державницькі позиції, або еволюціонувала до них.

Криза союзних структур, політичне протиборство, погіршення економічної ситуації неухильно посилювали потяг до суверенності й відновлення незалежної української держави. Важливим кроком на цьому шляху стало прийняття 16 липня 1990 р. Верховною Радою УРСР “Декларації про державний суверенітет України”. Попри всі незгоди і дискусії більшість парламенту і опозиція були єдині в розумінні необхідності такого кроку. Сумніви багатьох депутатів щодо його доцільності були розвіяні проголошенням напередодні у Москві державного суверенітету Російської Федерації. У названому документі вперше проголошувалося верховенство законів республіки стосовно законодавства СРСР, до складу якого вона тоді входила. Положення Декларації було внесено до чинної тоді Конституції УРСР окремою статтею. Вказувалось на самостійність, повноту і неподільність влади в межах республіки, недоторканість її території, незалежність і рівноправність у зовнішніх зносинах. Підкреслювалось, що від імені народу може виступати виключно Верховна Рада УРСР. Україна проголошувалась нейтральною позаблоковою державою, яка дотримуватиметься без’ядерного статусу, не буде приймати, виробляти і набувати ядерної зброї.

Процес законотворчої діяльності нового парламенту активно розвивався. Тільки на першій його сесії було прийнято 150 законодавчих актів. У серпні 1991 р. ухвалено закон про економічну незалежність України

У союзних структурах консерватори активно протидіяли становленню суверенності самостійності національних республік, у тому числі й України.

Із метою загальмувати процес розпаду Радянського Союзу в березні 1991 р. з ініціативи союзного керівництва було проведено референдум, результатом якого мало стати з’ясування ставлення населення до збереження СРСР на засадах оновленої федерації. В Україні на пропозицію Голови Верховної Ради УРСР Л. Кравчука на референдум було висунуто додаткове запитання: “Чи згодні Ви з тим, що Україна має бути в складі Союзу Суверенних

Держав на засадах Декларації про державний суверенітет України?». За СРСР як оновлену федерацію висловились 70,2 %, а за державний суверенітет України в складі ССД 83,55 % громадян України, які одержали бюлетені. Цей факт засвідчив зростання національної самосвідомості громадян України.

19 серпня 1991 р. у Москві була здійснена спроба повернути хід подій назад. Створений Державний комітет з надзвичайного стану (ДКНС) оголосив про неспроможність президента СРСР М. Горбачова за станом здоров'я виконувати свої обов'язки, а також про надзвичайні заходи щодо подолання глибокої кризи, хаосу і анархії, що загрожують життю та безпеці радянських громадян. Перед керівництвом УРСР путчисти поставили вимогу про підтримку їхніх дій. Проти заколотників рішуче виступив Президент Росії Б. Єльцин, кваліфікувавши їх дії як антиконституційний переворот. Українське керівництво, зокрема Верховна Рада, зайняло вичікувальну позицію. Верхівка Компартії України, очолювана С. Гуменком, більшість місцевих органів влади та партійних комітетів підтримали дії московських заколотників.

Серпневі події в Москві посилили прагнення народів СРСР до самостійного розвитку й незалежності. Зокрема 24 серпня 1991 р. Верховна Рада України, виходячи з ситуації, що склалася внаслідок ліквідації серпневого заколоту, прийняла Акт проголошення незалежності України. Цей документ величезної історичної ваги був підтверджений результатами всенародного референдуму 1 грудня 1991 р., якому взяли участь 84,2 % українців, з яких 90,3 % проголосували за незалежність України. Третя спроба домогтися незалежності України (перша відбулася у 1648-1654 рр. під проводом Б. Хмельницького, друга у 1917-1920 рр. під керівництвом М. Грушевського і В. Винниченка) виявилася переможною. На тому ж референдумі першим Президентом України було всенародно (61,6 %) обрано Л. Кравчука.

7 грудня 1991 р. у Біловезькій Пущі лідери Білорусії (С. Шушкевич), Росії (Б. Єльцин) та України (Л. Кравчук), провели без залучення М. Горбачова переговори і наступного дня підписали угоду про створення замість СРСР Співдружності Незалежних Держав (СНД). Верховна Рада України ратифікувала цю угоду, зробивши певні застереження. Розбудова української незалежної держави вступила у новий етап. 21 грудня 1991 р. в Алма-Аті відбулася зустріч керівників незалежних держав - колишніх республік колишнього СРСР (за винятком лідерів Грузії та країн Балтії), які у прийнятій декларації заявили, що з утворенням СНД Радянський Союз припиняє своє існування. Так було перегорнуто останню сторінку в історії Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

ПЛАНІ СЕМІНАРСЬКИХ ЗАНЯТЬ

Семінарське заняття № 1.

Тема: КИЇВСЬКА РУСЬ. ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКЕ КНЯЗІВСТВО.

1. Утворення Давньоруської держави та її розвиток у IX-X ст.
2. Київська Русь у період найвищого розвитку.
3. Поліцентризація Давньоруської держави у XII-XIII ст. та її занепад.
4. Галицько-Волинське князівство. Боротьба проти монголо-татарської навали.
5. Київська Русь у світовій історії.

Завдання для самостійної роботи

1. Яке походження мають назви “Русь” і “Україна”?
2. Трипільська культура та її вплив на сучасну культуру України.
3. Який вплив на розвиток слов'янських племен мали античні рабовласницькі міста-держави Північного Причорномор'я?
4. Покажіть, на яких теренах України розселялися киммерійці, скіфи, сармати. Охарактеризуйте соціальний устрій держав цих племен.
5. Заснування Києва та інших міст України.
6. Розкрийте сутність теорії походження Київської Русі.
7. Окресліть передумови утворення давньоруської держави.
8. Яку роль відіграли нормани в утворенні загальноруської держави? Доведіть свою думку.
9. Охарактеризуйте політичний устрій, економічний розвиток та зовнішню політику Давньоруської держави.
10. Національна державна символіка України, її походження.

Запитання для самоконтролю знань

1. Поясніть, чому саме Київ став центром ранньофеодальної держави Київська Русь.
2. Назвіть основні риси та напрямки зовнішньої політики Київської держави.
3. Чому в Київській Русі було запроваджено саме християнство? Як вплинуло його запровадження на соціально-економічний, політичний та культурний розвиток Київської Русі, її міжнародні зв'язки?
4. На які основні верстви населення поділялося суспільство IX- середини XII ст.?
5. Чому Русь перейшла від моно- до поліцентризму?
6. Які князівства відокремились першими?
7. Охарактеризуйте соціально-політичні причини феодальної роздробленості Київської Русі.
8. Поясніть, які історичні події кінця XII ст. зображено у “Слові о полку Ігоревім”.

Який період історії Київської держави вони відображають?

9. Визначте, яку роль у боротьбі з монголо-татарами та іншими іноземними загарбниками відіграли Київська Русь і Галицько-Волинське князівство?

10. Наведіть та проаналізуйте факти, що підтверджують важливу роль Київської Русі у становленні української народності.

Література: 2, 3, 6, 7, 12, 14, 15, 16, 18, 29, 31, 32, 33, 38, 42, 45, 50, 51, 52, 60, 62, 66, 71.

Методичні рекомендації до семінарського заняття

Розгляд *першого* питання рекомендується розпочати зі з'ясування методологічної проблеми заснування Київської Русі. Більша частина істориків, особливо українських, стверджує, що Київську державу заснували східнослов'янські племінні союзи, ядром яких став союз полян. Навіть більше: М. Грушевський вважав, що Київську Русь створили українці в особі антів. Усупереч слов'янській існує так звана варязька (норманська) теорія, якої дотримується частина істориків російської школи. В її основі лежить думка про заснування Київської Русі варягами або норманами.

Ряд учених стверджує, що давньоруську державу започаткували східні слов'яни. Зміцнювалася і розвивалася вона завдяки поєднанню зусиль і встановленню відносин між слов'янами і варягами.

Вивчаючи ці теорії, а також інші концепції, студент повинен чітко їх засвоїти і визначити власну точку зору, яка, на його погляд, найбільш об'єктивно відповідає історичній дійсності.

Навколо Київського князівства Аскольда об'єднується ряд князівств і на Наддніпрянщині кінця IX ст. створюється політичне об'єднання Руська земля. Державницькі процеси на Півдні значно випереджають аналогічні процеси на Півночі.

Подальше існування Київської Русі пов'язане з ім'ям Олега, який об'єднав Південь і Північ, проголосив Київ столицею нової держави. Водночас започатковується процес державотворення. Потрібно проаналізувати історичне значення походів Олега на Константинополь для піднесення міжнародного авторитету Київської Русі.

При розкритті діяльності княгині Ольги особливу увагу необхідно звернути на деякі принципові зміни у процесі державотворення. Передусім, упорядкування процедури стягнення і норм данини, введення урочної системи, зміцнення органів центральної влади, переорієнтація зовнішньої політики на мирні політичні відносини з іншими країнами.

Узагальнюючи діяльність Київських князів Олега, Ігоря, Ольги і Святослава, слід підкреслити, що вони виступали будівничими першого етапу історії Київської Русі.

Готуючи виступ із *другого* питання, студенти мають усвідомити суть другого етапу історії Київської держави - її всебічного зміцнення і розвитку. Цей процес пов'язаний з діяльністю Володимира Святославича та Ярослава Мудрого.

Заслуга Володимира полягає у скасуванні автономії земель і встановленні жорсткої централізації, значно розширивши терени Київської Русі. Водночас проводив велику роботу щодо розбудови та будівництва укріплень на кордонах. Великою історичною заслугою Володимира стало введення християнства - могутньої ідеологічної сили в руках держави.

Важливо розкрити зовнішню політику князя Володимира, яка створила міцне підґрунтя для розширення політичних і торговельних зв'язків Київської Русі з іншими державами Європи, взаємозбагачення культурними надбаннями. Діяльність Володимира Святославича зміцнила Київську Русь настільки, що вона стала однією з найбільших імперій Європи.

Багато зробив для зміцнення Давньоруської держави син Володимира Ярослав Мудрий. Аналізуючи період його князювання, слід розпочати з боротьби за Київський стіл, зосередивши увагу на розширенні і зміцненні Київської Русі.

Постійну увагу Ярослав Володимирович приділяв посиленню християнства, будівництву нових храмів і монастирів; за його князювання у Києві була створена митрополича кафедра. На семінарі студентам доцільно розібратися і засвоїти принципові положення першого відомого нам кодифікованого зведення законів Руської держави - "Руської Правди".

У проведенні мирної зовнішньої політики Ярослав Мудрий використав західноєвропейський досвід династичних зв'язків, що сприяло значному зміцненню авторитету Київської Русі на міжнародній арені.

Підсумовуючи розгляд питання, студенти мають усвідомити, що князювання Ярослава Мудрого стало вершиною сили і могутності Київської Русі, яка посіла почесне місце серед великих країн Європи.

Вивчення *третього* питання необхідно починати зі з'ясування об'єктивних і суб'єктивних причин поліцентризмизації Київської Русі. Процес розпаду тривав майже два століття, починаючи з правління Ярослава Мудрого. Перший період розпаду закінчився 1132 р. - князюванням Мстислава Великого. Це був період боротьби сепаратистської і централістської тенденцій. Другий період - безпосередньої феодалної роздробленості, повного ослаблення й занепаду Києва - тривав до монголо-татарської навали та падіння Києва у 1240 р.

Аналізуючи міжкнязівські усобиці у процесі поліцентралізації Давньоруської держави, студенти мають звернути увагу на тенденції до об'єднання князівств у єдину державу, як це було за часів Володимира Мономаха.

Узагальнюючи зміст цього питання, слід наголосити, що втрата єдиної державності стала великим злом і для самих князівств, оскільки, з цього скористалися зовнішні вороги, що призвело до загибелі Київської держави.

Вивчення *четвертого* питання доцільно розпочати з короткої історії зародження і

розвитку Галицько-Волинського князівства, яке починало набирати силу після занепаду Київської держави. Слід зазначити, що великих успіхів Волинське князівство досягло за часів князювання правнука Володимира Мономаха — Романа Мстиславича, обдарованої особистості, сміливого воїна. Галицьке князівство стає великою політичною та військовою силою за князювання Ярослава Осмомисла.

Надалі студентам рекомендується зосередити увагу на історії об'єднання Волинської й Галицької земель у єдине Галицько-Волинське князівство, яке стало спадкоємцем і правонаступником Київської Русі. Особливо зміцніла держава за часів князювання Данила Галицького. Бажано дослідити його напружену діяльність з розбудови держави, мудру зовнішню політику, рішучий опір завойовникам. Завершуючи виступ, доцільно проаналізувати причини занепаду Галицько-Волинського князівства, політичні інтриги й комбінації, які зумовили загарбання галицьких і волинських земель Литвою та Польщею.

Слід підкреслити, що Галицько-Волинське князівство залишило нам великі культурні надбання, а також досвід формування української державності.

Складовою частиною змісту цього питання є боротьба русичів проти монголо-татарської навали. З'ясувавши її причини, необхідно розповісти про завойовницькі походи монголо-татарської орди, вказати на азіатську жорстокість, яка виявилась у масовому знищенні цілих племен і народів. Особливу увагу слід зупинити на трагічних подіях, що сталися на річці Калці у 1223 р. Одним з проявів жорстокості монголо-татар було варварське пограбування і знищення великої кількості мешканців Києва у грудні 1240 р. військом хана Батия.

Подальша розповідь про монголо-татарську агресію має відобразити її просування на захід, загарбання Південно-Західної Русі й встановлення там майже 200-річного панування.

Підкорення українських земель монголо-татарами не призвело до підкорення народу. Значна частина князів і простого люду героїчно боролися із загарбниками, використовуючи різноманітні форми боротьби. Активно протистояли ординцям Чернігівський князь Роман Старший і вже згадуваний Галицько-Волинський князь Данило Галицький. Але сили були нерівні і Галицько-Волинське князівство також було підкорене Золотою Ордою.

Таким чином, незважаючи на мужність, великий державницький хист і підтримку здорових сил народу, боротьба Данила Галицького не ліквідувала ординське іго, проте, значно ослабила його. Завершити розповідь про боротьбу проти монголо-татар слід узагальненням, що героїчний опір русичів завдав нищівного удару Орді, яка не могла закріпитися у Центральній Європі і змушена була повернутись у район Волги та Заволжя.

Висвітлюючи зміст *заключного* питання, студенти повинні показати роль Київської Русі не лише в житті нашої країни, а й у світовій історії. Вона започаткувала ту державність, традиції якої стали взірцем для майбутніх поколінь українського народу в боротьбі за незалежність, боротьбі, яка через багато років привела до перемоги - створення суверенної

Української держави.

Досвід державності Київської Русі став також взірцем для багатьох слов'янських і не слов'янських народів.

У відповідях на це питання студентам логічно проілюструвати роль розвитку виробничих сил, досягнень землеробства, розквіту ремісництва і торгівлі у становленні стосунків з іншими народами. Розкриття історичного значення Київської Русі буде неповним без аналізу впливу досягнень Київської Русі у наступні періоди історії в області духовного життя, культури і міжнародної політики. В той же час необхідно підкреслити важливий урок: - міжкнязівські чвари й міжусобиці ослабили могутню Давньоруську державу, яка не витримала монголо-татарської навали та зійшла з історичної сцени.

Семінарське заняття № 2.

Тема: КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКА ДЕРЖАВА (СЕРЕДИНА XVII - КІНЕЦЬ XVIII СТ.)

1. Запорозька Січ - зародок української козацької державності.
2. Формування Української гетьманської держави у період Національно-визвольної війни (1648-1654 рр.).
3. Поділ України. Боротьба за збереження української державності.
4. Гетьманщина. Поступове обмеження та ліквідація української автономії.

Завдання для самостійної роботи

1. Проаналізуйте наслідки Люблінської унії 1569 р. для українських земель.
2. У чому полягали причини укладання та суть Берестейської церковної унії 1596 р.? Її оцінка в сучасній історичній літературі.
3. Визначте термін «козак» і наведіть версії, що пояснюють походження козацтва.
4. Складіть схему військової організації Запорозької Січі.
5. Назвіть основні риси та форми правління Запорозької Січі.
6. Визначте причини появи реєстрових козаків та їхні привілеї. Коли польський уряд уперше провів реєстрацію козаків?
7. Дайте характеристику козацької символіки.
8. Розкрийте умови і правове значення Переяславської угоди 1654 р. та «Березневих статей».
9. Охарактеризуйте політичну історію України періоду Руїни.
10. Розкрийте адміністративно-територіальний і політичний устрій Гетьманщини.
11. Антиукраїнська політика царизму у XVIII ст. Ліквідація гетьманщини.

12. Чому царат вирішив ліквідувати Запорозьку Січ ? Яка подальша доля козацтва?
13. Гайдамацькі рухи. Коліївщина. Опришківство (кінець XVII - XVIII ст.). Їх причини та наслідки.

Запитання для самоконтролю знань

1. Які українські землі і коли ввійшли до складу Великого князівства Литовського? Проаналізуйте причини швидкого включення українських земель до Литви.
2. Проаналізуйте роль і значення народних мас, а також українських магнатів і шляхти у формуванні запорозького козацтва.
3. Чому Запорозьку Січ було названо християнською козацькою республікою?
4. Проаналізуйте причини, характер, рушійні сили та етапи Визвольної війни 1648-1654 р.?
5. Назвіть головні битви Визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, розставте їх у хронологічній послідовності й поясніть їхні наслідки.
6. Чому після Зборівської угоди, яка лише формально закріплювала обмежену національно-територіальну автономію, можна однозначно говорити про закріплення в ній основ формування української козацької державності?
7. З ким і коли гетьман Іван Виговський уклав Гадяцький мирний договір? Розкрийте його зміст. Висловіть своє власне ставлення до прийнятого договору.
8. Які наслідки для України мало підписання “Вічного миру” між Московією і Польщею? Висловіть своє ставлення до цієї історичної події.
9. Покажіть етапи поступового знищення української автономії царатом. Дайте характеристику цим етапам.
10. Які демократичні тенденції мала «Конституція» Пилипа Орлика?
11. Які території відійшли до Росії після поділів Речі Посполитої?

Література: 2, 3, 6, 7, 10, 12, 14, 15, 16, 17, 18, 24, 29, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 49, 51

Методичні рекомендації до семінарського заняття

Розгляд першого питання доцільно розпочати зі з'ясування причин виникнення козацтва. Коли з'явилися перші документальні свідчення про козаків? Дайте основні тлумачення терміна “козак”. Із яких соціальних прошарків формувалось козацтво? Кого українські історики називають уходниками, січовиками, реєстровцями? Які соціально-економічні та політичні чинники сприяли активному зростанню козащини? Покажіть, як поступово козакування, як спосіб життя та рід занять, перетворилось у козацтво як соціальне явище. Що означало слово “Січ”? Підберіть до нього синоніми. Скільки січей створили

козаки?

Докладніше розкажіть про створення січі на острові Хортиця, життя та діяльність легендарного Байди - князя Дмитра Вишневецького. Спираючись на історико-етнографічний матеріал, особливо, працю Дмитра Яворницького, розкажіть про побут, звичаї, мову, релігію козаків. Використовуючи нові історичні джерела, вивчіть адміністративний та судовий устрій Січі, її військову організацію, дипломатію. Покажіть, яким чином козацтво впливало на внутрішню політику Речі Посполитої та міжнародну політику Центрально-Східної Європи. (Особливу увагу приділіть періоду гетьманування П. Конашевича-Сагайдачного). Поясніть значення терміну “Козацько-християнська республіка”. Розкрийте його зміст.

У чому полягає історичне значення першої козацької держави?

При вивченні *другого* питання акцентуйте увагу на тому, що формування Української гетьманської держави в період національно-визвольної війни стало закономірним продовженням попередніх державотворчих процесів часів Київської Русі, Галицько-Волинського князівства, Запорозької Січі. Слід підкреслити особливу роль гетьмана Б. Хмельницького, який виявив себе в ході війни талановитим полководцем, дипломатом і політиком, що в надзвичайно складаних умовах зумів відновити та продовжити державотворчі процеси.

Слід дати характеристику держави, створеної в період Визвольної війни. За політичним устроєм її можна вважати республікою, оскільки, провідну роль тут відігравало козацтво з притаманним йому демократизмом. Необхідно звернути увагу на те, як формувалась територія держави, її адміністрація, військо, податкова система. Для цього слід проаналізувати умови Зборівського миру (1649 р.), Білоцерківської угоди (1651 р.), і, особливо, Березневих статей (1654 р.).

Слід також простежити, як змінилось у ході війни становище кожного прошарку населення держави - козаків, селян, шляхти, духовництва, міщан. Зверніть увагу на те, що з ліквідацією феодалного землеволодіння, польської фільваркової системи, скасуванням кріпацтва значно покращилося становище простого люду, створені унікальні для того часу економічні та соціальні передумови для консолідації українського суспільства. Втім, студентів пропонується і критично поглянути на стан тогочасної демократії, оцінити обмежений характер політичного та дипломатичного статусу нової держави.

У підготовці до семінару студентам пропонується заповнити схему політико-адміністративного устрою козацько-гетьманської держави, який дістав назву полковосотенного. У схемі необхідно позначити по вертикалі основні щаблі влади та посадових осіб з їхніми повноваженнями.

	Посади	Повноваження	Контрольована
Вищі органи			
Полковий			
Сотенний			
Місцевий			

Вивчення *третього* питання доцільно розпочати зі з'ясування політичного та суспільно-економічного становища України після Визвольної війни. Чому цей період більшість істориків називають Руїною? Наведіть конкретні факти зазначених вище сторін життя суспільства. Розкажіть про визначних особистостей цього часу - гетьманів І. Виговського, Ю. Хмельницького, П. Дорошенка, розкрийте сутність їхньої політики, спрямованої на збереження єдності і територіальної цілісності України, проаналізуйте умови найважливіших угод і статей з іншими державами. Чому жоден із зазначених політиків не зміг досягти поставленої мети? Кому з них ви віддаєте особисту перевагу? Обґрунтуйте свій вибір. Згідно з якими документами було здійснено територіальний поділ України? На яких умовах і складу яких держав увійшли українські землі?

Вивчення *четвертого* питання необхідно розпочати з'ясуванням сутності політичного утворення під назвою Гетьманщина. Яку територію воно обіймало? Назвіть головні особливості його адміністративного та політичного устрою, перелічіть основні владні структури, посадових осіб та їхні повноваження. Яким чином у Гетьманщині поєднувались засади жорсткого централізованого управління з демократією? Розгляньте соціальну структуру гетьманської держави, розкажіть про права та обов'язки різних верств населення, їхні стосунки. Зважте як позитивні, так і негативні чинники гетьманського періоду державності в історії України.

Охарактеризуйте головні політичні фігури гетьманської доби в Україні - І. Мазепу, П. Орлика, П. Полуботка, К. Розумовського тощо. Хто з них, на вашу думку, зробив найбільший внесок у розвиток державності України, її культури? Наведіть приклади обмежень та утисків щодо українців з боку самодержавства, розкрийте роль Малоросійської колегії. Зробіть висновки: чому Україна не змогла зберегти автономію в складі Російської імперії?

Семінарське заняття № 3.

Тема: УКРАЇНА В СКЛАДІ РОСІЙСЬКОЇ І АВСТРО-УГОРСЬКОЇ ІМПЕРІЙ (XIX-Поч. XX ст.)

1. Соціально-економічний розвиток та суспільно-політичні процеси в Україні в

XIX ст.

2. Український національний рух в XIX ст.
3. Українські політичні партії та громадські організації у XIX- поч. XX ст.

Завдання для самостійної роботи

1. Визначте причини кризи феодально-кріпосницької системи.
2. Доведіть, що XIX ст. стало періодом справжнього національного відродження України.
3. Яка роль Тараса Шевченка у національному відродженні України?
4. Порівняйте бачення ролі й місця України в документах Кирило-Мефодіївського товариства та декабристів.
5. Охарактеризуйте суспільно-політичний і національний рухи на західноукраїнських землях у першій половині XIX ст. Діяльність організацій “Руська трійця” і Головна руська Рада.
6. Визначте особливості суспільно-політичного і національного рухів на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст.
7. Порівняйте особливості капіталізації економіки Наддніпрянської і Західної України.
8. Визначте стратегію і тактику різних політичних сил у революції 1905-1907 рр.
9. Визначте здобутки національного руху в Україні в період демократичної революції 1905-1907 рр.
10. Доведіть, що столипінська аграрна реформа мала найбільший успіх в Україні.

Запитання для самоконтролю знань

1. Охарактеризуйте стан економіки України в першій половині XIX ст.
2. Які таємні політичні товариства діяли в Україні? Дайте характеристику декабристського руху в Україні.
3. Чому кріпосне право у Російській імперії було скасовано тільки в 1861 р.? У чому суть цієї реформи? Які її соціально-економічні наслідки для України?
4. Назвіть реформи, які проходили в другій половині XIX ст. в Російській імперії.
5. Яким шляхом ішов розвиток капіталізму в Україні?
6. Хто такі народовці і москвофіли? У чому різниця між ними?
7. Коли і де виникла Русько-українська радикальна і Українська соціал-демократична партії? В чому суть їхніх програм? Назвіть діячів цих партій.
8. Назвіть і охарактеризуйте партії, які виникли в результаті активізації революційно-визвольної боротьби.

Методичні рекомендації до семінарського заняття

Готуючи відповідь на перше питання, потрібно враховувати обставини, що склалися в Україні після втрати в XVIII ст. незалежності, коли їй необхідно було пристосовуватися до суспільно-політичних систем у Австро-Угорській і Російській імперіях. Потрібно розкрити зміст політичних режимів у Росії та Австро-Угорщині, пояснити, як вони насаджувалися в українських землях, висвітлити руйнівний вплив кріпосництва на розвиток економіки і суспільства, як проводилася політика русифікації - у Наддніпрянській Україні, полонізації - в Східній Галичині, румунізації - в Буковині, мадяризації - в Закарпатті. Особливої уваги потребує осмислення суспільно-політичних процесів до і після скасування кріпацтва, їх відмінність у різних частинах України - Австрійській і Російській. Необхідно показати зміни в соціальній структурі українського суспільства й у становищі різних його верств після скасування кріпосництва.

Висвітлюючи друге питання, слід підкреслити, що в обох імперіях українське населення зазнавало жорстокого національного гніту, Особливо, з боку російського царату. Однак саме в цих умовах відбувся процес формування української національної свідомості. Потрібно розкрити чинники виникнення й поширення української національної свідомості, конкретні прояви інтересу до вивчення історичного минулого, мови, фольклору і побуту населення Східної і Західної України.

Окремо слід зупинитися на діяльності української інтелігенції у 1840-х роках, політичних поглядах Т.Г. Шевченка, розкрити діяльність і значення Кирило-Мефодіївського товариства, піднесення національного руху в західноукраїнських землях під час революційних подій 1848-1849 рр. в Австрії. Також необхідно проаналізувати зміст Валуєвського циркуляру (1863 р.) і Емського указу (1876 р.), які обмежували вживання і поширення української мови в Україні. Зверніть увагу, що й після їх видання національний рух в Україні нарастив.

Готуючись до висвітлення *третього питання*, варто, передусім, розкрити зміст поняття “партія”, показати його відмінність від різного роду громадських об’єднань і організацій. Необхідно висвітлити діяльність громад, інших організацій (Братство тарасівців, Всеукраїнська загальна організація тощо). На межі XIX — XX ст. у Наддніпрянській Україні були створені як місцеві організації всіх основних загальноросійських політичних партій, так і національні партії, що виступали від імені різних соціальних верств населення. Всього в Наддніпрянській Україні було близько 20 партій. Відповідно до програмних цілей і методів боротьби їх можна поділити на три групи: радикальні, помірковані і консервативні. Потрібно класифікувати партії і за їх ставленням до українського національного питання, зокрема, виділити їх типи: національно-радикальні самостійники, помірковані автономісти і російські великодержавники. Приблизно такою ж була система політичних партій і на

західноукраїнських землях, тільки тут вона сформувалася трохи раніше під впливом сусідніх країн Західної Європи. Ще в 1890 р. за ініціативою М. Драгоманова й безпосередньої участі І. Франка та М. Павлика була створена Русько-українська радикальна партія, яка через свій неоднорідний склад згодом розкололася й породила Українську соціал- демократичну і Українську націонал-радикальну партії.

Література: 2, 3, 5, 6, 7, 8, 11, 12, 14, 16, 17, 18, 19, 28, 29, 31, 32, 33, 46, 47, 52, 54, 64, 65.

Семінарське заняття №4.

Тема: УКРАЇНСЬКА НАЦІОНАЛЬНО-ДЕМОКРАТИЧНА РЕВОЛЮЦІЯ (1917-1920 рр.) ВІДНОВЛЕННЯ ДЕРЖАВНОСТІ УКРАЇНСЬКО НАРОДУ

1. Діяльність Центральної Ради.
2. Гетьманат Павла Скоропадського.
3. Директорія УНР.
4. Радянська форма української державності.
5. Історичне значення української революції 1917-1920 рр.

Завдання для самостійної роботи

1. Національно-демократична революція в Україні. Утворення Української Центральної Ради. Визначте, яким був склад Центральної Ради.
2. Проаналізуйте відносини ЦР і Тимчасового уряду.
3. Дайте характеристику першого українського уряду - Генерального секретаріату.
4. Чому виникла необхідність формування української армії?
5. Відродження Українською Центральною Радою державності українського народу. I і II Універсали.
6. Складіть політичний портрет М. Грушевського.
7. Проголошення Української Народної Республіки самостійною державою. III і IV Універсали.
8. Які головні причини падіння Центральної Ради і Української революції вцілому?.
9. Які причини сприяли встановленню влади гетьмана Павла Скоропадського? Назвіть позитивні і негативні аспекти діяльності уряду Скоропадського.
10. Охарактеризуйте розвиток української держави при Директорії. Виділіть причини поразки Директорії.
11. Проголошення ЗУНР. Акт злуки УНР і ЗУНР та його значення.

Запитання для самоконтролю знань

1. Які соціально-політичні альтернативи відкривались в Україні після перемоги буржуазно-демократичної революції у лютому 1917 р. в Росії?
2. Коли і за яких умов була створена Центральна Рада?
3. Назвіть, які політичні сили увійшли до складу Центральної Ради?
4. Яка головна ідея, з точки зору української державності, була закладена в I та II Універсалах?
5. За яких обставин було проголошено УНР? Проаналізуйте взаємини Центральної Ради та Раднаркому Росії.
6. Значення IV Універсалу УЦР для українського національно- визвольного руху.
7. Проаналізуйте основні напрями внутрішньої політики Української держави за часів П. Скоропадського.
8. Розкрийте причини слабкості уряду Директорії. Хто входив до її складу?
9. Проаналізуйте основні причини поразки ЗУНР.
10. Покажіть, якою була реакція в Україні на Варшавську угоду
- С. Петлюри та Ю. Пілсудського.
11. Розкрийте зміст Ризького миру та його наслідки для України.

Методичні рекомендації до семінарського заняття

Висвітлюючи *перше* питання, студентам слід звернути увагу на особливості Лютневої революції в Росії, а потім проаналізувати принципи творення, завдання і програмні гасла Центральної Ради як єдиного національно-політичного центру, котрий повинен був стати організаційною, громадсько-політичною і державотворчою силою. Логічним продовженням викладу цього питання є характеристика чисельного, національного, соціального і політичного складу Центральної Ради, а також її провідних діячів: М.С. Грушевського, В.К. Винниченка, С.О. Єфремова, С.В. Петлюри тощо.

Далі рекомендуємо проаналізувати найхарактерніші риси діяльності Центральної Ради, її перші кроки в боротьбі за автономію і розгортання українізації, показати відносини різних політичних партій в Україні, а також політику загальноросійських партій в Україні щодо революційно-демократичних подій в Україні. Необхідно також охарактеризувати державотворчу діяльність Центральної Ради, розкрити відносини між Центральною Радою і Тимчасовим Урядом Росії, який продовжував стару великодержавницьку політику. Важливе місце у відповідях студентів має зайняти розкриття змісту і політичної суті I й II Універсалів УЦР.

Вивчаючи тему, студенти повинні звернути увагу на своєрідну політичну ситуацію, що склалася в Україні після перемоги Жовтневого збройного повстання в 1917 р. у Петрограді.

Важливе місце у відповідях студентів має посісти розкриття змісту і політичної суті III Універсалу, який проголосив створення Української Народної Республіки у федеративному зв'язку з Російською державою. Зверніть увагу на те, яку саме програму декларував III Універсал. Необхідно підкреслити, що проголошення УНР стало визначною історичною подією, що знаменувала відродження української державності у XX ст.

При розгляді питання студентам слід звернути увагу на зміст і політичну суть IV Універсалу, який проголошував самостійність УНР. Готуючи відповідь, передусім, згадайте про складні відносини між Центральною Радою і більшовиками, проаналізуйте причини зростання конфронтації між ними, яка особливо загострилася наприкінці 1917 р., що унеможливило проведення у Києві спільного з'їзду Рад. Слід з'ясувати, чому більшовики провели альтернативний з'їзд Рад у Харкові, на які сили вони спиралися, скликаючи його, яке представництво він втілював тощо.

Студентам необхідно також зосередити увагу на формуванні Центральною Радою власної зовнішньої політики. Доцільно проаналізувати дипломатичні відносини УНР з Радянською Росією та іншими країнами, розкрити участь представників Центральної Ради на переговорах у Брест-Литовську, підкреслити значення для України підписання договору з державами центральної осі.

Висвітлюючи *друге* питання, студенти мають звернути увагу на політичні сили, які сприяли встановленню в Україні гетьманської влади, підкреслити роль німецько-австро-угорської присутності в Україні у здійсненні гетьманського перевороту. Необхідно також показати, чому гетьманство в цей час було більш прийнятним, ніж Центральна Рада, спинитися на характеристиці гетьмана П. Скоропадського. Слід детально проаналізувати склад уряду Скоропадського, висвітлити його зовнішню і внутрішню політику. Логіка відповіді підведе студентів до необхідності аналізу соціально-політичних змін в Україні у зв'язку з гетьманством, переорієнтації політичних діячів, партій і організацій та створення міжпартійного опозиційного блоку - Національного союзу.

Третє питання рекомендуємо розпочати з аналізу соціально-політичної і воєнної ситуації в Україні, що сприяла встановленню влади Директорії, яка стала урядом відновленої Української Народної Республіки. Необхідно також з'ясувати соціальний і партійний склад Директорії, розкрити діяльність найбільш активних її керівників - В. Винниченка, С. Петлюри, В. Чехівського та інших.

Далі студентам доцільно зосередитися на внутрішній і зовнішній політиці Директорії, проаналізувати видану у грудні 1918 р. Декларацію, де були сформульовані принципи політики Директорії, яка передбачала компромісний баланс між прогресивними реформами і консервативними порядками. Варто зазначити, що особливо гострий характер ці розбіжності набули стосовно влади в Україні. Йшлося про те, чи бути Україні парламентарною

республікою, чи установити владу Рад. Зверніть увагу, що принципова суперечність існувала у керівництві УНР і відносно зовнішньої політики.

Ці суперечності поступово призвели до послаблення Директорії, а потім — у ході внутрішньої і зовнішньої боротьби - до поразки Української Народної Республіки. При розгляді цього питання студентам необхідно коротко проаналізувати отаманщину і міжгрупову боротьбу, які разом з іншими політичними подіями спричинили встановлення в Україні радянської державності.

При вивченні питання обов'язково слід простежити процес політичних і соціальних перетворень на західноукраїнських землях. Після розпаду Австро-Угорської імперії, перемоги національно-демократичної революції у Східній Галичині було проголошено Західноукраїнську Народну Республіку (ЗУНР). Важливою сторінкою історії ЗУНР стало проголошення Акту злуки УНР та ЗУНР. Необхідно з'ясувати обставини і причини, що зумовили злуку, її суть як акту створення незалежної єдиної соборної української держави. На закінчення необхідно дати оцінку цьому акту з позицій сьогодення.

При обговоренні *четвертого* питання потрібно зосередити увагу на аналізі політичних подій в Україні після анулювання Брестського миру Радянською Росією (13 листопада 1918 р.). Уряд Росії більше не розглядав Україну як самостійну державу. Сформований на території РСФРР, Тимчасовий робітничо-селянський уряд України 29 листопада оголосив відновлення влади Рад в Україні. Відтепер Україна називалася Українською Соціалістичною Радянською Республікою (УСРР).

Далі необхідно звернути увагу на політику і діяльність нового уряду. Який новий державний апарат створив уряд? Якими були нові місцеві органи влади? Як вирішувалося аграрне питання в Україні?

Під час вивчення цієї теми необхідно підкреслити, що більшовики України в своїй діяльності продовжували орієнтуватися на Росію. Формуючи радянський апарат в Україні, вони не збиралися будувати суверенну державу. Поступово відбулося політичне, економічне і військове об'єднання України і Росії. Таким чином, незважаючи на те, що УСРР об'єдналася з радянською Росією на засадах „Соціалістичної федерації”, їх федеративні зв'язки були суто декларативними, не кажучи вже про державний суверенітет України.

Звертаючись до розгляду заключного питання, студент має усвідомити, що у 1917-1920 рр. український народ уперше в ХХ ст. створив незалежну державу. Але тоді на шляху державотворення постали могутні зовнішні та внутрішні сили. Українська національно-демократична революція зазнала поразки. Сусідні держави, особливо Росія та Польща, виступили проти української державності.

Потрібно звернути увагу на такі принципово важливі складові: єдність у національно-визвольному таборі, соціальну базу державотворення, помилки керівників української

держави.

Аналізуючи історичне значення боротьби українського народу, необхідно засвоїти, що після тривалого процесу русифікації та полонізації український народ створив незалежну державу і декілька років її відстоював, продемонструвавши прагнення до самостійності. Без цієї боротьби було б неможливе проголошення незалежності 1991 р.

Хоча Українська національно-демократична революція зазнала поразки, проте, змагання не були марними. Вони стали прикладом майбутнім поколінням, дали уроки боротьби за незалежність та розбудову власної держави.

Важливо засвоїти головні висновки боротьби за незалежність 1917-1920 рр.:

- необхідність єднання усіх національно-патріотичних сил;
- необхідність компромісів між різними національно-патріотичними силами, без чого єдність неможлива;
- без глибоких соціально-економічних реформ, які покращать життя основної маси населення, досягнути незалежності не можна;
- необхідність враховувати зовнішньополітичну ситуацію, добиватися підтримки незалежності України розвинутими зарубіжними країнами.

Література: 2, 3, 4, 5, 8, 9, 12, 16, 17, 18, 27, 28, 31, 32, 33, 44, 48, 52, 53, 58, 69, 72.

Семінарське заняття № 5.

Тема: УКРАЇНА ЗА РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ (1921- початок 1950-х рр.)

1. Україна в роки непу. Українізація, її суть та наслідки.
2. Україна в умовах формування тоталітарної системи в СРСР.
3. Україна в Другій світовій війні.

Завдання для самостійної роботи

1. Причини та наслідки голодомору 1921-1923 рр. в Україні.
2. Соціально-економічне життя України в період непу.
3. “Українізація”, її суть і наслідки (20-і р. XX ст.).
4. Індустріалізація в Україні в 20-30-х рр. XX ст. та її наслідки.
5. Примусова колективізація сільського господарства України та її наслідки. Голодомор 1932-1933 рр.
6. авершення формування командно-адміністративної системи. Масові репресії в Україні в 30-ті р. XX ст.
7. Політичні партії і громадські організації на західноукраїнських землях 20-30-х рр. XX ст.
8. Входження західноукраїнських земель до складу СРСР.
9. Напад фашистської Німеччини на СРСР. Український напрям у плані

“Барбаросса”.

10. Радянський партизанський рух на окупованій території України.
11. Збройна боротьба формувань ОУН-УПА в 40-х рр. XX століття.
12. Визволення України від німецько-фашистських загарбників. Внесок українського народу в розгром фашизму.

Запитання для самоконтролю знань

1. Наведіть докази необхідності переходу від політики “воєнного комунізму” до “нової економічної політики”.
2. Проаналізуйте позицію, яку займали керівні діячі України з питань створення Союзу РСР.
3. У чому полягали особливості впровадження нової економічної політики в Україні?
4. У чому полягала суперечливість процесу українізації і які її наслідки?
5. У чому виявився суперечливий характер індустріального розвитку України?
6. Розкрийте злочинний, антинародний характер сталінських методів колективізації. Якої шкоди завдала ця політика Україні?
7. Проаналізуйте зміст і наслідки політики “радянізації” в Західній Україні у 1939-1941 рр.
8. Поясніть мету створення УПА, проаналізуйте її боротьбу.
9. Охарактеризуйте головні політичні та соціально-економічні наслідки Другої світової війни. Які наслідки вона мала для України?

Методичні рекомендації до семінарського заняття

Розкриваючи *перше* питання, студенти повинні звернути увагу на надзвичайно складне соціально-економічне становище України на початку 20-х років.

Далі слід проаналізувати завдання і суть політики непу. Показати, чому лише так можна було вивести Україну із хаосу і розрухи. Необхідно також підкреслити, що запровадження непу відбувалося в умовах гострої боротьби між прибічниками і супротивниками цієї політики, коротко описати особливості непу в Україні, шляхи його реалізації, об’єктивні і суб’єктивні труднощі у здійсненні господарського будівництва і соціально-політичного розвитку України на основі непу, всебічно простежити економічну політику центральної влади щодо України.

Завершальним етапом підготовки цього питання повинен стати аналіз передумов і дій Сталіна та його оточення щодо згортання непу, проголошення та втілення в життя концепції тоталітарного суспільства, досягнення перелому на “внутрішньому фронті” (ліквідація антирадянських формувань тощо).

Слід, передусім, уникнути спрощеного, однобічного підходу до дуже складної національної політики в Україні. По-перше, не можна все зводити тільки до політичного курсу КП(б)У й відповідних практичних заходів. У цей час діяли також інші політичні чинники, інші політичні партії (Українська комуністична партія, зокрема), які, визнаючи Радянську владу, мали власну національну платформу. Відчутними залишалися різні, зокрема, “націонал- комуністичні” течії в КП(б)У. Діяли також “Просвіти”, інші національно-культурні організації, що за умов непу мали певну свободу у обстоюванні своїх власних ідей. По-друге, важливо також уникнути спрощення місця та ролі тих дій, які виконувала влада в галузі національних відносин та українізації як найбільш суттєвих, історично значущих явищ.

Особливу увагу слід звернути на таке унікальне за своїм змістом та політичними і, особливо, духовними наслідками явище, як українське відродження 20-х років і систему його реалізації, що дістала назву “українізація”. Головною метою українізації, як одного з різновидів “коренізації”, було завоювання прихильності з боку українського народу до Радянської влади. У зв’язку з цим в Україні впроваджувалась у життя система практичних заходів, спрямована на залучення до державного і громадсько- політичного життя українців і на цій основі - здійснення політики українізації.

Важливе місце у цьому процесі належало створенню україномовних освітніх і наукових закладів, а також освітніх закладів інших народів, що населяли Україну, врахуванню їх національних особливостей, побуту, культури тощо. Все це зумовило небачений злет української культури, зокрема, бурхливий розвиток науки, літератури і мистецтва. Більше того, ці процеси набрали такого розмаху, що викликали зворотну реакцію центру, згорання українізації, започаткування того явища, яке зрештою дістало назву “Розстріляного відродження” (Ю. Лавриненко).

Виступ на тему *другого* питання цього заняття рекомендуємо починати з аналізу причин і передумов утворення адміністративно- командної системи, поступового формування культу особи Сталіна, утвердження тоталітаризму у державному, партійному та громадському житті. Потім доцільно розкрити особливості цього процесу в Україні, позиції партійного і державного керівництва республіки у цьому питанні.

Складовою частиною означеного процесу в Україні у 30-ті роки була ліквідація політики національного відродження, українізації і поступове посилення централізації й тоталітарного режиму. Студентам слід підкреслити, що ця політика була пов’язана із сталінською стратегією перетворення СРСР із федеративної на унітарну державу, повну ліквідацію автономії України і визначення її статусу як територіально-адміністративного краю.

Із 30-х років в Україні розпочалася кампанія терору, що пройшла два етапи: 1930-1933 і 1937-1938 рр. При висвітленні репресій першого етапу важливо підкреслити їх провокаційний характер, повну безпідставність і надуманість.

Завершуючи розповідь про репресії першого етапу, необхідно підкреслити, що він був своєрідною підготовкою до другого, більш жакливішого етапу політичних чисток в Україні, що почався у 1933 р. (самогубство М. Скрипника та М. Хвильового). Чистки і переслідування набрали масового характеру. Окремо слід спинитися на подіях 1937-1938 рр. в Україні, показати, що її народ зазнав нової, страшнішої кампанії нищення людей, у тому числі майже всіх державних і партійних керівників України. Водночас ліквідовується самоврядування, посилюється централізація, а з нею і русифікація. Так було зведено нанівець велику справу національного відродження в Україні.

Студенти, передусім, повинні з'ясувати об'єктивну необхідність індустріалізації для України. Це був новий період у розвитку країни - період технічної реконструкції народного господарства, насамперед, важкої промисловості. Доцільно з'ясувати, чи закономірним з точки зору майбутнього прогресу було зосередження головної уваги лише на важкій промисловості.

Далі бажано показати шляхи технічної реконструкції народного господарства України, визначити джерела нагромадження засобів для індустріалізації, розкрити її особливості в Україні, проілюструвати конкретними прикладами розгортання будівництва нових і реконструкції старих підприємств, простежити історію будівництва таких великих промислових підприємств, як Дніпрогес, Азовсталь, Запоріжсталь, реконструкції Луганського паровозобудівного заводу тощо. Водночас студентам слід ґрунтовно вивчити негативні наслідки індустріалізації в Україні, які зумовлювалися, по-перше, авантюристичною сталінською політикою "великого стрибка" і, по-друге, серйозною дискримінацією політики індустріалізації в Україні з боку центральної влади. Завершити висвітлення цього питання рекомендується аналізом досягнень України у розвитку промисловості до початку 40-х років, підкреслити, що, незважаючи на трудовий героїзм народу, сталінська індустріалізація призвела до однобокого розвитку, значного відставання інших, не менш важливих галузей народного господарства.

Розкриваючи зміст питання, студенти мають усвідомити, що численні маси населення України до середини 30-х років примусово були переведені на шлях колгоспного господарювання, не маючи у переважній більшості ні бажання, ні навичок, ні досвіду його ведення. Щоб зламати опір селянства, державне і партійне керівництво штучно визначило "важливою державною політикою" ліквідацію куркульства як класу на основі суцільної колективізації.

При висвітленні процесу ліквідації куркульства студентам слід показати, по-перше, що заможні селяни в українському селі становили зовсім невеликий відсоток населення (менше 2%) і, по-друге, що ця політика здійснювалася значною мірою за рахунок розкуркулення середняків і навіть бідняків, які не бажали вступати до колгоспів. У цьому контексті логічно

підкреслити особливу жорстокість Сталіна та його оточення щодо українського селянства. Досліджуючи процес колективізації, треба чітко визначити, що адміністративно-репресивні методи її проведення породили велику кризу в сільському господарстві України, колгоспному будівництві та стали головною причиною голодомору 1932-1933 рр. Сільське господарство України було відкинуто назад, за межі 1928 р. і навіть 1913 р. Але навіть і при цьому можна було уникнути голоду та не допустити масового вимирання людей. Сталін і його послідовники в Україні силоміць, відбираючи хліб у селян, свідомо прирікали їх на голодну смерть.

Висвітлення *третього* питання слід почати з того, що з перших днів війни ворог відчув величезну силу народного опору його політиці в Україні. Студентам варто зосередити увагу на героїчній боротьбі українського народу проти німецько-фашистських окупантів, показати, що Україна залишалася нескореною. Це виявилось, насамперед, у широкому розгортанні партизанського руху, підпільних організацій, масовому русі опору народу України, участь багатьох його представників у європейському русі Опору. Кажучи про боротьбу в тилу ворога, не можна не згадати рух опору з боку ОУН і створених нею загонів Української повстанської армії (УПА). Варто також відзначити працівників тилу в перемозі над ворогом. Продовжуючи питання, слід наголосити на внеску українського народу у визволенні Києва, потім послідовно розповісти про основні наступальні операції 1944 року. Узагальнюючи сказане, слід підкреслити, що у жовтні 1944 року Україна була повністю звільнена від німецько-фашистських загарбників. Та українські воїни продовжували боротьбу з ворогом і на територіях інших держав, допоки фашистська Німеччина і Японія не капітулювали.

Виклад цього питання студентам доцільно завершити узагальненням, що народ України зробив великий внесок у загальну справу - розгром німецько-фашистських загарбників. Ціною великої крові він разом з іншими народами робив все, щоб наблизити День Перемоги.

Семінарське заняття № 6.

Тема: УКРАЇНА ЗА РАДЯНСЬКОЇ ДОБИ (Початок 1950-х-1991 рр.).

ВІДНОВЛЕННЯ НЕЗАЛЕЖНОСТІ УКРАЇНИ.

1. Повоєнна відбудова. Агонія сталінізму.
2. Хрущовська “відлига” (II-а пол. 50-х — I-а пол. 60-х рр.)
3. Поглиблення кризових тенденцій у економічному та суспільно- політичному житті країни (II-а пол. 60-х — 1985 рр.)
4. Перебудовчі процеси в Україні (1985 — серпень 1991р.)
5. Проголошення незалежності України - історична закономірність.

Завдання для самостійної роботи

1. Розкрийте причини голоду 1947 р. та його масштаби в Україні.
2. Проаналізуйте, на чому була побудована стратегія і тактика боротьби ОУН-УПА у післявоєнний період. Якими були її масштаби?
3. Дайте аналіз причин зростання авторитету України на міжнародній арені у післявоєнний період.
4. Поясніть значення XX з'їзду КПРС для України.
5. Проаналізуйте наслідки хрущовської "відлиги" для України.
6. Розкрийте зміст змін у промисловості й сільському господарстві України в 1945 - 1985 рр.
7. 8. Охарактеризуйте дисидентський рух в Україні у 60-х - першій половині 80-х рр. XX ст.
8. Проаналізуйте причини й наслідки застійних явищ в Україні у I-й пол. 70-х - I-й пол. 80-х рр. XX ст.
9. Початок національно-державного відродження України. Декларація "Про державний суверенітет України", прийнята Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 року.
10. Надзвичайна сесія Верховної Ради УРСР 24 серпня 1991 року. Акт проголошення незалежності України.

Література: 2, 3, 9, 12, 13, 18, 20, 26, 28, 31, 32, 33, 40, 43, 52, 63, 74.

Методичні рекомендації до семінарського заняття

Розгляд першого питання доцільно розпочати з того, що Перемога коштувала нашому народові занадто дорого: під час окупаційного режиму було знищено майже 3,9 млн. мирних жителів, вивезено понад 2,2 млн. осіб до Німеччини, загинув кожний шостий житель України. Варто звернути увагу на соціальну політику радянського керівництва, розкрити її зміст і суперечливий характер, повернення до вольових методів керівництва промисловістю та сільським господарством. Радянське керівництво законсервувало низький рівень життя трудящих, зробивши ставку на пріоритетний розвиток важкої промисловості. Помітно ускладнився процес відбудови в республіці й голодом 1946 - 1947 рр. Потрібно проаналізувати причини його виникнення та масштаби.

Досліджуючи процес відбудови, студенти мають звернути увагу на те, що економіка в Україні відбудовувалась не як самодостатній комплекс, а як частина загальносоюзної економічної системи. Отже, характерною рисою стратегії радянського керівництва було повернення до довоєнної моделі розвитку народного господарства без зовнішньої допомоги.

Складовою частиною проблеми відбудови народного господарства є продовження процесу радянзації західних областей України, який відбувався набагато складніше, ніж на сході республіки.

Готуючись до другого питання, слід зосередити увагу на першому періоді десталінізації - хрущовській “відлизі”, яка привела до лібералізації всього суспільного життя. Студентам слід звернути увагу на XX з’їзд КПРС (25 лютого 1956 р.) та доповідь М. Хрущова на закритому засіданні про культ особи Сталіна. Однак це не означало зміни панівної системи. Було зроблено спробу частково реформувати тоталітарну радянську систему в інтересах її самозбереження, у зв’язку з чим вона зазнала перетворень внаслідок децентралізації. До повного руйнування її було ще далеко. Характерними рисами цього періоду стали припинення кампанії проти націоналізму, певне уповільнення процесу русифікації, зростання ролі українського чинника в різних сферах суспільного життя.

Продовжуючи розгляд цього питання, важливо розглянути події, пов’язані з новою хвилею “українізації” в другій половині 50-х рр., тимчасова діяльність якої з 1959 р. підпадає під ідеологічний тиск. Проте репресії на її представників, насамперед, письменників-“шістдесятників”, літературних критиків, публіцистів на початку 60-х років не набули масового характеру. Аналізуючи короткочасність “хрущовської відлиги”, варто зазначити, що збереження і зміцнення адміністративно-командної системи підводило до регресу як у політичній, духовній, так і в інших сферах життя.

При розгляді *третього* питання слід з’ясувати чинники, що зумовили поглиблення кризових тенденцій у суспільно-політичному та економічному житті СРСР 1965-1985 рр. і відповідним чином позначилися на Україні. Необхідно з’ясувати суть “стабілізації” політичної сфери брежнєвського курсу, який прийшов на зміну хрущовським реформам. Відмітити, що після приходу до влади Л. Брежнєва помітно посилюється ідеологічний диктат, зростає нетерпимість до вільнодумства в будь-якій формі. Загострення проблем посилювалось монополізмом КПРС у всіх сферах суспільного життя, що юридично було закріплено Конституцією 1977 р. У духовній сфері республіки з другої половини 60-х років посилюється ідеологічний тиск, який досяг свого апогею в Україні у період “маланчуківщини”. Моральною та ідеологічною загрозою панівній системі виступили дисиденти, як одна з форм духовної опозиції з основними течіями, - правозахисною, або демократичною, релігійною, національно орієнтованою.

Студентам рекомендується проаналізувати економічну ситуацію в республіці у зв’язку з реформою 1965 р., що позначилася на результатах восьмої п’ятирічки (1966-1970 рр.) та усвідомити основне її протиріччя, яке полягало в намаганні владних структур водночас інтенсифікувати два взаємовиключні процеси: посилити централізм в економіці та задіяти ринкові економічні регулятори. Наростання бюрократизації економіки, фактичне збереження авторитаризму в політиці, поява “культу сірості” в управлінні державою призвели до появи і поглиблення кризових явищ у народному господарстві Радянського Союзу і України, зокрема, але говорити про “застій” в економіці достатніх підстав немає, адже від 1965 до середини 70-х

пр. усі основні показники економічного розвитку республіки зростають. Однак командно-адміністративна система не змогла пристосуватися до вимог та змін, продиктованих НТР. Вона стала однією з головних причин диспропорційного економічного розвитку, що негативно відбилося на вирішенні соціальних завдань республіки.

У *заключному* питанні слід звернути увагу на головні чинники перебудовчих процесів і засвідчити тенденцію оновлення СРСР, яка відбилася в період перебудови (квітень 1985 - серпень 1991 р.). Найвпливовішими серед них у суспільно-політичному житті країни були XXVII з'їзд КПРС (лютий 1986 р.) з “ новою програмою ” вдосконалення соціалізму на основі “ гласності ” і “ широкої демократії ”; січневий (1987 р.) Пленум ЦК КПРС, що започаткував новий етап перебудови; XIX Всесоюзна конференція КПРС (червень-липень 1988 р.), на якій вперше за роки радянської влади було порушено питання про необхідність глибокого реформування політичної системи; I з'їзд Рад СРСР (травень- червень), який стимулював поглиблення процесу перебудови; розвиток плюралізму, що сприяв становленню в республіці багатопартійності; вибори в березні 1990 р. народних депутатів до Верховної Ради України та місцевих народних депутатів на альтернативній основі, прийняття Декларації про державний суверенітет України (16 липня 1990 р.) тощо.

Завершуючи розгляд питання, потрібно відзначити, що спад в економіці, наростання кризових тенденцій політичного керівництва СРСР, непослідовне, половинчате реформування народного господарства та інші чинники свідчили про суттєві ускладнення в країні. Події серпня 1991 р. зумовили кардинальні зміни в державному і суспільному житті, надзвичайно посиливши відцентрові тенденції в СРСР. За цих умов прийняття Верховною Радою України 24 серпня 1991 р. Акта про незалежність було цілком закономірним і засвідчило крах перебудови в СРСР і неминучий розвал Радянського Союзу.

Література: 2, 3, 9, 12, 17, 18, 21, 22, 25, 28, 30, 31, 32, 33, 41, 43, 52, 53, 55, 59, 63.

РЕФЕРАТИ

Вступ

Головним методом вивчення історії України є самостійна робота студентів, а складовою частиною процесу формування навичок самостійної роботи - підготовка рефератів.

Робота над рефератом сприяє поглибленому вивченню суспільних процесів, сучасних історичних концепцій, підходів до їх висвітлення, історичної спадщини України, її джерел, творчому оволодінню програмним матеріалом у тісному зв'язку з сучасністю і профілем майбутньої спеціальності, розвиває творче мислення і навички дослідницької роботи, формує національну свідомість майбутнього фахівця.

Реферат - це короткий виклад літературних джерел, що вивчаються з будь-якої проблеми. Слід зауважити, що реферат - це не твір на певну тему, як іноді уявляють собі

студенти. Твір - це самостійна робота, що є викладом особистих думок. Реферат є викладом, передусім, наукових положень, думок учених, що містяться в опрацьованій літературі, а потім міркування і висновки студента, яких він дійшов у процесі його написання. На відміну від твору, студентські реферати є видом науково-дослідної роботи.

Підготований реферат має показати глибоке знання студентом джерел з обраної теми, її історіографію, концепції вчених, вміння обґрунтувати свою точку зору і грамотно викласти матеріал.

Реферати з історії України призначені для виступів у академічних групах на семінарських заняттях, а кращі з них - на засіданнях студентських гуртків, наукових конференціях. Реферати, що отримали високу оцінку, можуть надсилатися на всеукраїнські студентські науково-методичні конференції з історії України.

Процес написання реферату включає такі основні етапи:

1. Вибір теми.
2. Складання плану й опрацювання літератури.
3. Написання тексту і його редагування.
4. Оформлення реферату.

На допомогу студентам кафедра українознавства Національного університету харчових технологій розробила орієнтовну тематику рефератів та список рекомендованої літератури з історії України.

Успіх роботи з написання реферату значною мірою залежить від правильно складеного і до кінця продуманого плану, який визначає структуру, зміст та логічний взаємозв'язок усіх його частин.

План реферату має таку схему: вступ; висвітлення основних питань та висновки. Питання плану повинні становити чітку єдину систему, в якій кожне наступне розвиває і доповнює попереднє.

Складений план реферату студент погоджує з викладачем /науковим керівником/.

Склавши план, студент приступає до глибокого вивчення джерел. Література до реферату добирається студентами самостійно.

У бібліотеці університету до рекомендованої тематики рефератів ведеться каталог основної літератури. Однак, крім основної літератури, слід використати і додаткову. Вона добирається студентом також самостійно, шляхом ознайомлення з відповідними каталогами в бібліотеках міста. При доборі літератури слід мати на увазі, що історична наука постійно розвивається. Тому необхідно використовувати видання всіх років, аналізувати їх.

При написанні реферату можна використовувати твори художньої літератури, що дає можливість яскравіше і зрозуміліше розкрити суть того чи іншого питання.

Написання реферату варто починати зі вступу. В ньому дається загальна характеристика

теми, критичний огляд літератури, яка вивчалася, розкривається ступінь наукової розробки проблеми, визначається мета реферату.

Викладаючи основний зміст реферату, необхідно прагнути до того, щоб кожна його сторінка, абзац, фраза відповідали основній його ідеї, всебічно відображали її.

Зміст реферату має висвітлювати головне й істотне, а кожне питання - закінчуватися невеликим висновком. Реферат завершується загальними висновками з теми. Стиль викладу повинен бути простим і зрозумілим, мова - державною.

Студенту необхідно дбати про зв'язок історичної науки з сучасністю, на основі осмислення конкретного матеріалу слід робити висновки з уроків історії.

Складовим елементом реферату є наукове оформлення його тексту. Потрібно знати, що всі цитати, концепції вчених, важливі факти, події, цифри, використані у рефераті, повинні мати посилання на джерела, звідки вони взяті. Такі посилання робляться внизу тексту під рискою, їх необхідно правильно оформити.

Показником якості реферату є його оформлення. Він має бути написаний акуратно, розбірливим почерком, на окремих аркушах білого паперу. З лівого боку залишаються поля 3 см. Усі аркуші нумеруються. Кожне нове питання плану повинно мати у тексті заголовок.

Слід правильно оформити і титульну сторінку реферату. На ній вказуються назва теми, прізвище та ініціали студента, факультет, курс, група, керівник теми, місце і рік написання.

На першій сторінці реферату подається план.

На останній сторінці наводиться список використаної літератури у визначеній послідовності відповідно до сучасних вимог. Спочатку подаються документи державних установ, політичних партій і громадських організацій, офіційних осіб /вони подаються у хронологічному порядку/.

Потім іде наукова література: монографії, брошури, статті. Вони розміщуються в алфавітному порядку прізвищ авторів. Якщо використане колективне видання, то його слід вміщати у списку використаної літератури за алфавітом відповідно до першої літери назви праці.

Підготовлений реферат повинен відповідати таким вимогам:

1. Об'єктивність аналізу.
2. Дотримання наукового принципу історизму.
3. Логічна стрункість викладу матеріалу.
4. Самостійність мислення.
5. Критичний підхід до літератури.
6. Творчий характер дослідження.
7. Уміння донести думки, викладені у рефераті, до слухачів. Отже, написання реферату вимагає від студента наполегливої роботи з вибору теми, обґрунтування її

актуальності, критичного вивчення відповідних джерел і літератури, зібрання необхідного матеріалу, його глибокого осмислення, чіткого і логічного викладу та відповідних узагальнень у формі висновків.

Запропоновані рекомендації до написання рефератів та їх тематика не несуть імперативний характер.

ОРІЄНТОВНА ТЕМАТИКА РЕФЕРАТІВ З ДИСЦИПЛІНИ «ІСТОРІЯ УКРАЇНИ»

1. Київська Русь в історичній долі українського народу.
2. Ольга - Велика княгиня Київська.
3. Князь Володимир Великий.
4. Ярослав Мудрий - видатний державний діяч.
5. Данило Галицький - король Української етнічної держави.
6. Етнокультурна та духовна спадщина Русі.
7. Становлення і розвиток українського етносу.
8. Запорозька Січ - зародок української козацької держави.
9. Українське козацьке військо XVI - XVII століть.
10. Богдан Хмельницький - фундатор української козацько- гетьманської держави та оцінка його постаті в історичній літературі.
11. Гетьман Петро Дорошенко.
12. Гетьман Іван Мазепа.
13. Пилип Орлик і перша Конституція України.
14. Історична роль кошового отамана Івана Сірка.
15. Останній кошовий отаман Запорозької Січі.
16. Українське козацтво на нових землях. (після зруйнування Нової Січі).
17. Максим Залізняк.
18. Т.Г. Шевченко і національне відродження України.
19. Роль українських громад в національному відродженні (XIX ст.).
20. Історико-публіцистичний твір "Історія русів".
21. Імперські реформи XIX ст. та їх вплив на життя українського народу.
22. Михайло Драгоманов і суспільно-політичні рухи України.
23. Микола Міхновський як ідеолог і політик.
24. Аграрна реформа П. Столипіна на теренах України.

25. Українські січові стрільці: доблесть і звитяги.
26. М. Грушевський - учений-енциклопедист, видатний політичний діяч.
27. Політична постать В. Винниченка
28. Симон Петлюра в оцінках сучасності.
29. Нестор Махно: чин і доля.
30. Гетьман Павло Скоропадський.
31. Громадсько-політичні рухи Західної України між двома світовими війнами.
32. Тоталітарний режим, згубні(трагічні) наслідки для України.
33. Масові репресії в Україні 30-х рр.. XX ст.
34. Геноцид проти української нації.
35. Об'єднання українських земель у 1939 році.
36. Гітлерівський окупаційний режим в Україні.
37. Діяльність ОУН-УПА в історичних оцінках.
38. Внесок українського народу в перемогу країн антигітлерівської коаліції.
39. Діяльність М. Хрущова в Україні.
40. Трагедія голоду 1946-1947 рр. в Україні.
41. В. Щербицький в українській політиці.
42. Опозиційні рухи в Україні 60-80-х рр.
43. Національне відродження в новітній історії України.
44. Українська діаспора в світі.
45. Розбудова суверенної Української держави.
46. Реферати, присвячені історії рідного краю та інші (за бажанням і вибором студентів).

ЛІТЕРАТУРА

1. Акт проголошення незалежності України. - К., 1991.
2. Андрущенко В.Л., Федосов В.М. Запорозька Січ як український феномен. - К., 1995.
3. Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні.- К., 1991.
4. Апанович О.М. Розповіді про запорозьких козаків. - К., 1991.
5. Балабольшенко А. "СВУ": Суд над переконаннями. - К., 1994.
6. Бар М., Зеленський А. Війна втрачених надій. Український самостійницький рух у 1939 - 1945 рр. //УІЖ. - 1992.-№ 6.

7. *Баран В.* Україна 1950-1960-х рр.: еволюція тоталітарної системи. - К., 1994.
8. *Безотосний М.Т.* Опір сталінізму в Україні (1920-1930 рр.). //УІЖ. - 1993.-№ 2-3.
9. *Берлінський М.Ф.* Історія міста Києва. - К, 1991.
10. *Білас І.* Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953: суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2-х кн, - К., 1994.
11. *Білоус А.О.* Політичні об'єднання України. - К., 1993.
12. *Білоцерківський В.* Історія України. 3-є видання. Навч. посіб. - К.: ЦНЛ. - 536 с.
13. *Бойко В.* Запорожці за Дунаєм //Пам"ятки України. - 1991. - № 92.
14. *Бойко О.Д.* Історія України: Посіб. для студ. вузів. - К., 1999.
15. *Борисенко В.Й.* Курс української історії: 3 найдавніших часів до XX століття: Навч.посіб. - К, 1998.
16. *Брайчевський М.* Автор "Слово о полку Ігоревім та культура Київської Русі". - К.: Кондор, 2005. - 320 с.
17. *Брехуненко В.А.* Витоки кримської політики Богдана Хмельницького //УІЖ. - 1995.-№ 4.
18. *Васильєва Л.* Українська діаспора у Польщі //УІЖ. - 1992. - № 10, 11.
19. *Верстюк В.Ф.* Махновщина. - К., 1991.
20. *Верстюк В.Ф.* Роль і місце Центральної Ради в модерній історії України //УІЖ. - 1997. -№ 5.
21. *Великий українець: Матеріали з життя та діяльності М. Грушевського.* - К., 1992.
22. *Верменич Д.В.* Роль М.С.Грушевського у становленні системи регіонально-історичних досліджень в Україні //УІЖ. - 1998.-№ 2.
23. *Винниченко В.К.* Відродження нації - К., 1991.
24. *Винниченко В.К.* Заповіт борцям за визволення. - К., 1991.
25. *Висоцький С.О.* Княгиня Ольга і Анна Ярославна - славні жінки Київської Русі. - К., 1991.
26. *Вівчарик М.* Українці в світі: східна і західна діаспора // УІЖ. - 1993. - № 11, 12.
27. *Волковинський В.* Нестор Махно: Легенди і реальність. - К., 1994.
28. *Волковинський В.* Батько Махно. - К., 1992.
29. *Володарі гетьманської булави. Історичні портрети.* - К., 1994.
30. *Вороков І.О., Пилявець Ю.Г.* Голод 1946-1947 рр. - К., 1991.
31. *Врублевський В.* Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. - К., 1994.
32. *Гарань О.* Убити дракона: 3 історії Руху та нових партій України. - К., 1993.

33. *Гетьман* Павло Скоропадський. Спомин. - К., 1992.
34. *Гетьмани України: Історичні портрети.* К.: //Україна,
35. *Гирич І.Б.* Організація М.С.Грушевським археологічної роботи у львівський період життя й діяльності (1894 - 1914). //УІЖ - № 1.
36. *Голобуцький В.* Запорозьке козацтво. - К., 1994.
37. *Головченко В.* Від "Самостійності України" до Союзу визволення України. - Х., 1996.
38. *Голод 1921 - 1923 років в Україні: Збірн. докум. і мат.* - К., 1993.
39. *Голубенко І.* Сини мої, гайдамаки //Жовтень. - 1989. № 10.
40. *Гончарук П.* Історія України. Навч. посіб.- К.: ЦНЛ, 2007. - 544 с.
41. *Горак В.С.* Зліт і падіння Директорії. //Віче. - 1995. - № 4.
42. *Гордієнко В.І.* Українські січові стрільці. - Л., 1991.
43. *Горський А.А.* Ще раз про роль норманів у формуванні Київської Русі //УІЖ. - 1994.-№ 1.
44. *Грабовський С, Ставряні С, Шкляр Л.* Нариси з історії українського державотворення. - К., 1995.
45. *Грушевський М.* Історія України-Русі. - В 11 тт., 12 кн. - К., 1991-1998.
51. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України: Репринтне відтворення видання 1913 року. - К, 1992.
52. *Грушевський М.* Звичайна схема "руської" історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства. //Пам'ятки України. - 1991, № 3.
53. *Грушевський М.* Про батька козацького Богдана Хмельницького. - Дніпропетровськ, 1993.
54. *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть? - К., 1991.
55. *Гунчак Т.* Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. - К., 1993.
56. *Довгич В.* Українська ідея у політичній теорії М. Драгоманова. - К., 1991.
57. *Довгич В.* Київ і Русь //Літ. Україна. - 1991. - 14 липня.
58. *Довідник з історії України.* - К., 1996.
59. *Дорошенко Д.* Нарис історії України: У 2-х т. - К., 1992. . Драгоманов М. Вибране. - К., 1991.
60. *Єсельчик С.* Пробудження нації. До концепції історії українського національного руху другої половини ХІХ ст. - Мельбурн, 1994.
61. *Жуковський Аркадій.* Гетьман Іван Мазепа в оцінці Михайла Грушевського //УІЖ. - 1998. - № 6.
62. *Зайцев П.* Життя Тараса Шевченка. - К., 1994.

63. *Залізник Л.* Від козацької вольниці - до Новоросії //Пам'ятки України. - 1991. - № 2.
64. *Заставний Ф.* Українська діаспора. Розселення українців у зарубіжних країнах. - Львів, 1991.
65. Збірник пам'яті Симона Петлюри. - К., 1992.
66. Іван Сірко. Кошові Запорозької Січі. - К., 1992.
67. История Киева: В 3-х т., К., 1984.
68. Історія Русів. - К., Радянський письменник, 1991.
69. Історія січових стрільців. 1917 - 1919. - К., 1992.
70. Історія України (Кер.авт.кол. Ю.Зайцев). - Л, 1998. . 75. Історія України в особах. - IX - XVIII ст. - К., 1993.
71. Історія України в особах. - XIX - XX ст. - К., 1995.
72. Історія України. З історії національно-державної символіки України. - К., 1991.
73. Історія України: нове бачення /Під ред, В.А. Смолія. - К., 2000.
74. Історія України: нове бачення: У двох томах. - К., 1995.
75. Історія української еміграції. Матеріали до спецкурсу. - К, 1992.
76. Історія українського війська (про УПА). - К., 1991.
77. Історичні портрети: Махно, Петлюра, Бандера. - К., 1991.
78. *Касьянов Г.В.* Незгодні: українська інтелігенція в русі 60 - 80-х рр. - К., 1995.
79. Київська школа академіка М.С.Грушевського //УІЖ. - 1999.-№ 5.
80. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3-х т. - К., 1990.
81. *Кічак І.* Україна не окраїна //Державність. - 1992. - № 1. 87. Книш З. Становлення ОУН. - К, 1994.
82. *Коваль М.В.* Друга світова війна та сьогодення. Роздуми історика //УІЖ. - 1995.- № 3.
83. *Коваль М.В.* 1941 - 1945 рр. Україна //УІЖ. - 1991. -№ 6.
84. *Коваль М.В.* Друга світова війна та історична пам'ять //УІЖ. - 2000. - № 3, 4.
85. *Коваль М.В.* ОУН-УПА: між "третім рейхом" і сталінським тоталітаризмом //УІЖ. - 1994. - № 2-3.
86. *Коваль М.В.* Трагедія і подвиг народу у війні 1941 - 1945 рр. //Сторінки історії України ХХ століття. - К, 1992.
87. *Коваль М.В.* Україна: 1939 - 1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. - К, 1995.
88. *Кожукало І.П.* 1946 - 1947: невідомий голод //Маршрутами історії. - К, 1990.
89. *Кожукало І.П., Шаповал Ю.І.* М.Хрущов на Україні: сторінки історії //Про минуле заради майбутнього. - К., 1989.

90. Коліївщина, 1768. - К., 1970.
91. *Конквест Р.* Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. - К., 1993.
92. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. - К., 1996.
93. *Косик В.* Україна і Німеччина у другій світовій війні: - Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993.
94. *Котляр М.Ф.* Галицько-Волинське князівство (до 800-ліття утворення). //УІЖ. - 2000. - № 1.
95. *Котляр М.Ф.* Історія України в особах. Давньоруська держава. - К., 1996.
96. *Котляр М.Ф.* Легендарні постаті давньоруської історії: Київ. // Наука і суспільство. - 1982. - № 12.
97. *Котляр М.Ф., Смолій В.* Історія в життєписах. - К., 1994.
98. *Крип'якевич І.П.* Богдан Хмельницький. - Л., 1990.
99. *Кульчицький С.В.* Ціна "великого перелому". - К, 1994. ПО. Кульчицький С.В. Між двома війнами (1921 - 1941 рр.) // УІЖ. - 1991. - № 9.
100. *Кульчицький С.В.* Спроби реформ (1956 - 1964) //УІЖ. - 1998. ~ № 2, 3, 4.
101. *Курас І.Ф., Турченко Ф.Г., Геращенко Г.С. МІ.Міхновський:* постать на тлі епохи //УІЖ. - 1992. - № 9, 10, 11.
102. *Курносів Ю.О.* Інакомислення в Україні (60-ті - перша половина 80-х рр. ХХ ст.). - К., 1994.
103. *Кучерук О.С.* Галицько-Волинська держава 12-14 ст. Збірник статей. У 2-х кн. Кн. 2. К.: К-р, 2005. - 706 с.
104. *Назарович М.В.* Українські січові стрільці в революційних подіях у листопаді 1918 р. в Східній Галичині //УІЖ. - 1998. - № 5.
105. Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. - Л., 1995.
106. *Лук'яненко Л.Г.* Не дам загинуть Україні! - К, 1994.
107. *Макарчук В.* Січові стрільці: що стоїть за легендою? //Наука і суспільство. - 1990. - № 3.
108. *Маковійчук І.М., Пилявець Ю.Г.* Голод 1946 - 1947 рр. в Україні. //Сторінки історії України ХХ століття. ~ К, 1992.
109. *Максимович М.* Київ явився градом великим. - К., 1994.
110. *Максимович М.* Вибрані твори з історії Київської Русі, Києва і України. - К.: Кондор, 2005. - 503 с.
111. *Махно Н.* Воспоминания. Материалы. Документи. - К., 1991.
112. *Мейс. Дж.* Політичні причини голоду в Україні: (1932 - 1933 рр.) //УІЖ. - 1995. - № 1.

113. *Мельник Л.Г.* Українсько-турецькі взаємовідносини і політичні проекти П.Орлика //УІЖ. - 1997. - № 6.
114. Мемуари Никити Сергеевича Хрущева //Вопросы истории. - 1990. - № 5.
115. *Михальчук В.* Вбивство С. Петлюри //УІЖ.~ 1997. - № 2.
116. *Мицик Ю.А.* Як козаки воювали. Дніпропетровськ, 1990. Ш,Мишко Д.І. Звідки пішла назва "Україна" //УІЖ - 1996. - № 7.
117. *Мовчан О.М.* Голод 1921 - 1923 рр. на Україні //УІЖ. - 1990. - № 10, 12.
118. *Мороз А.Г.* Анти. - К.: Кондор, 2004 р. - 64 с.
135. *Муковський В.Г., Лисенко О.Є.* Звитяга і жертвність. Українці на фронтах другої світової війни. - К., 1992.
136. *Наливайко Д.* Козацька християнська республіка. — К, 1992.
137. Народний рух України: Програма і Статут Народного Руху України. - К, 1992.
138. Національні відносини на Україні. — К., 1991.
139. Обвинувальний вирок у справах Т.Г.Шевченка //Хрестоматія з історії України. - К, 1993.
140. *Оглоблін О.П.* До питання про автора "История Русов". - К., Ін-т історії України НАНУ, 1998.
141. *Орлова Т.В.* Історія сучасного світу. Навч. посіб. К.: Вид. Знання, 2005. - 551 с.
142. ОУН-УПА у другій світовій війні //УІЖ. - 1994. - № 2-3, № 2-6, 1995. - №№ 1, 2.
143. *Панченко Я., Плющ П., Шевченко Л.* Україна: II половина XX століття. Нариси історії. - К., 1997.
144. *Париняк І.К.* Національний партизанський рух на території Західної України влітку 1941 р. //УІЖ. - 2000. - № 4.
145. *Пастернак О.* Пояснення тризуба, герба Великого Київського Князя Володимира Святого. - К., 1991.
146. *Пасічник М.С.* Історія України: державницькі процеси, розвиток культури та політичні перспективи: Навч. посіб.: 2-ге вид. - К.: Знання, 2006. - 735 с.
147. *Пахльовська О.* "Україна - Діаспора" сьогодні: криза та перспектива. К.: Кондор, 2002. - 52 с.
148. Петлюра Симон. Статті. — К., 1993.
149. *Пиріг Р.Я., Проданюк Ф.М.* Павло Скоропадський: штрихи до політичного портрета //УІЖ. - 1992.-№ 9.
150. *Полонська-Василенко Н.* Історія України. - У 2-х т. - К, 1992.
151. *Пристайко В., Шаповал Ю.* Справа Спілки визволення України: невідомі документи і факти. - К., 1995.
152. *Пріцак О.* Пророк //Київська старовина. - 1994. - № 2.

153. *Ресет О.* Українська революція. - К., 1996.
154. *Рекетов П.В.* Органи управління на окупованій території України (1941 - 1944 рр.) //УІЖ. - 1997. - № 6.
155. *Рибалка І.* Історія України. - 4.1. - Х., 1995; 4.2. - Х, 1997.
156. *Ричка В.М.* За літописним рядком: історичні оповіді про Київ. - К., 1994.
157. *Різниченко В.* Гетьман-емігрант. - К., 1991. 153. Рубльов О.С., Черненко ЮА. Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції: 20-50-ті рр. XX ст. - К., 1994.
158. *Савченко Н.* Історія України. Кредитно-модульний курс. Навч. посіб. К.: ЦНЛ, 2007. - 584 с.
159. *Сарбей В.Г.* Етапи формування української національної самосвідомості (кінець XVIII - початок XX ст.) //УІЖ. - 1993.-№ 7, 8.
160. *Сергійчук В.І.* Доля української національної символіки. - К. 1990.
161. *Сергійчук В.І.* Іменем війська Запорізького. - К., 1991.
162. *Сергійчук В.* Кого зрадив Іван Мазепа. - К., 1991.
163. *Сергійчук В.* Національна символіка України. - К., 1992.
164. *Сергієнко Г.Я.* Біля витоків українського козацтва й Запорозької Січі //УІЖ. - 1992. - № 12.
165. *Сиволоб Ю.В., Солдатенко В.Ф.* Передумови і зародження української національної ідеї //УІЖ. - 1994.-№ 2, 3.
166. *Скаленко О., Дрозденко В.* Проблеми входження України доЄвропейського союзу //Розбудова держави. - 1996.-№ 2.
167. *Слюсаренко А.Г., Томенко М.В.* Спроба класифікації політичних партій України //Політичні читання. - 1992.-№ 1.
168. *Смолій В.А., Степанков В.С.* Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. - К., 1993.
169. *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. - К., 1994.
170. *Смолій В.А., Степанков В.С.* Гетьман Петро Дорошенко // УІЖ - 1992.-№ 7, 8.
171. *Смолій В.А.* Деякі дискусійні питання історії Коліївщини (1768р.) //УІЖ. - 1993.- № 10.
172. *Смолій В.* Максим Залізняк //УІЖ. - 1990.-№ 3.
173. *Смолій В.А.* Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті //УІЖ. - 1991.-№ 5.
174. *Смолій В.А.* Українська козацька держава //УІЖ-1991.-№ 4.
175. *Смолій В.А., Степанков В.С.* Українська національна революція 1648 - 1676 рр. крізь призму століть //УІЖ. - 1998.-№ 1, 2, 3.

176. *Солдатенко В.Ф.* Внесок М.С.Грушевського в концепцію української революції //УІЖ. - 1996.-№ 5.
177. *Солдатенко В.Ф.* Українська революція доби Центральної Ради: аналіз досвіду періодизації //УІЖ. - 1997.-№ 3.
178. *Станіславський В.В.* Запорозька Січ у політичних відносинах з Кримським ханством (початок XVIII ст.) //УІЖ. - 1995.-№ 6.
179. *Субтельний О.* Мазепинці: Український сепаратизм на початку XVIII ст. - К., 1994.
180. *Субтельний О.* Україна: історія. - К., 1993.
181. *Терещенко Ю.* Україна і європейський світ. - К., 1996.
182. *Толочко П.* Київська Русь. - К., 1996.
183. *Толочко П.* Назва Україна у південно-руських літописах і актових документах //Київська старовина. - 1994.-№ 3.
184. *Толочко Я.* Спорные вопросы ранней истории Киевской Руси //Славяне и Русь в зарубежной историографии. - К, 1990.
185. *Троциньський В.П.* Міжвоєнна українська еміграція в Європі як історичне і соціально-політичне явище. - К., 1994.
188. *Історія України: Хрестоматія: У 2-х ч. Вид., перероб. і доп. - К., 1996.*
189. *Чумак В.* Кримське ханство і Запоріжжя: шлях від ворожнечі до взаєморозуміння //Голос України. - 1992. - 13 черв.
186. *Шаповал І.М.* В пошуках скарбів. - К., 1965.
187. *Шаповал Ю.І.* Людина і система (Штрихи до портрета тоталітарної доби в Україні). - К., 1994.
188. *Шаповал Ю.І.* Хрущов на Україні. - К., 1990.
189. *Шаповал Ю.І.* У ті трагічні роки: Сталінізм на Україні. - К., 1990.
190. *Шевчук В.П., Тараненко М.Г.* Історія української державності: Курс лекцій: Навч.посіб. - К., 1999.
191. *Шульга І.* Документи свідчать. Голодомор 1946-1947 років на Поділлі. //Державність. - 1991.-№ 3.
192. *Щербак В.О.* Джерела формування українського козацтва //УІЖ. -1994.-№ 2, 3.
193. *Яворницький Д.І.* Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. - Дніпропетровськ, 1991.
194. *Яворницький Д.І.* Іван Дмитрович Сірко, славний кошовий отаман війська запорозьких низових козаків. - Дніпропетровськ, 1990.
195. *Яворницький Д.І.* Історія запорозьких козаків: - У 3-х т. - Л., 1990 - 1992.
196. *Якимович Б.* До питання про українську національну символіку //Пам'ятки

України. - 1989.-№ 3.

197. Якимович Б. З історії українських січових стрільців //Пам'ятки України. - 1990.- № 1.

198. Яремчук В.Д. Татари в Україні (історико-політологічний аспект) //УІЖ г.1994, - 205 с.

199. Петровський В.В, Радченко Л.О, Семененко В.І . Історія України: Неупереджений погляд: Факти. Міфи. Коментарі - 2008.- 608 С.

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ І ТЕСТОВІ ЗАВДАННЯ

з дисципліни "ІСТОРІЯ УКРАЇНИ"

Пропоновані контрольні запитання й тестові завдання покликані сприяти вивченню та засвоєнню основних проблем історії України, організації самостійної роботи студентів, підготовці до модульних та підсумкових контрольних заходів, вдосконаленню перевірки та оцінювання знань і вмінь студентів. У їх підготовці використано сучасну програму та тематичне планування нормативного курсу в контексті кредитно-модульної системи організації навчального процесу, а також сучасні публікації з проблем історії України.

Враховуючи, що знання студентів - майбутніх фахівців - об'єктивний показник результативності навчального процесу, ми пропонуємо студентам альтернативні тестові завдання на знання подій, фактів, хронології та історичних постатей. Відповіді на контрольні запитання повинні носити розгорнутий за змістом характер.

Тема 1. Вступ. Стародавня Україна. Київська Русь та її місце у світовій історії.

1. Дайте визначення предмета нормативного курсу "Історія України".
2. У чому полягає завдання і значення курсу "Історія України" у вищій школі?
3. Укажіть основні принципи дослідження історії України. Розкрийте їх зміст.
4. Охарактеризуйте джерельну базу вивчення історії України. У чому полягає необхідність критичного ставлення до вивчення історичних джерел?
5. Трипільські пам'ятки вперше було виявлено відомим археологом (*потрібне підкреслити*):
  - а) В. Хвойкою;
  - б) М. Грушевським.
6. Завершення процесу розкладу первісної епохи пов'язане зі становленням і

розвитком державності у народів, які проживали на території переважно півдня України: сарматів, кіммерійців, скіфів. Визначте історичну хронологію їх пересування на теренах Північного Причорномор'я.

7. Вкажіть, коли починається активна колонізація Північного Причорномор'я. Назвіть найвідоміші міста-поліси у цьому регіоні.

8. Вкажіть територію розселення слов'янських племен антів.

9. Київ було засновано *(потрібне підкресліть)*:

а) 914 р.;

б) 882 р.;

в) 482 р.

10. Київ стояв на перехресті шляхів *(потрібне підкресліть)*:

а) "Із варяг у греки";

б) "соляний";

в) "залізний";

г) у Китай;

д) у Індію.

11. Охарактеризуйте вплив норманського чинника на політичне оформлення Київської держави.

12. Частина населення чинила опір запровадженню християнства через те, що *(потрібне підкресліть)*:

а) були прихильниками місцевих язичницьких богів;

б) виступали проти посилення влади великого київського князя;

в) залишались вірними старим племінним суспільним відносинам;

г) виступали проти нових (феодальних) суспільних відносин;

г) не сприймали чужої культури.

13. Чому з різних світових релігій до запровадження в Київській Русі було обрано саме християнство в його візантійсько-православному варіанті?

14. Охарактеризуйте зміст і значення кодифікації звичаєвого права у "Руській правді" Ярослава Мудрого.

15. Покажіть на прикладах зростання міжнародного авторитету Київської Русі.

16. У чому полягає історичне значення держави Київська Русь?

17. Визначте, яку роль у боротьбі з монголо-татарами й іншими іноземними загарбниками відіграли Київська Русь і Галицько - Волинське князівство.
18. Поясніть у чому полягає роль Галицько-Волинської держави як наступниці і спадкоємиці Київської Русі.
19. Розкрийте міжнародний авторитет Галицько-Волинської держави на прикладі позиції князя Данила щодо запропонованої йому Римським Папою королівської корони.
20. Коронація князя Данила Романовича Галицького королем Руським відбулась *(потрібне підкресліть)*:
  - а) 1223 р.;
  - б) 1240 р.;
  - в) 1253 р.
21. Охарактеризуйте режим татаро-монгольського поневолення на теренах Київської Русі.

Тема 2. Українські землі в XIV - XVIII ст.

1. Чому така сильна держава, як Київська Русь, підпала під вплив і протягом XIV ст. була розчленована сусідніми феодальними державами?
2. У чому полягає історичне значення перемоги об'єднаних литовсько-руських дружин над золотоординцями у битві на Синій Воді (1362р.)?
3. Охарактеризуйте соціально-економічний розвиток українських земель у складі Великого князівства Литовського та Королівства Польського.
4. Розкрийте причини, суть і наслідки підписання Люблінської унії (1569 р.) для українського населення.
5. Проаналізуйте ставлення різних верств українського народу до підписання і впровадження Берестейської церковної унії (1596 р.).
6. Які чинники зумовили виникнення українського козацтва ?
7. Чому Запорізьку Січ було названо християнською козацькою республікою?
8. З якою метою і коли були створені реєстрові козацькі загони?
9. Яку роль відіграли братства у національно-культурному розвитку та визвольній боротьбі українського народу?
10. Ватажки селянсько-козацьких повстань кінця XVI - першої половини XVII ст.

піднімали на боротьбу проти поневолення великої маси населення України. Чому ці виступи закінчувалися поразкою повстанців?

11. Назвіть основні причини Визвольної війни українського народу (1648-1654 рр.) під проводом Богдана Хмельницького.

12. Як відомо, численні козацько-селянські виступи кінця XVI - першої половини XVII ст. зазнавали поразок від добре озброєних шляхетських військ. Чому ж тоді лише протягом одного півріччя 1648 р. повстанцям під проводом Б. Хмельницького вдалося вщент розгромити шляхетські армії в Україні?

13. Покажіть зміну у поглядах Б. Хмельницького та старшини щодо проблем державотворення в Україні на окремих важливих етапах становлення Української козацької держави.

14. Які головні битви Визвольної війни 1648-1654 рр. вам відомі? Розставте їх у хронологічному порядку, вказавши рік:

- а) під Корсунем;
- б) на Жовтих Водах;
- в) під Пилявцями;
- г) під Зборовом;
- г) Берестецька битва;
- д) битва під Батогом.

15. Назвіть найголовніших союзників Б. Хмельницького у ході Визвольної війни 1648-1654 рр.

16. Б. Хмельницький у 1648-1654 рр. підтримував постійні дипломатичні відносини (*потрібне підкресліть*):

- а) з Річчю Посполитою;
- б) Московським царством;
- в) Кримом;
- г) Туреччиною;
- д) Англією;
- е) Валахією та Молдавією.

17. Які чинники сприяли тому, що Б. Хмельницький з частиною старшини обрав стратегічного союзника в особі Московського царства?

18. Переяславська Рада відбулася (*потрібне підкресліть*):

- а) 16 січня 1654 р.;
- б) 7-8 січня 1654 р.;

в) 8 лютого 1652 р.;

г) 8 березня 1654 р.

19. Розкрийте зміст "Березневих статей" 1654 р. Які наслідки вони мали для України в майбутньому?

20. Період 1663-1687 рр. увійшов в українську історію під назвою "Руїна". Які сили, на ваш погляд, значною мірою сприяли цьому негативному процесу: внутрішні чи зовнішні? Обґрунтуйте свою точку зору, наведіть приклади.

21. Договір про перемир'я на 13,5 років між Московським царством і Річчю Посполитою був підписаний *(необхідне підкресліть)*:

а) Віленський мир - 1656 р.;

б) Андрусівське перемир'я - 1667 р.;

в) "Вічний мир" - 1686 р.

22. Розкрийте політичну лінію гетьмана Івана Мазепи. Дайте відповідь на запитання, що підштовхнуло І. Мазепу на союз із шведським королем Карлом XII ?

23. Зробіть аналіз політичної діяльності П. Орлика та основних положень його конституції.

24. Останнім гетьманом України був *(потрібне підкресліть, укажіть роки правління)*:

а) Данило Апостол;

б) Іван Мазепа;

в) Кирило Розумовський;

г) Павло Полуботок;

г) Іван Скоропадський.

25. Царські війська остаточно ліквідували Запорізьку Січ *(потрібне підкресліть)*:

а) 1734 р.;

б) 1764 р.;

в) 1775 р.;

г) 1783 р.

26. Кріпосництво в Україні було впроваджено указом імператриці Катерини II *(потрібне підкресліть)*:

а) 1775 р.;

б) 1781 р.;

в) 1783 р.;

г) 1785 р.

Тема 3. Україна в складі Російської та Австро-угорської імперій (кінець XVIII - початок XX ст.)

1. Охарактеризуйте стан економіки України в першій половині XIX ст.
2. Розкрийте зміст суспільно-політичних рухів в Україні у першій половині XIX ст.
3. У чому полягає значення виникнення й діяльності "Руської трійці"?
4. Розкрийте зміст понять:
  - а) посилення кризи кріпосництва;
  - б) капіталізація промисловості, сільського господарства, торгівлі;
  - в) недільна школа, громада, просвіта;
  - г) народовці, москвофіли; г) буржуазія, робітничий клас.
5. У чому суть реформи 1861 р. і які її соціально-економічні наслідки для України?
6. Які чинники зумовили порівняно швидкий розвиток капіталізму в ряді українських губерній Російської імперії в 70-90-х рр. XIX ст.?
7. Проаналізуйте рівень соціально-економічного й політичного розвитку східних і західних регіонів України в другій половині XIX ст. У чому виявляється різниця і чим це пояснюється?
8. Наведіть конкретні приклади русифікаторської політики.
9. Розкрийте роль М. Драгоманова, М. Грушевського, І. Франка в українському національному відродженні на західноукраїнських землях..
10. Коли і де виникла Русько-українська радикальна, Національно- демократична, Радикальна та Українська соціал-демократична партії? У чому суть їх програм?
11. Розкрийте значення Маніфесту Миколи II від 17 жовтня 1905 р. та його роль у легалізації національно-демократичних рухів.

Тема 4. Українська національно-демократична революція 1917-1921 рр.

1. У лютому 1917 р. перемогла буржуазно-демократична революція в Росії, відкрились різні шляхи розвитку країн. Які соціально-політичні альтернативи визначилися на Україні?

2. Центральну Раду було утворено *(потрібне підкресліть)*:
- а) у березні 1917 р.;
  - б) у квітні 1917 р.;
  - в) у травні 1917 р.;
  - г) у червні 1917 р.
3. До Центральної Ради входили представники таких політичних партій *(потрібне підкресліть)*:
- а) РСДРП;
  - б) УПСР;
  - в) УНП;
  - г) УСДРП(б);
  - д) монархічні організації.
4. До керівництва Центральної Ради входили *(потрібне підкресліть)*:
- а) М. Грушевський;
  - б) В. Винниченко;
  - в) С. Петлюра;
  - г) М. Скрипник;
  - д) Г. Петровський.
5. Лютнева революція дала поштовх до активізації національно- визвольного руху в Україні. Дайте аналіз подій в Україні після Лютневої революції, покажіть діяльність Центральної Ради на етапі боротьби за автономію України.
6. Коли було утворено УНР ? Чому уряд УНР не приділив достатньої уваги соціальним питанням? До чого це призвело?
7. Радянську владу в Україні було проголошено *(потрібне підкресліть)*:
- А) 5 вересня 1917 р.;
  - б) 25 жовтня 1917 р.;
  - в) 7 листопада 1917 р.;
  - г) 12 грудня 1917 р.
8. Що ви знаєте про взаємини УНР і Радянської Росії? Чому виникла війна з більшовицькою Росією?
9. Коротко розкрийте зміст та історичне значення IV Універсалу Центральної Ради.
10. Що ви знаєте про трагедію під Крутами у січні 1918 р.?

11. Поясніть, що змусило Центральну Раду піти на переговори з країнами Четвертного союзу у Бресті? Який зміст підписаних угод?
12. Українська Центральна Рада існувала 13,5 місяців — з 17 березня 1917 р. до 29 квітня 1918 р. Спробуйте тезисно, на конкретних фактах, розкрити історичне значення Центральної Ради.
13. Владу гетьмана П. Скоропадського проголошено (*потрібне підкресліть*):
- а) 15 березня 1918 р.;
  - б) 27 квітня 1918 р.;
  - в) 14 травня 1918 р.
14. Назвіть головні напрями внутрішньої та зовнішньої політики гетьмана П. Скоропадського. Чим пояснити незадоволення населення України гетьманщиною та швидке зростання повстанського руху?
15. Директорію було створено (*потрібне підкресліть*):
- а) 29 квітня 1918 р.;
  - б) 14 вересня 1918 р.;
  - в) 14 листопада 1918 р.
16. Директорію очолив (*потрібне підкресліть*):
- а) В. Винниченко;
  - б) С. Петлюра;
  - в) Ф. Швець.
17. Коротко охарактеризуйте політичний курс Директорії у внутрішній і зовнішній політиці.
18. Злуку Української Народної Республіки та Західноукраїнської Народної Республіки проголошено (*потрібне підкресліть*):
- а) 13 листопада 1918 р.;
  - б) 22 січня 1919 р.
19. Поясніть, чому навесні-влітку 1919 р. українське село було гостро незадоволене політикою Радянської влади? Які форми опору використовувало селянство?
20. Поясніть причини найбільших повстань під керівництвом Григор'єва, Зеленого і Махна.
21. Покажіть, якою була реакція в Україні на Варшавську угоду С. Петлюри з Ю. Пілсудським та спільний похід їхніх військ на Київ. До чого це призвело?

22. Розкажіть про Ризьку мирну угоду та її наслідки для України.
23. Проаналізуйте антиукраїнську позицію держав Антанти. До чого це призвело?
24. Які причини невдач та уроки національно-визвольної боротьби українського народу за відновлення національної державності (1917-1921 рр.)?

Тема 5. Україна між двома світовими війнами (1921-1939 рр.)

1. Землі України на початку 20-х рр. було розділено між *(потрібне підкресліть)*:
  - а) Радянською Росією;
  - б) Німеччиною;
  - в) Польщею;
  - г) Угорщиною;
  - д) Румунією;
  - є) Чехословаччиною.
2. Основними причинами голодомору 1921-1922 рр. на Україні була *(правильне підкресліть)*:
  - а) післявоєнна розруха;
  - б) продрозкладка;
  - в) посуха;
  - г) зазначте свій варіант.
3. На конкретних прикладах поясніть сталінські методи індустріалізації. Що означає перехід до командної економіки?
4. Основним джерелом ресурсів індустріалізації були не внутрішні нагромадження самої промисловості, а неоплачена праця робітників і селян. Висловіть своє ставлення до цих тверджень. Свою думку обґрунтуйте.
5. Проаналізуйте наслідки впровадження нової економічної політики в Україні.
6. Які причини згортання непу? Чим був визначений сталінський "стрибок" в індустріалізацію?
7. До яких негативних наслідків призвело сталінське форсування індустріалізації?
8. Проаналізуйте зміни в структурі народного господарства України, які відбулися в процесі індустріалізації.
9. У чому виявився суперечливий характер індустріального розвитку України?
10. Згортання непу припадає *(потрібне підкресліть)*:
  - а) на 1923-1924 рр.;

б) 1927-1928 рр.;

в) кінець 30-х рр.

11. Під українізацією приховувались такі цілі імперського центру *(потрібне підкресліть)*:

а) піклування більшовиків про національно-культурні потреби України;

б) наслідування національних традицій;

в) поширення і зміцнення більшовицьких впливів серед українського громадянства, підкорення його політиці сталінського керівництва.

12. Кінець українізації і початок довгочасного етапу нищення української культури настав *(потрібне підкресліть)*:

а) 1925 р.;

б) 1929 р.;

в) 1933 р.;

г) 1938 р.

13. Проаналізуйте ставлення Й. Сталіна та його оточення до творчої інтелігенції України.

14. Визначте причини проведення політики колективізації та її суть.

15. "Суцільна колективізація" на Україні здійснювалася такими методами *(потрібне підкресліть)*:

а) шляхом переконання селянства у перевазі колективних форм господарювання над індивідуальними;

б) колективізація здійснювалася поступово, в міру готовності селян;

в) проводилася тривалий час;

г) на добровільних засадах;

г) супроводжувалася беззаконням, залякуванням, репресіями.

16. У сучасній літературі є чимало тверджень про те, що колективізація у країні була "війною режиму проти селянства", "однією з найжахливіших подій в історії". Висловіть своє ставлення щодо цих тверджень. Свою думку обґрунтуйте.

17. У кінці 20-х - на початку 30-х років щодо "куркулів" проводилась така політика *(потрібне підкресліть)*:

а) куркулів залучали до роботи в колгоспах;

б) господарства куркулів були збережені за методами колгоспних ланів;

в) ліквідація куркуля як класу на основі суцільної колективізації (розстріли, депортація, вивезення у табори примусової праці на північ чи до Сибіру).

18. Найпоширенішими формами протесту селянства України проти колективізації у

1928-1932 рр. були (потрібне підкресліть):

- а) повстання (часом збройні);
- б) масове забивання домашньої худоби через небажання віддавати її до колгоспів;
- в) втеча з колгоспів.

19. Які основні наслідки колективізації в Україні?

20. Жертвами голодомору 1922-1933 рр. в Україні стали (потрібне підкресліть):

- а) 300 тис. чол.;
- б) 3 млн. чол.;
- в) 5 млн. чол.;
- г) 12 млн. чол.

21. Які причини утвердження тоталітаризму у державному, партійному і суспільному житті України у 20-30-х рр.?

22. Вкажіть основні причини репресій кінця 20-х - початку 30-х рр. в Україні. Проти кого вони були спрямовані?

23. Покажіть соціально-економічне та політичне становище західноукраїнських земель у 20-30-ті роки.

24. Коротко охарактеризуйте діяльність Українського народно-демократичного об'єднання (УНДО), Організації українських націоналістів (ОУН), Комуністичної партії Західної України (КПЗУ).

25. Охарактеризуйте роль греко-католицької церкви та її митрополита Андрія Шептицького в політичному житті Східної Галичини.

Тема. 6. Україна в роки Другої світової (1939-1945 рр.)

1. Дайте коротку характеристику економічного та соціально- політичного розвитку України в кінці 30-х років.

2. Друга світова війна почалася (потрібне підкресліть):

- а) 20 серпня 1939 р.;
- б) 1 вересня 1939 р.;
- в) 15 жовтня 1939 р.

3. Радянсько-німецький договір про ненапад (пакт Молотова- Ріббентропа) було підписано (потрібне підкресліть):

- а) 23 серпня 1939 р.;
- б) 28 вересня 1939 р.;
- в) 22 жовтня 1940 р.

4. Розкрийте зміст "українського питання" напередодні Другої світової війни. Покажіть, яке місце посідала Україна в планах гітлерівського керівництва.
5. Похід Червоної армії в Західну Україну почався (*потрібне підкресліть*):
- а) 5 серпня 1939 р.;
  - б) 17 вересня 1939 р.;
  - в) 10 жовтня 1939 р.
6. Народні Збори проголосили встановлення радянської влади в Західній Україні і прийняли декларацію про входження її до складу УРСР (*потрібне підкресліть*):
- а) у вересні 1939 р.;
  - б) у жовтні 1939 р.;
  - в) у грудні 1940 р.
7. ОУН прийняла "Акт проголошення української держави" (*потрібне підкресліть*):
- а) 30 червня 1941 р. - Київ;
  - б) 20 липня 1941 р. - Ужгород;
  - в) 10 серпня 1941 р. - Львів.
8. Оборона Києва тривала і захисники залишили його (*потрібне підкресліть*):
- а) 67 днів - вересень 1941 р.;
  - б) 72 дні - жовтень 1941 р.;
  - в) 78 днів - листопад 1941 р.
9. Назвіть головні причини поразки Червоної армії в початковий період війни.
10. Визначте, яку роль відіграли оборонні бої радянських військ на території України в початковий період війни?
11. Дайте характеристику фашистського "нового порядку" в Україні. У чому суть окупаційного режиму?
12. Проаналізуйте значення евакуйованих з України на схід промислових підприємств і кадрів для зміцнення обороноздатності України.
13. Проаналізуйте, яке значення мала боротьба антифашистського підпілля і партизанських загонів України в роки Другої світової війни. Назвіть найзначніші підпільні організації та партизанські загони.
14. Визначте коли, ким і з якою метою було створено Українську повстанську армію (УПА). Зробіть загальний висновок про її дії у роки Другої світової війни.
15. Які масштабні битви, що вплинули на хід Другої світової війни, проходили на території України?

16. Радянські війська завершили повне визволення України від німецько-фашистських загарбників *(потрібне підкресліть)*:

- а) у вересні 1944 р;
- б) у жовтні 1944р.;
- в) у листопаді 1944р.;
- г) у листопаді 1943р.

17. Коли закінчилася Друга світова війни? Назвіть головні підсумки Другої світової війни.

Тема 7. Повоєнна відбудова і розвиток України (1945 - середина 50-х рр. XX ст.)

1. Яких жертв зазнало населення України в роки Великої Вітчизняної війни і Другої світової ?

2. Назвіть причини голоду 1947 р. в Україні. Чи робило керівництво республіки спроби послабити наслідки голодомору?

3. Який характер носила "радянізація" на західноукраїнських землях у післявоєнний період?

4. Чим була зумовлена діяльність ОУН-УПА у 1945-1953 рр.? Наведіть конкретні приклади.

5. Покажіть наслідки ідеологічного наступу сталінізму у період повоєнної доби в Україні.

6. Визначте причини зростання авторитету України на міжнародній арені після закінчення Другої світової війни.

7. Процес формування сучасної території України завершився *(потрібне підкресліть)*:

- а) 1953 р.;
- б) 1954 р.;
- в) 1955 р.;
- г) 1957 р.

Тема 8. Україна у період наростання системної кризи радянського суспільства (друга половина 50-х рр. - 1991 р.). Відновлення незалежності України.

1. Поясніть значення XX з'їзду КПРС для України.

2. У літературі побутує думка про позитивні наслідки хрущовської "відлиги" для України. Висловіть своє ставлення щодо цього. Обґрунтуйте свою думку.
3. Коротко розкрийте зміст економічних реформ 60-х років. Чи мали вони завершений характер? Обґрунтуйте свій висновок.
4. Наслідком реформ 60-х років стало *(потрібне підкресліть)*:
  - а) економічне піднесення;
  - б) зміцнення адміністративно-командної системи;
  - в) зростання міжнародного авторитету країни;
  - г) досягнення військового паритету зі США.
5. Розкрийте цілі та завдання дисидентського руху в Україні у 60-х - першій половині 80-х років. Назвіть прізвища відомих вам дисидентів.
6. Розкрийте причини та наслідки політики русифікації в Україні у другій половині 50-х - 1991 рр.
7. Чим, на вашу думку, зумовлений новий спалах боротьби з "українським буржуазним націоналізмом" на початку 70-х років XX ст.?
8. Чому економіка України розвивалась екстенсивним шляхом? Розкрийте наслідки цього явища.
9. Вкажіть причини й наслідки застійних явищ в Україні. Умотивуйте свою точку зору.
10. Охарактеризуйте екологічну ситуацію в Україні в середині 80-х років XX ст.
11. Які причини та наслідки Чорнобильської катастрофи 26 квітня 1986 р. в Україні?
12. Чому економічна реформа років перебудови не дала очікуваних результатів?
13. Декларацію про державний суверенітет України було прийнято *(потрібне підкресліть)*:
  - а) 16 липня 1990 р.;
  - б) 24 серпня 1991 р.;
  - в) 1 грудня 1991 р.
14. Президентом України 1 грудня 1991 р. було обрано *(потрібне підкресліть)*:
  - а) Л. Кравчука;
  - б) В. Чорновола;
  - в) Л. Лук'яненка;
  - г) І. Юхновського.

ПИТАННЯ ДО ІСПИТУ

1. Історія України: її предмет і джерела.
2. Походження назв “Русь” і “Україна”.
3. Дослов’янські поселення на території України.
4. Початок формування і розвиток українського етносу.
5. Античні рабовласницькі міста - держави у Північному Причорномор’ї.
6. Державницькі традиції на території України: киммерійці, скіфи, сармати.
7. Розселення східнослов’янських племен, їх союзи у V - IX ст.
8. Заснування Києва. Історіографія питання.
9. Утворення Давньоруської держави: концепції, передумови.
10. Розквіт і зміцнення Київської Русі у X - першій третині XII ст.
11. Політичний устрій Київської Русі.
12. Соціально-економічний розвиток Київської Русі.
13. Запровадження християнства, його вплив на культурне та суспільно - політичне життя.
14. Зовнішня політика Давньоруської держави.
15. Початок та причини феодальної роздробленості, загальна характеристика князівств.
16. Галицько-Волинська держава - правонаступниця та спадкоємиця Київської Русі.
17. Боротьба Київської Русі проти монголо-татарської навали.
18. Історичне значення Київської Русі. Сучасні концепції щодо спадкоємців Київської Русі.
19. Національна державна символіка України, її походження.
20. Українські землі в складі Великого Князівства Литовського.
21. Люблінська унія 1569 р. та її вплив на соціально-політичне становище українського народу.
22. Соціально-економічне становище українських земель в складі Великого Князівства Литовського та Речі Посполитої.
23. Магдебурзьке право та його роль у розвитку українських земель.
24. Берестейська церковна унія 1596 р. та її оцінка в сучасній історичній літературі.
25. Виникнення і формування українського козацтва.
26. Запорозька Січ - зародок української козацької державності.
27. Боротьба українського козацтва проти турецько-татарської агресії у другій

половині Х\І - першій половині ХVІІ ст.

28. Гетьман Петро Сагайдачний - визначна постать української історії.
29. Селянсько-козацькі повстання в Україні в кінці ХVІ - пер.пол. ХVІІ ст.
30. Причини, характер і рушійні сили української національної революції (середина ХVІІ ст.).
31. Переяславська рада. "Березневі статті" та їх оцінка в історичній літературі.
32. Національно визвольна війна під проводом Б. Хмельницького (1648-1657 рр.) та відновлення державності українського народу.
33. Б.Хмельницький - фундатор української козацько-гетьманської держави.
34. Україна після смерті Б. Хмельницького. Руїна.
35. Українська державність наприкінці Х\М - на поч. Х\Ш ст.
36. Гетьман І. Мазепа, його державна і політична діяльність.
37. Пилип Орлик. Конституція Української держави.
38. Антиукраїнська політика царизму у ХVІІІ ст. Ліквідація гетьманщини.
39. Ліквідація Запорозької Січі і подальша доля козацтва.
40. Гайдамацькі рухи. Коліївщина. Опришківство (кінець ХVІІІ - ХVІІІ ст.).
41. Тарас Шевченко та його роль у національному відродженні України.
42. Доведіть, що діяльність Кирило-Мефодіївського товариства, знаменувала перехід до політичного стану національного руху.
43. Суспільно-політичний, національний рухи на західноукраїнських землях у пер. пол. ХІХ ст. "Руська Трійця". Головна руська Рада.
44. Соціально-економічний розвиток України в др. пол. ХІХ ст.
45. Посилення національного гніту в Україні в др. пол. ХІХ ст.
46. Соціально-політичний і національний рухи в західноукраїнських землях у др. пол. ХІХ ст. Утворення політичних партій.
47. Створення і діяльність партій Наддніпрянщини на межі ХІХ - ХХ ст.
48. Україна в період демократичної революції 1905-1907 рр.
49. Україна в роки першої світової війни.
50. Національно-демократична революція в Україні. Утворення Української Центральної Ради.
51. Відродження Українською Центральною Радою державності українського народу. Період автономного розвитку УЦР. Проголошення УНР.
52. Проголошення Української Народної Республіки самостійною державою. ІV Універсал.

53. Причини падіння Української Центральної Ради.
54. Українська держава гетьмана Павла Скоропадського.
55. Відновлення УНР. Директорія та її місце у розвитку української державності.
56. Проголошення ЗУНР. Акт злуки УНР і ЗУНР та його значення.
57. Причини поразки та уроки української революції 1917-1921 рр.
58. Михайло Грушевський - видатний український вчений, політичний та державний діяч.
59. Роль Симона Петлюри в українській революції 1917-1920 рр.
60. Причини та наслідки голодомору 1921-1923 рр. В Україні.
61. Соціально-економічне життя України в період НЕПу.
62. "Українізація", її суть і наслідки (20-і роки ХХ ст.).
63. Індустріалізація в Україні в 20-30 рр. ХХ ст. та її наслідки.
64. Примусова колективізація сільського господарства України та її наслідки. Голодомор 1932-1933 рр.
65. Завершення формування командно-адміністративної системи. Масові репресії в Україні в 30-ті роки ХХ ст.
66. Політичні партії і громадські організації на західноукраїнських землях в 20-30-х роках ХХ ст.
67. Українське питання у міжнародній політиці напередодні Другої світової війни. Проголошення автономії Карпатської України.
68. Входження західноукраїнських земель до складу СРСР.
69. Напад фашистської Німеччини на СРСР, український напрям у плані "Барбаросса".
70. Фашистський окупаційний режим в Україні в роки Другої світової війни.
71. Радянський партизанський рух на окупованій території України.
72. Збройна боротьба формувань ОУН-УПА в 40-50-х рр. ХХ ст.
73. Визволення України від німецько-фашистських загарбників. Внесок українського народу в розгром фашизму.
74. Україна в системі міжнародних відносин (1945 - сер. 50-х рр. ХХ ст.).
75. Голодомор в Україні 1946-1947 рр.
76. Суспільно-політичне життя в Україні (1945 - сер. 50-х рр. ХХ ст.)
77. Суспільно-політичні процеси в західних областях України у 2-й пол. 40-х – 1-й пол. 50-х рр. ХХ ст.

78. Суспільно-політичне життя і соціально-економічний розвиток України в умовах десталінізації (2-й пол.50-х – 1-й пол. 60-х рр.ХХ ст.)
79. Шістдесятники в Україні (2-й пол. 50-х – 1-й пол. 60-х рр. ХХ ст.).
80. Русифікаторська політика в Україні у 2-й пол. 60-х – 1-й пол. 80-х рр. ХХ ст.
81. Дисидентський рух в Україні (1965-1985 рр.).
82. Суспільно-політичне життя в Україні в 2-й пол. 80-х - на початку 90-х рр. ХХ ст. Становлення багатопартійності.
83. Початок національно-державного відродження України. Декларація “Про державний суверенітет України”, прийнята Верховною Радою УРСР 16 липня 1990 р.
84. Надзвичайна сесія Верховної Ради УРСР 24 серпня 1991 р. Акт проголошення незалежності України.

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

Основна

1. Акт проголошення незалежності України: Постанови Верховної Ради України від 24 серпня 1991 р. // Рад. Україна. - 1991. - 31 серпня.
2. *Бойко О.Д.* Історія України: Посіб. для студ. вузів. - К: ВЦ „Академія”, 1999, 2001.
3. *Баран В.Д.* Давні слов’яни: Серія „Україна крізь віки”. - К.: Альтернативи, 1998.
4. *Баран В.К.* Україна в умовах системної кризи (1946-1980 рр.): Серія „Україна крізь віки”. - К.: Альтернативи, 1998.
5. *Винниченко В.К.* Відродження нації. - К.: Політвидав України, 1990.
6. *Грушевський М.* Історія України-Русі. - В 11 тт., 12 кн. - К.: Наук. думка, 1991-1998.
7. *Грушевський М.* Ілюстрована історія України: Репринтне відтворення видання 1913 року. - К.: Либідь, 1992.
8. *Гуржій О.І.* Гетьманська Україна.: „Україна крізь віки”. - К.: Альтернативи, 1999.
9. Довідник з історії України / За ред. І. Підкови і Р. Шуста. - К.: Генеза, 2001.
10. Доля та покликання. Спогади рідних, друзів учнів та колег Івана Степановича Гулого. - К.: Такі Справи, 2005.
11. *Дорошенко Д.* Нарис історії України: У 2-х т. - К: Дніпрова хвиля, 1992.
12. Історія України (Кер. авт. кол. Ю.Зайцев). - Л.: Світ, 1996.
13. Історія України в особах. - ХІХ - ХХ ст. / І. Войцехівська та ін. - К.: Україна,

1995.

14. Історія України: нове бачення / За ред. В.А. Смолія. - К.: Альтернативи, 2000.
15. Історія української еміграції: Навч. посібник для студентів вузів / Лановик Б.Д., Гром'як Р.Т. та ін. - К.: Вища шк., 1992.
16. Коваль М. В. Україна в другій світовій та Великій Вітчизняній війнах (1939 - 1945 рр.): Серія „Україна крізь віки”. - К.: Альтернативи, 1999.
17. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. - К.: Преса України, 1997.
18. Кульчицький С.Д. Україна між двома війнами (1921-1939 рр.): „Україна крізь віки”. - К.: Альтернативи, 1999.
19. Литвин В.М. Україна на межі тисячоліть (1991-2000 рр.): Серія Україна крізь віки - К.: Альтернативи, 2000.
20. Новітня історія України (1900-2000): Підруч. / А.Г. Слюсаренко, В.І. Гусєв, В.П. Дрожин та ін. - К.: Вища шк., 2000.
21. Полонська-Василенко Н. Історія України. - У 2-х т. - К.: Либідь, 1995.
22. Семененко В.І. Історія України з найдавніших часів до сьогодення. Навч. Посібник. - Вид. 2-ге. - Х.: Торсінг, 2000.
23. Толочко П. Київська Русь. - К.: Абрис, 1996.

Додаткова

24. Андрущенко В.Л., Федосов В.М. Запорозька Січ як український феномен. - К.: ЗАРЕЛІТ, 1995.
25. Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорізької Січі. -К.: Дніпро, 1993.
26. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні 1917-1953: Суспільно-політичний історико-правовий аналіз: У 2-х кн. - Л.: Світ, 1994.
27. Буравченкова С.Б. Українська революція 1917-1921 рр. Відродження державності українського народу. - К.: УДУХТ, 1997.
28. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. - К.: Либідь, 1993.
29. Заставний Ф. Українська діаспора. Розселення українців у зарубіжних країнах. - Л.: Світ, 1991.
30. Іван Сірко. Кошові Запорозької Січі. — К.: Либідь, 1992.
31. Історія Русів. - К.: Рад. письм., 1991.

32. Історія України в особах. - IX - XVIII ст. - К.: Україна, 1993.
33. Історичні портрети: Махно, Петлюра, Бандера. - К.: Либідь, 1991.
34. *Касьянов Г.В.* Незгодні: українська інтелігенція в русі 60 - 80-х рр. - К.: Либідь, 1995.
35. Кирило-Мефодіївське товариство: У 3-х т. - К.: Наукова думка, 1990.
36. *Коваль М. В.* Україна: 1939-1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. - К.: Вища школа, 1995.
37. *Кондратюк В.О., Буравченкова С.Б.* Українська революція: здобутки і втрати в державотворчому змаганні 1917 - 1920 рр. - К.: Стікос, 1998.
38. *Конквест Р.* Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. - К.: Либідь, 1993.
39. *Косик В.* Україна і Німеччина у другій світовій війні: - Париж - Нью-Йорк - Л.: Наук. т-во ім. Т. Шевченка у Львові, 1993.
40. *Котляр М.Ф.* Галицько-Волинське князівство (до 800-ліття утворення). // УІЖ. - 2000. - № 1.
41. *Кулиняк Д.І.* Соловецький в'язень: останній кошовий Січі Запорізької. - К.: Рад. писем., 1991.
42. *Пастернак О.* Пояснення тризуба, герба Великого Київського князя Володимира Святого. - К.: Веселка, 1991.
43. Політична історія України: В 6-ти т. / Редкол. (голова І.Ф. Курас та ін.) - К.: Генеза, 2002 - 2003.
44. *Рубльов О.С., Черченко Ю.А.* Сталінщина й доля західноукраїнської інтелігенції: 20-50-ті рр. XX ст. - К.: Фаренгейт, 1994.
45. *Рудик П.А.* Історія української діаспори. - К.: УДУХТ, 1998.
46. *Сергійчук В.І.* Доля української національної символіки. - К.: Т-во „Знання”, 1990.
47. *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності. - К.: Наук. думка, 1994.
48. *Смолій В.А.* Українська національна революція (1648-1676 рр.): Серія „Україна крізь віки”. - К.: Альтернативи, 1999.
49. *Солдатенко В.Ф.* Українська революція. Історичний нарис: Монографія - К.: Либідь, 1999.
50. *Толочко П.* Київська Русь. - К.: Абрис, 1996.

51. *Тюрменко І.І.* Державницька діяльність Івана Огієнка (Митрополита Іларіона): Монографія. -К.: ВПОЛ, 1998.
52. *Шаповал Ю.І.* Україна 20-50-х рр.: сторінки ненаписаної історії. - К.: 1993.

